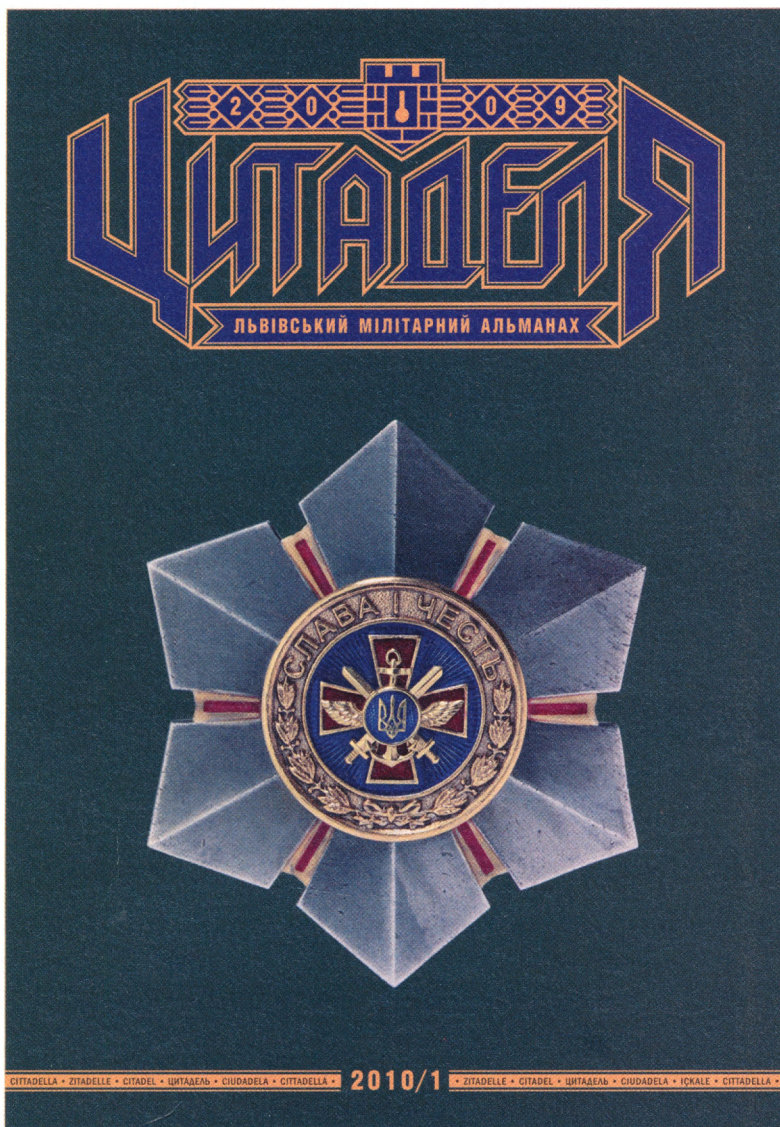

2009

ЦИТАДЕЛЯ

ЛЬВІВСЬКИЙ МІЛІТАРНИЙ АЛЬМАНАХ

У ПОПЕРЕДНЬОМУ ВИПУСКУ ЧИТАЙТЕ:

Битва за Галичину 1809 року (початок) • Про перемогу українських військ над польськими під Буськом у травні 1919 року • 4-й механізований корпус Червоної Армії напередодні радянсько-німецької війни (початок) • До діяльності польського підпілля на Дрогобиччині в роки Другої світової війни • Кілька штрихів до біографії генерала Віктора Курмановича • Пам'яті професора Ярослава Дашкевича • Основний бойовий танк Т-84У «Оплот» • Полк кінних стрільців польсько-королівської гвардії у збірці живопису Львівського історичного музею • Почесний нагрудний знак Генерального штабу Збройних Сил України «Слава і честь» • Історія і символіка 703-го інженерного Вінницького полку Сухопутних військ України

ЦИТАДЕЛЯ

ЛВІВСЬКИЙ МІЛІТАРНИЙ АЛЬМАНАХ

Цитаделя: Львівський мілітарний альманах. — Рік 2010, частина 2 (4). — 114 с.

Військово-історичне періодичне видання, що має на меті висвітлення важливих подій мілітарної та політичної історії, які справили відчутний вплив на розвиток культури, мистецтва, науки, технологій і військової справи в Україні.

ПАРТНЕРСЬКА РАДА:

Андреас Веннінгер

директор Українсько-австрійського центру співробітництва з питань освіти, культури і науки

Борис Возницький

академік Української академії мистецтв, директор Львівської національної галереї мистецтв, Герой України

Лев Захарчишин

начальник Управління міжнародного співробітництва Львівської ОДА

Оксана Козинкевич

член Наглядової ради Благодійного фонду «Підгорецький замок», завідувач відділу європейського мистецтва ЛНГМ (Палац Потоцьких), заслужений працівник культури України

Мирослав Романюк

доктор історичних наук, професор, директор Львівської національної бібліотеки ім. Василя Стефаника НАН України, академік НАН України

Богдан Чайковський

директор Львівського історичного музею, заслужений працівник культури України

За допомогу в підготовці та виданні цього номера редакція висловлює подяку:

Сергію Богданову, Остапу Козаку, Оресту Мандюку, Олегу Немцінову, Олені Роман й Тарасу Хомі

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Олег Фешовець

головний редактор, кандидат філософських наук, доцент філософського факультету Львівського національного університету ім. Івана Франка, голова правління Благодійного фонду «Філософський проект», м. Львів

Олександр Дедик

заступник головного редактора, військовий історик, заступник директора фонду «Сейбр-Світло», м. Львів

Михайло Слободянюк

заступник головного редактора, співробітник Наукового центру Сухопутних військ Академії сухопутних військ ім. гетьмана Петра Сагайдачного, куратор секції військової емблематики та уніформології Українського геральдичного товариства, полковник, м. Львів

Андрій Гречило

кандидат історичних наук, голова Українського геральдичного товариства, старший науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. Михайла Грушевського НАН України, м. Львів

Ярослав Тинченко

військовий історик, м. Київ

Микола Чмир

кандидат історичних наук, заступник начальника відділу військової символіки та геральдики Генерального штабу Збройних сил України, м. Київ

Видавець: Видавництво «Астролябія» ТзОВ
Замовник: Благодійний фонд «Філософський проект»

Видавець та замовник не завжди поділяють погляди авторів.

За достовірність змісту публікацій, а також дотримання авторських прав на опубліковані в альманаху матеріали відповідальність покладається на авторів статей.

Детальніше щодо умов співпраці з альманахом див. сайт Видавництва «Астролябія»
за адресою: <http://www.astrolabium.com.ua>

Зміст

ВОЄННА ІСТОРІЯ

Юрій Мочніков. 1809. Битва за Галичину (продовження) 4

Олександр Дедик. Гонитва за мостами: боротьба за переправи через Дністер під час українсько-польської війни 1918–1919 років 25

Юрій Моргун, Володимир Гречух, Андрій Карпов, Денис Колокольчиков. 4-й механізований корпус Червоної Армії: історія створення (продовження) 36

Від редакції. Щодо розміщення підрозділів 4-го механізованого корпусу Червоної Армії у Львові 54

Ярослав Онищук. Нові матеріали до діяльності польського націоналістичного підпілля у Львові (1943–1944 рр.) 63

ДОКУМЕНТ

Андрій Сова. Повідомлення про загибель шефа Головного Військового Штабу УПА Дмитра Грицяя 71

УНІФОРМОЛОГІЯ

Михайло Слободянюк. Кінна артилерія російської імператорської гвардії у збірці живопису Юзефата Лукашевича із Львівського історичного музею 76

ВІЙСЬКОВА СИМВОЛІКА

Михайло Слободянюк. 29-й окремих розвідувальний орден Червоної Зірки батальйон: історія та символіка 91

ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ

Олег Соломаха. Українці у битві під Грюнвальдом: спроба історичної реконструкції 102

ПІНАКОТЕКА

Северин Турчин. Два бачення бою під Задвір'ям 110

SUMMARY 113

1809. Битва за Галичину (продовження)

Юрій Мочніков

У першій частині нашої оповіді ми звернули увагу на констеляцію політичних і військових сил у Європі напередодні битви за Галичину. Далі розглянемо перший етап військового протистояння.

Білі починають...

Попередній план передбачав, що головні сили VII-го австрійського корпусу перетнуть річку Піліцу поблизу Нового М'яста і лівим берегом Вісли розпочнуть наступ на Варшаву. На правому березі залишалась Зведена бригада, головним завданням якої було прикриття складів, розташованих у Замості та Сандомирці: насамперед від можливих дій росіян. Коли командував корпусом отримав звістку, що загрозою з боку російських військ можна цілком знехтувати, він став більше перейматися захистом комунікацій військ, що наступали, від можливого удару з боку Ченстохови, а тому у план були внесені суттєві зміни: Зведена бригада отримала наказ перейти з правого флангу на лівий і діяти супроти Ченстоховського форту. Врешті ці марші та контрмарші призвели до відтермінування початку бойових дій на цілий тиждень, і колони військ у білих мундирах підійшли до кордону Герцогства Варшавського лише 14 квітня.

Головна квартира командування корпусу розмістилась в Одживолі. Тут ерцгерцог Фердинанд підписав «Звернення до мешканців Герцогства Варшавського». Цей документ не лише надзвичайно цікавий за стилем та змістом, але й ще свідчить, що пропагандистське забезпечення дій супроти Наполеона серйозно вдосконалювалось і вже нічим не нагадувало зверхньо-зневажливий стиль «Маніфесту

герцога Брауншвайгського» зразка 1792 року. По-перше, у зверненні роз'яснювались при-

Obywatele Księstwa Warszawskiego!

Wstepnie w Wasze granice zbrojona siła, lecz nie jako Nieprzyjaciel Wafz. — Obeyscie się Wasze okaże dopiero użycie siły zbrojonej, na czele której Ja się znajduję. — Przychodzę Was obronić, lub zwyciężyć; Waszą jest rzeczą uczynić wybór. —

Oznajmiam Wam; że Najjaśniejszy Cesarz Austrii tylko z Cesarzem Napoleonem woynę prowadzi; że Przysięczeni wkrętkich tych Narodów jesteście, którzy nie za stroną jego są. —

Woiuiemy z Cesarzem Napoleonem; bo tylko w Woynie znaleźć możemy owe bezpieczeństwo, które w pokoiu otrzymać nadaremnie spodziewaliśmy się; pokój bowiem dotąd jego chciwym stawy zamiarem podchlebiał tylko; woiuiemy z niem — albowiem każdy dzień pomnaża liczbę jego niestusnych przywłafzczeń, które on za Systema polityczne ultanwiać się zdaie; Woiuiemy z niem, bo zbrojna jego siła powiększona przez wszystkie te Narody, które on podbił, i aż ślepym narządziem swej żądzy samoistnego panowania czyni, naszemu Jestestwu i naszym Własnościom zagraża; bo na koniec tym krokiem zabezpieczając własny Nasz byt, powracając go także tym, którym jest wydarty, oddając każdemu prawa z których został wyzuty, naszym iednym jest celem wskrzesić porządek i sprawiedliwość w Europie, i ustalić znowu pokoy tak zbyt od wszystkich pożądany! —

Lecz na cóż się zda opowiadać powody, które Nas do rozpoczęcia woyny z Cesarzem Napoleonem zniewalaia? Czyliż te nie są Swiata wiadome? Niemcy, Włochy, Portugalia, Hiszpania sama — wierni Allianci Francji — wszyscy zeznają i czują powody te, dla których się do broni bierzemy. —

Osobliwie zaś do Was Obywatele Księstwa Watszawskiego z wracam i zapytuję się Was! Czyliż jesteście uczenstnikami szczęścia, które Wam Cesarz Francuzów przyobiecał? — Wylana krew Braci Waszych pod murami Madrytu, jesteście dla dobra Waszego wylana? Powiedzcie, co za związek ma Wisła z Targą? a waleczność Zolnierzy Waszych czyliż służyła do polepszenia losu Waszego? Prawda, wysoce wielbiona była ta Wasza waleczność, jednakowoż niedajcie się wielkiem tym uwielbieniem zawodzić; uwielbiania te bowiem iak są sprawiedliwe i Was godne, nie są niczym innym, iak tylko językiem obłudy i samokorzystności. —

Cesarz Napoleon używa woysk Waszych dla siebie, a nie dla Was; Wafze majątki i Wafze woyska staja się obarą niedosyć, że dla obcego dobra; lecz dla dobra Wafzemą zupełnie przeciwnego; bo w tym momencie — lubo jego Allianci — zostaliscie atoli większości Naszej Armii bezbronni wyławnieni, w tym razie, gdy wybór woysk Waszych swą krwią zalewa ziemię Kasyliji i Aragonji.

Oby-

Титульний лист «Звернення ерцгерцога Фердинанда до поляків Герцогства Варшавського»

чини, що змусили Австрію взятися за зброю: покласти край свавіллю французького імператора, який не поважає ні прав народів, ані усталеного порядку та кордонів. У зверненні зазначалось, що «лише бажання відновити у Європі порядок та захистити своє існування змусили нас взятись за зброю». Крім того, підкреслювалось, що війна ведеться особисто проти Наполеона, і закликалось усіх «приневолених до виконання союзницьких обов'язків» його союзників залишатись у цій боротьбі нейтральними. Цілком слушно нагадувалось, що польська кров, задля задоволення амбіцій французького імператора, вже пролилася під стінами Мадрида і на берегах Таго, тож чи варто проливати її ще й на берегах Вісли, захищаючи справу Франції. «Я прийшов Вас боронити або перемогти — вибір за Вами», — так писав командував корпусу. Якщо ж відмовляться від збройного опору і «приймуть австрійські війська не як супротивника», то, як клятвено завіряв ерцгерцог, Австрійський цісар візьме мешканців «під свою особливу опіку», а австрійське командування буде вимагати «лише те, що потрібно для утримання військ і нічого більше». Загалом Звернення радше нагадувало французькі прокламації часів Революції, аніж звертання монархічної держави¹.

Крім того, увечері 14 квітня ерцгерцог відправив з гусарським лейтенантом Йозефом Ташані особистого листа до князя Понятовського, в якому зазначав, що протягом дванадцяти годин австрійські війська перетнуть кордон Герцогства. З одного боку, це можна було б вважати театральним жестом у стилі романтичних лицарських романів, але з іншого боку, попереджаючи про перехід кордону, австрійський головнокомандувач демонстрував абсолютну впевненість у своїй перевазі.

Ташані передав листа поручникові Яну Красницькому, що командував розвідувальним пікетом 1-го полку кінних стрільців на березі Піліци. Наступного дня ввечері лист доправив до Варшави підполковник Мале, що перебував у Новому Мясті з наказом оглянути стан доріг між кордоном та Варшавою. Звістка про початок війни застала польські війська на марші: піхота стягувалася до Варшави. Крім того, ще 10 квітня в напрямку Кракова було відправлено кавале-

Бригадний генерал Олександр Антоній Ян Рожнецкий (1774–1849) — командував польської кавалерії у 1809 році

рійський авангард під командуванням генерала Рожнецкого в складі двох полків кінних стрільців (1-го та 5-го) і трьох полків уланів (2-го, 3-го та 6-го): його завданням було спостереження за діями австрійців і ускладнення просування їх углиб краю.

Отримавши відомості про перехід кордону австрійцями, Понятовський, який із цього моменту ставав не лише військовим міністром, а й головнокомандувачем військ, зібрав військову раду, на яку було запрошено і французького резидента Жан-Шарля Серра. Коли з'ясувалося, що австрійські війська всупереч прогнозам першими перейшли у наступ, про вторгнення до Галичини годі було й думати: майбутні дії довелося розглядати винятково в оборонному плані. Та щодо плану подальших дій виникли розбіжності: частина офіцерів штабу (на чолі з генералом Домбровським) запропонувала залишити Варшаву і обмежитись партизанськими діями, вичікуючи, допоки у війну вступлять росіяни; Серра наполягав, і його підтримала частина польських офіцерів, захищати Варшаву за будь-яких обставин. Врешті Понятовський, за яким залишалось право останнього слова, вирішив об'єднати обидва варіанти: залишити столицю без бою він визнав неприпустимим як із політичної

точки зору, так і з позицій можливого морального впливу на польські війська, але й піддавати її усім небезпекам облоги та штурму (якщо польські війська будуть захищатись за її мурами) теж вважав недоцільним (тим більше, що і стан фортифікаційних споруд був незадовільним). Було прийнято рішення, що Понятовський на чолі польової армії спробує дати бій перед Варшавою, а генерал Домбровський займеться формуванням поповнення у Познані, опираючись на яку вестиме «малу війну» супроти австрійців. Також вийшов наказ про додатковий набір рекрутів, які мали поповнити 3-і батальйони піхотних полків, а до маршала Бернадота було скеровано прохання відкликати польські війська із гарнізону Данціґа.

Одночасно з цією військовою нарадою проходило засідання Державної Ради Герцогства. У лавах урядовців, поки військові віддавали накази, панувала розгубленість, що межувала з панікою. Кількагодинна нарада не мала жодних результатів, аж поки не прийшов Серра, який, за висловом польського історика Броніслава Павловського, «пожвавив дискусію, наслідком чого стали кілька відозв, нарешті прийнятих Державною Радою»². 16 квітня мешканці Варшави мали нагоду спостерігати колони польських військ, які крокували вулицями у південному напрямку. Забезпечення порядку у столиці було покладено на національну гвардію, яка підпорядковувалася новопризначеному комендантові — підполковнику Соньє.

З Кракова до Варшави вели дві дороги: одна — від Нового М'яста через Тарчин і Фаленти, друга — через Пітркув-Мшонув-Надажин-Волю-Янки. Австрійські війська могли обрати будь-який із цих шляхів. До того ж, з огляду на їхню велику чисельність, вони могли відправляти значні загоны для зайняття населених пунктів обабіч головного шляху, що, у свою чергу, ще більше ускладнювало визначення головного шляху наступу. Варто було також зважати на можливість одночасного наступу чисельних австрійських військ правим берегом Вісли. Тож перед Понятовським стояло складне завдання з багатьма невідомими. В цій ситуації дуже багато залежало від дій польського авангарду, що мав визначити напрямок просування австрійських військ. Та з цим завданням ге-

нерал Рожнецкий справився не найкращим чином, й відомості про австрійські сили до його штабу надходили головним чином од цивільних мешканців: в результаті, своїм рапортом від 15 квітня від стверджував, що чисельність супротивника «за даними людей обізнаних, ціла їхня [австрійців] сила може становити 12 000 піхоти і 4 000 кавалерії...»³

15 квітня поблизу містечка Могельніци 1-й полк кінних стрільців уперше у цій війні схрестив зброю з австрійськими гусарами. Як свідчить у своїх мемуарах генерал Рожнецкий, «фланкери, більшою мірою на шаблях, зіткнулися з угорцями, — кілька поранених, також кілька поранених угорців, від чого по ескадронах поширилася надзвичайна радість»⁴. Болотиста місцевість та поганий стан доріг сковували дії польської кавалерії. До того ж, в умовах значної чисельної переваги супротивника генерал Рожнецкий діяв надто обережно, уникаючи втягування у серйозні бої. Як результат, після бою під Могельніцями його авангард відійшов у північному напрямку, втративши контакт із австрійцями. Незадоволений цим Понятовський надіслав 16 квітня наказ командирю авангарду активізувати свої дії. Результатом стало нове зіткнення — поблизу Конєва, що відбулось 17 квітня. Перемога у цьому бою була за австрійцями. Цього разу втрати були суттєвішими: поляки втратили 2 підпоручників, 3 підофіцерів і 28 рядових, австрійці ж — 9 пораненими та 3 убитими (зокрема з австрійського боку загинув лейтенант Ташані, який за кілька днів до того виконував обов'язки парламентаря). Але головним надбанням поляків стали кілька бранців, зі слів яких урешті було отримано докладні відомості, як про чисельність супротивника, так і про шлях його просування.

Одночасно, за наказом польського головнокомандувача, комендант Праги майор Горновський організував розвідувальний рейд на австрійську територію на правому березі Вісли. Завдяки діям розвідки керівник австрійських військ у цьому районі майор Ходіц завчасно дізнався про цю операцію і склав план, згідно з яким загін польських військ (80 піхотинців та 54 кавалеристи) мав бути оточений кількома загонами кавалерії і скласти зброю. Головною проблемою для Ходіца стало те, що кожен із загонів мав ді-

яти окремо, і успіх справи надто залежав од злагожденості їх дій. Під Грибовим 18 квітня польська кавалерія зіткнулася з загоном самого майора Ходіца й атакувала першою. Ввівши в дію усі свої сили, Ходіц цю атаку відбив, але, переслідуючи супротивника, потрапив під вогонь польських піхотинців. Після прибуття підкріплення ротмістра Пауліні австрійці провели ще кілька атак, які, утім, не мали успіху. Це дало змогу полякам повернутися до Праги і доповісти, що на правому березі діють винятково кавалерійські частини, залишені для прикриття кордону. Втративши 40 чоловік, Ходіц (сам він теж отримав поранення) повернувся до містечка Окунева і подав рапорт, у якому приписав собі заслугу відбиття наступу поляків на австрійську територію.

Таким чином надвечір 18 квітня у штабі польських військ змогли відтворити загальну картину: з правого берега Вісли нічого не загрозувало, головні сили VII корпусу прямують до Варшави двома колонами по обох дорогах. Оскільки обидва шляхи сходились поблизу Рашина, саме тут Понятовський і вирішив дати бій австрійцям. З огляду на те, що фронт перед Рашином був прикритий багнистою долиною річки Мрова⁵, яку можна було перетнути лише у трьох місцях (поблизу Міхаловіц, Рашина та Яворова): польський генерал розраховував компенсувати малу чисельність своїх військ використан-

ням місцевості, що зводила чисельну перевагу супротивника нанівець.

Польська піхота зайняла позиції за річкою: праве крило біля Міхаловіц очолив генерал Беганський (1 700 піхотинців і 4 гармати), ліве, біля Яворова, — генерал Каменецкий (1 600 піхотинців і 6 гармат), у центрі біля Рашина розташувались саксонці генерала Поленца, підкріплені двома польськими батальйонами (3 000 піхотинців та 12 гармат). Головну позицію прикривав загін генерала Сокольницького (3 батальйони, 6 гармат), розташований у фільварку Фаленти, і авангард Рожнецкого поблизу Надажина. Крім того, батальйон 6-го полку піхоти і 5-й полк кінних стрільців були відправлені назад для захисту від можливого флангового удару з боку Яворова. Загальна чисельність польських військ становила приблизно 14 000 (13 батальйонів піхоти, 17 ескадронів і 39 гармат)⁶.

Ранок 19 квітня видався погідним та сонячним. Австрійські війська, які напередодні стали на відпочинок, почали марш доволі пізно — не раніше 10-ї ранку. Перші сутички відбулись між австрійською кавалерією та польським авангардом. За словами Солтика, вони були «затягати» і коштували австрійцям чималих втрат⁷. Коли на підтримку гусарів стала підходити піхота, Рожнецкий розпочав відхід, відкриваючи для огляду позиції польського війська. У цих сутичках, що тривали з 10-ї до 13-ї години, генерал Рожнецкий

Битва під Рашином. Атака Фалент. Худ. Ю. Коссак

підтвердив свою репутацію фахового кавалерійського начальника і, певним чином, реабілітував себе за невдачі перших днів війни.

Понятовський розраховував, що австрійці, так пізно почавши марш, не зважаться на атаку і отаборяться перед польськими позиціями. Тоді виглядало цілком можливим те, що наступного дня пряму атаку на фронт польських позицій вони скомбінують із фланговим обходом від Янок, намагаючись відрізати полякам шлях відступу до Варшави. Саме тому польський генерал наважився для захисту від цього маневру виділити частину зі своїх і без того нечислених військ. Однак командувач австрійського авангарду генерал Йоган фон Мор сприйняв відхід кавалерії Рожнецкого як небажання поляків дати бій у полі, зосередившись на захисті столиці за міськими мурами. До тієї ж думки дійшов і ерцгерцог Фердинанд, що особисто прибув на передові позиції. Тому командувач корпусу не змінив своїх вранішніх наказів, а наказав генералу Мору атакувати Фаленти

з маршу, не очікуючи на зосередження усіх сил. Чисельність корпусу становила 24 000⁸, серед яких піхота та артилерія — 16 000.

Атака Фалент розпочалась о 14-й годині. Спочатку 3 батальйони Сокольницького протистояли 6-м батальйонам Мора, пізніше до них долучились ще 6 батальйонів із бригади Чівальярта. Проти 6-ти польських гармат австрійці виставили 24. При першій звістці про наступ Понятовський скочив на коня і помчав у напрямку передових позицій, наказавши зміцнити центр 3-ма гарматами з резерву, які розмістились на околиці Рашина, звідки вони могли підтримувати Сокольницького. Водночас австрійці спробували здійснити фланговий обхід у напрямку Янковців, але важка кавалерія та піхота загрузли в болоті і, зазнавши значних втрат, змушені були відійти. Положення військ Сокольницького було вкрай важке й небезпечне: їх позиції не прикривали болота, а шляхом для відступу слугувала одна-єдина дорога. З огляду на переважаючу чисель-

Битва під Рашином. Смерть Ципріяна Ґодебського. Худ. Ю. Коссак

План битви під Рашином 19 квітня 1809 року

ність атакуючих, шансів втримати Фаленти в нього майже не було. Але перед ним і не стояло таке завдання: захист передових позицій мав на меті лише виграти час і Сокольніцкому було наказано «захистити Фаленти якомога довше, до останньої можливості». Значення цієї позиції зрозуміли і австрійці, адже лише взяття фільварку дозволяло їм розгорнути наступ на головні позиції польських військ: тому вони знову і знову кидали свої батальйони в атаку, не зважаючи на втрати. Коли лобові атаки не принесли успіху, австрійці обійшли захисників з лівого флангу, загрожуючи єдиному шляху відступу. Тільки це змусило поляків о 18-й годині залишити Фаленти і поспіхом долучитись до сил, що займали головні позиції (при цьому вони втратили 2 гармати, що застрягли у багнюці). Відхід збігся з початком обстрілу австрійською артилерією: саме в цей момент був смертельно поранений командир 8-го полку полковник Ципріан Гудебський, а також отримав поранення начальник польського штабу генерал Станіслав Фішер.

Переслідуючи Сокольніцкого, австрійська піхота перейшла греблі й атакувала польсько-саксонські війська безпосередньо в Рашині. О 20-й годині вони потіснили поляків у центрі і захопили частину Рашина. Тільки через неможливість підтягти артилерію австрійці не просунулися далі: батареї, що залишалися поблизу Фалент, знаходилися надто далеко, до того ж почало сутеніти. У цей критичний момент Понятовський організував контратаку, особисто очоливши війська, що змусило австрійців о 21-й годині залишити Рашин. До 10-ї години вечора тривала артилерійська дуель, після чого на кривавому бойовищі запанувала тиша.

Оразу ж по закінченню битви Понятовський отримав повідомлення, що саксонські війська залишають поляків і вирушають до Саксонії. Командувач був украй розгніваний таким учинком, але мусив змиритися з цим, коли генерал Поленц повідомив, що діє на підставі наказу маршала Бернадота (який, до речі, надійшов ще за чотири дні до того). Ніч польські війська провели на головних позиціях, а в міжчасі полковник Раутенштраух

подав рапорт, в якому були перелічені втрати: 450 полеглих у бою, 900 важко поранених, 40 потрапили в полон або ж були вбиті. Втрати сягали 10% від загальної кількості військ, з огляду на відхід саксонців, у Понятовського залишалось заледе 5 000 піхоти і 4 500 кавалерії. З такими силами подальша оборона позицій була неможлива і вранці 20 квітня після нетривалої військової наради поляки залишили окопи і вирушили до Варшави.

Австрійські війська зустріли ранок на позиціях, що містились поблизу Янцев'я, Подольщина, Янок та Фалент. Відхід поляків зі своїх позицій для австрійського штабу виявився прикрою несподіванкою. У битві вони втратили 800 загиблими і 1 600 важкопораненими⁹. Але всі ці втрати виявились марними: ані взяти головну позицію, ні, тим більше, завадити безперешкодно відступити значно слабшій польській армії так і не вдалось. Ерцгерцог міг лише здогадуватися, скільки коштуватиме взяття Варшави, де позиції оборонців будуть прикривати фортифікаційні споруди. Після Рашина кампанія проти поляків уже не видавалась австрійському полководцеві більш схожою на легку прогулянку і саме тому, коли його кавалерія почала обережно просуватися в напрямку польської столиці, ерцгерцог скерував до Понятовського свого ад'ютанта з пропозицією розпочати переговори. Місцем зустрічі обох воєначальників пропонувалось обрати селище Раковець, що заходило на південній околиці Варшави, поблизу Мокотова.

Польська армія повернулася до столиці краю о 1-й годині ночі. В штабі князя Понятовського пройшла нарада, в якій взяли участь генерали Зайончек та Домбровський, а також був запрошений Серра. На нараді було вирішено зайняти позиції за міськими мурами. Наступного дня підійшли поповнення — 12-й полк піхоти і 800 рекрутів із Каліша. Загалом, перспективи оборони військового командування оцінювало доволі скептично з огляду на те, що лінія оборони була надто великою (11 700 метрів), а половину польських військ становила кавалерія, непридатна для боїв у місті. Не варто було також покладатися на допомогу з боку національної гвардії та численних озброєних добровольців: насамперед через їхню слабку дисциплінованість¹⁰. Окрім того, на військово командування зна-

чний вплив мала позиція Державної Ради, серед членів якої ширились капітулянтські настрої. Саме в цей час прибув ад'ютант австрійського головнокомандувача.

Зустріч командувачів ворожих військ відбулась увечері 20 квітня поблизу рогачки Єрузалимської. Спочатку ерцгерцог спробував особисто вмовити Понятовського залишити справу Наполеона, а отримавши відмову, запропонував заключити перемир'я. Князь зажадав час на формулювання письмової відповіді — ерцгерцог погодився. Дізнавшись про перебіг переговорів, Державна Рада, яку на цей момент питання особистої безпеки цікавило значно більше, ніж питання захисту столиці, надала князю повноваження для підписання конвенції на засадах евакуації столиці та надання можливості безперешкодно залишити місто усім, хто бажає тиме (насамперед йшлося про урядовців).

Конвенція була укладена 21 квітня при повторній зустрічі командувачів. Понятовський робив усе можливе, щоби цей документ ніяк не був схожим на капітуляцію, тому переговори тривали протягом двох годин. Із семи пунктів, які запропонував князь, Фердинанд не погодився лише з одним — 10-денним припиненням бойових дій (скоротивши цей термін до 48-ми годин, відраховуючи його від 17-ї години 21 квітня). Решта пунктів були такими:

- польські війська евакуюються, забираючи зі собою всю зброю та військову амуніцію;
- до закінчення перемир'я австрійські війська залишаються на своїх позиціях на підступах до Варшави;
- мешканці міста звільнялись від виплат будь-якої контрибуції і австрійське командування не мало права застосовувати проти них жодних репресій;
- поранені поляки, саксонці та французи, які перебувають у шпиталях, після одужання мають безперешкодно виїхати з міста та приєднатися до своїх частин;
- французький резидент, дипломатична французька місія та польські урядовці мають право, отримавши паспорти від австрійського командування, залишити місто з усім своїм багажем;
- французькі офіцери та солдати, які на момент підписання конвенції знаходять-

ся у Варшаві, не можуть бути визнані за військовополонених і мають право безперешкодно залишити місто.

Для гарантування дотримання усіх пунктів конвенції обидві сторони обмінялись заручниками з числа офіцерів штабу: з польської сторони — ад'ютант Понятовського полковник Шуманський, з австрійської — полковник граф Нойперг¹¹. Протягом двох днів після підписання конвенції польські війська займались організованим вивезенням військового майна. Столицю залишали не лише

Альберт Адам граф фон Нойперг (1775–1829) — генерал-ад'ютант VII корпусу

війська, а й значна частина державних установ та тих мешканців, які не бажали залишатись під австрійською окупацією. Після того, як спливав час припинення бойових дій, заручники повернулися до своїх військ. Полковник Нойперг одразу ж звернув увагу ерцгерцога, що укріплення варшавського передмістя — Праги — не були включені до конвенції і порадив захопити їх, скориставшись відступом польських військ. Спроба зазнала невдачі: повідомлений про дії австрійців, Понятовський наказав коменданту Праги відкрити вогонь із гармат по лівому березі. На протести австрійців князь твердо відповів: «перші гарматні постріли будуть спрямовані на мій власний плац «Під бляхою» для того, щоби ніхто не міг дорікнути, ніби моя власність дорожча мені за будь-яку іншу»¹². За чверть години до призначеного строку австрійці повідомили, що відкликають війська і надалі не будуть ро-

бити спроб захопити Прагу, а перемир'я було продовжено ще на 24 години.

Незважаючи на те, що під час переговорів польський головнокомандувач продемонстрував непоступливість та домігся дуже сприятливих умов, варшав'яни сприйняли передачу столиці австрійцям без бою як зраду. Князя, який від'їжджав із міста, проводжали вигуками «Зрадник!», «Геть усіх Понятовських!», «Старий продав Польщу москалям, а цей зараз продає її австрійцям»¹³. Не кращим був і моральний стан військ, що після Рашина не вважали себе переможеними і сподівалися довести це ще раз на мурах Варшави. І сам командувач ставив собі запитання, чи не накликав він на себе довічну неславу. Усе це не проминуло повз спостережливе око полковника Нойперга і, цілком імовірно, він повідомляв, що польська армія цілком деморалізована і більше не складає жодної загрози.

В австрійському штабі радість від зайняття Варшави приглушила враження від невдачі під Рашином. Ерцгерцог міг вважати, що перша частина плану війни виконана, і стало запитання про подальші дії — продовжувати переслідування польської польової армії, чи зосередитись на зайнятті якомога більшої території Герцогства (для передачі його пруссакам та росіянам, як це передбачалося спочатку). Через те, що на заваді виконанню першого варіанта стояла обіцянка не робити спроб захопити Прагу з боку міста (тобто для переправи за Віслу потрібно було шукати інше місце), було обрано другий варіант. Залишивши у Варшаві 10-тисячний гарнізон,¹⁴ ерцгерцог з рештою своїх військ розпочав марш на північ до Торну. Від ідеї захоплення укріплень Праги австрійці теж остаточно не відмовилися — генерал-майор Мор, маючи під орудою 6 000 військ, був відправлений до Карчева з наказом перейти на правий берег і взяти в облогу Прагу¹⁵.

Щоби закінчити опис першого етапу війни, варто згадати про дії Зведеної бригади. Війська генерала фон Брановацкі форсованими маршами вздовж Вісли перейшли з Сандомира до Одживолі, після чого 15 квітня перетнули кордон разом із головними силами. Взнявши напрям на Ченстохову, бригада прибула до місця призначення 17 квітня. Ченстоховський форт представляв собою чо-

тирикутний бастион зі сторонами по 195 метрів. Його боронив гарнізон під командуванням майора Каетана Стюарта (3-й батальйон 5-го піхотного полку, загін 3-го уланського полку та артилерійська рота), що налічував 800 вояків при 28 гарматах. Укріплення форту були у доброму стані. Після того як гарнізон відмовився капітулювати, а не надто енергійний штурм був відбитий, австрійський генерал опинився перед перспективою облоги, для якої у нього не було ні фахових інженерів, ані шанцевого інструмента, ні важкої артилерії. Тому було вирішено виділити для блокування форту частину бригади під командуванням полковника Граммона, а решті бригади йти на з'єднання з головними силами корпусу. 21 квітня бригада залишила Ченстохову і, пройшовши повз Радомск та Піотркув, прибула в розпорядження ерцгерцога саме в той момент, коли його війська ввійшли до Варшави. Тож частина корпусу, яка становила 1/6 його чисельності, була використана цілком безглуздо, адже її зняли з важливого напрямку, дії під Ченстоховою завершилися нічим і, на додаток, ці війська не взяли участі у битві під Рашином, яка могла б вирішити долю всієї війни¹⁶.

Перелом у війні

Залишивши Варшаву, польські війська розташувались за лінією Нарева в районі Се роцка, Заґже та Модліна; головна квартира розташувалась у містечку Нови Двор. Понятовський, отримавши поповнення, реорганізував армію, бойова чисельність якої зросла до 14 000: 10 400 піхоти (1-й, 2-й, 3-й, 6-й, 8-й та 12-й піхотні полки), 3 750 кавалерії (1-й, 2-й, 3-й, 5-й і 6-й кавалерійські полки), 1 000 саперів, а також артилерія (32 гармати)¹⁷. Крім того, продовжувався набір рекрутів у північних та західних департаментах: озброєння та амуніції, завдяки вивезеним із варшавського арсеналу запасам, для нових формувань не бракувало. 24 квітня на черговій військовій нараді князь Понятовський представив стратегічний план подальших дій. Першочерговим завданням було визнано не дати генералові Мору оволодіти укріпленнями Праги задля опанування течії Вісли. Надалі планувалося розпочати дії безпосередньо на австрійській

території (спочатку переважно силами кавалерії). Це була остання нарада, на якій були присутні генерали Домбровський та Зайончек. Після полишення столиці стосунки між головнокомандувачем та обома командирами дивізій знову загострилися¹⁸. Цей розбрат мав наслідком те, що серед штабних офіцерів та у військах утворились «партії», кожна з яких підтримувала «свого» командира. Все це змусило князя Понятовського припинити практику прийняття колективних рішень і користатись своєю владою головнокомандувача у повному обсязі.

Допоки відбувалась ця нарада, генерал Мор перетнув Віслу в районі Карчева. Зайнявши окремими загонами Окунев та Радзимін, він почав просування в напрямку Праги. В австрійському штабі, занепокоєні відокремленим становищем авангарду Мора, вирішили підкріпити ці війська частиною варшавського гарнізону. Для сприяння цьому, поблизу Варшави мала бути наведена додаткова переправа біля Гури-Кальварії-Острувка. Збір матеріалів для будівництва мосту йшов дуже повільно (позначилась відсутність понтонів у VII корпусу). Вже ввечері 24 квітня передові частини австрійців підійшли до Праги і розпочали її облогу. Розуміючи, що гарнізон укріплення, який

Бригадний генерал Міхал Сокольницький (1760–1816) — командир бригади у 1809 році

складався усього з 600 піхотинців, довго не протримається, польське командування вирішило прискорити перехід у наступ.

Для дій проти австрійців поблизу Праги було сформовано загін під командуванням генерала Сокольницького. До складу загону увійшов 12-й піхотний полк та 2-й полк уланів, які мали при собі 2 гармати. Сокольницький вийшов з Модліна 26 квітня і наблизвся до позицій супротивника з боку Яблонної. Загін під командуванням підполковника Фредро (1 ескадрон, 2 роти) мав скувати австрійські сили у Кавечній, забезпечуючи шляхи відходу; решта загону о 17-й годині атакували австрійських гусарів, розташованих у Бродні та Таргувці. У той час, коли польським уланам вдалося відкинути 3 ескадрони австрійських гусарів, 12-й полк завдав поразки батальйоні піхоти, що залишився без підтримки своєї кавалерії. Переслідуючи супротивника, польська піхота вдерлася до Грохова, який оборонявся ще одним австрійським батальйоном з артилерією. Оскільки австрійці вводили у бій свої війська частинами, поляки мали в усіх сутичках постійну перевагу. Вибивши австрійців із Грохова, Сокольницький переслідував їх до Гоцлав'я та Вавру, де на чолі решти сил, які поспіхом ішли до місця бою, з'явився сам генерал Мор. Вважаючи завдання виконаним, Сокольницький припинив переслідування і 27 квітня повернувся до Бялоленки. Втрати австрійців становили 100 вбитими, кількості пораненими і 300 полоненими; поляки втратили лише 15 убитими та 80 пораненими.

Наступного дня австрійці зазнали ще одного удару — поблизу Радзиміна. Дві колони польських військ (генерала Домбровського та полковника Серавського), за підтримки загону Сокольницького, атакували розташовані в Радзиміні 3 батальйони піхоти, яких прикривав один гусарський підрозділ. Чітко організована атака з двох напрямків мала для австрійців катастрофічні наслідки: після того, як польські улани змусили залишити поле бою кавалерію супротивника, залишки батальйонів полку Болье склали зброю. Втративши лише 19 убитими та 27 пораненими, поляки захопили в полон понад 1 200 австрійців (у т. ч. 37 офіцерів). Особливе значення мала захоплена зброя, запаси якої вже почали вичерпуватись¹⁹.

Наслідком цих перемог стало зняття генералом Мором облоги Праги. Більше того, австрійський генерал повернув на лівий берег більшу частину своїх військ, залишивши на правому березі лише загін, який прикривав новоспоруджений міст в Острівку. Це рішення фактично відкривало полякам шлях до Галичини.

Звістки про перемоги над австрійцями викликали великий ентузіазм серед польських солдатів, тим більше, що одночасно прийшли відомості про перемоги головних сил Наполеона у Баварії. Запалом війська вирішило скористатись командування, щоб остаточно ліквідувати загрозу з боку Вісли. Не знаючи про рішення австрійців вивести війська за ріку, Понятовський усе ще вважав, що на правобережжі йому протистоять значні сили і тому вирішив діяти вкрай обережно. Аби визначити чисельність австрійських військ і стан справ зі спорудженням мосту до Гури-Кальварії, до Вісли було скеровано великий загін генерала Сокольницького — 5 батальйонів піхоти, 6 ескадронів і 4 гармати. Провівши попередню розвідку, польський генерал швидко збагнув, що на правому березі залишився лише незначний загін піхоти, що захищав передмостове укріплення (1 628 чол. при 3-х гарматах). Оскільки міст був практично закінчений, Сокольницький, не вагаючись, вирішив атакувати, але з огляду на те, що мав справу з добре укріпленими позиціями супротивника, — почати атаку під прикриттям нічної темряви²⁰. Перед тим, о пів на восьму 2 травня до командира австрійського загону — підполковника Штрауха — було відправлено капітана Сем'янтковського з пропозицією капітуляції: на відповідь було дано лише 10 хвилин. Штраух просив продовжити час, аби він зміг отримати наказ від генерала Шаурота, який перебував на лівому березі. Одночасно про напад було повідомлено полковника Червінку (командира полку Болье), який, отримавши повідомлення, особисто прибув на чолі двох рот свого полку. Протягом години, доки відбувалися усі ці події, Сем'янтковський перебував всередині укріплення, уважно вивчаючи його стан та організацію оборони. Коли Штраух врешті відмовився від капітуляції, польський парламентар повернувся до штабу Сокольницького і виклав результати своїх спостережень: на

північному боці (звідки австрійці насамперед очікували атаку) укріплення були практично збудовані, але з південного боку, навпаки, будівництво лише розпочалося. Саме на південний фланг і спрямував головні сили польський воєначальник, коли колони польської піхоти пішли на штурм укріплення. Австрійський гарнізон становили військовослужбовці полку Болье, здебільшого «досвідчені солдати, переважно французькі емігранти, витривалі в бою, непримиренні до прибічників великого узурпатора»²¹. Запеклий бій тривав протягом усієї ночі, дві атаки були відбиті і лише третя досягла цілі. Шанець був зайнятий близько 4-ї ранку. Втрати поляків сягали 50 убитими та 120–150 пораненими. Про затьятий характер спротиву свідчать значні втрати серед австрійців: більше третини захисників укріплення були поранені чи загинули (500 чол.), 1 000 потрапила в полон (серед них 38 офіцерів на чолі з полковником Червінкою)²². У бою поляки захопили всі гармати та 2 австрійських прапорів²³. Втративши укріплення, австрійці не полишали спроб закінчити будівництво мосту під прикриттям батареї з 14-ти гармат, а о 10-й ранку до Гури-Кальварії особисто прибув сам ерцгерцог Фердинанд. Поляки ж виставили на «своєму» березі батарею із 5-ти гармат, під вогнем яких австрійці змушені були власноруч зруйнувати міст, на будівництво якого втратили стільки зусиль. Тепер ніщо не перешкоджало полякам розпочати наступ на терени супротивника.

Безпосереднім наслідком перемоги під Острувком стала окупація поляками північних округів Галичини — Седлецького, Бяльського та Станіславівського. Склалася дивна ситуація — обидві розділені Віслою ворожі армії знаходились на територіях супротивника. Але якщо поляки могли розраховувати на підтримку та допомогу з боку місцевого польського населення, то австрійці перебували посеред вороже налаштованих мешканців. Перед ерцгерцогом Фердинандом постав непростий вибір: відмовитись від наступальних планів і перейти до оборони власних земель, чи спробувати оволодіти переправами нижче за течією і загрозою тилам польської армії змусити останню відійти на північ. Австрійський полководець обрав другий варіант, адже у випадку успіху він

зміг би принести значніші вигоди; до того ж залишалась надія на втягування у коаліцію Пруссії. Після того, як спроба захопити переправу в районі Пултуська не вдалася, авангард генерала Мора 4-го травня був скерований до Торну. 14 травня передові частини Мора з'явилися під стінами цієї фортеці.

Польський гарнізон Торну складався з 3-х батальйонів таких піхотних полків: 10-го (1 103 чол.), 11-го (949 чол.) і 12-го (1 455 чол.), а також однієї артилерійської роти (114 чол.), разом — 3 621 чоловік. Комендантом фортеці був генерал бригади Станіслав Войчинський, досвідчений командир, що отримав військову освіту ще у Кадетській школі за часів короля Станіслава Августа. Розуміючи слабкість гарнізону, до того ж укомплектованого із новонабраних рекрутів (з яких навіть не всі встигли отримати уніформу), Понятовський звернувся до маршала Бернадота з проханням підсилити гарнізон за рахунок польських полків, що стояли у Данцігу. Той відмовив, посилаючись на загрозу з боку англійського десанту. Лише командир 12-го полку полковник Мельцинський, всупереч наказу, привів на допомогу один батальйон²⁴.

Відправляючи експедицію до Торну, ерцгерцог все ще плекав надії на долучення до коаліції прусаків, але на 14 травня їх було розбито вщент і до австрійського штабу прибув капітан Флетте з листом від Фрідріха-Вільгельма III. Увічливий за стилем, але вбивчий за змістом лист повідомляв, що на тлі успіхів армії Наполеона прусський король відмовляється від запропонованих йому земель Герцогства Варшавського і ухляється від будь-якої допомоги австрійським військам. Отже, завдання генерала Мора полягало тепер у тому, щоби взяти під контроль переправу перед Торном, або ж знищити міст, перервавши сполучення між західними та східними польськими землями.

План штурму, призначеного на 15 травня, було складено начальником штабу ерцгерцога полковником Брушем, який особисто збирався очолити одну з колон. О 4-й ранку полк Вукасовича, поділений на три колони, рушив у наступ при підтримці бригадної артилерії. З невідомих причин полковник Бруш змінив напрямок наступу своєї колони і замість того, щоби вдарити з тилу, повів

її в лобову атаку. Вже під самим валом він, поцілений картеччю в коліно і трьома кулями в бік, впав за смертью²⁵. Виникло часткове замішання, адже капітан Рогац, який очолив колону після загибелі полковника, не був посвячений у деталі плану. Все ж при підтримці сусідньої колони австрійці вдерлися до укріплення. Переслідуючи оборонців, угорська піхота підійшла до самого мосту, але тут їм загородила шлях невелика група офіцерів та унтер-офіцерів. Відступаючи крок за кроком, вони стримували австрійців, аж поки генерал Войчинський не організував контратаку, якій передував нищівний вогонь артилерії. Під її прикриттям поляки зняли частину настилу мосту, а решту підпалили.

Опівдні генерал Мор вислав до коменданта фортеці парламентаря з вимогою про капітуляцію протягом 24 годин, погрожуючи у випадку відмови спалити місто. Войчинський відповів, що буде вести переговори лише після того, як австрійці перетворять місто на попіл, зруйнують вали та не залишать гарнізонів жодного прикриття. З огляду на малий калібр гармат, що були в розпорядженні генерала Мора, його погрози виглядали, щонайменше, непереконливими. Протягом кількох наступних днів австрійці зробили кілька спроб обстрілу міста, але результат виявився мізерним, більше того, польська

Фрагмент тогочасного плану Торнської фортеці

артилерія виявилася настільки ефективною, що змусила супротивника відвести від берега усю свою піхоту, щоби запобігти марним втратам. Урешті генерал Мор був змушений, на вимогу ерцгерцога про активізацію дій відповісти, що якщо він не отримає 18-ти фунтових та 24-х фунтових гармат, подальше його перебування під Торном позбавлене будь-якого сенсу. Після низки суперечливих наказів австрійський головнокомандувач відкликав генерала Мора до Варшави, отож дії супроти Торнської фортеці завершилися цілковитим фіаско²⁶.

1 травня надійшло повідомлення, яке ускладнило положення поляків: генералкомандувач у Ломжинському окрузі, генерал Немоевський сповістив, що помічено приготування російських військ до переходу кордону в районі Тикочина. Зважаючи на негативне ставлення росіян до самого факту існування Герцогства Варшавського, Понятовський не міг не враховувати можливості ворожих дій із боку російських військ. Якби ці підозри справдилися то, як писав польський командувач до маршала Бертге в листі від 5 травня: «Мені не залишиться нічого, окрім як, залишивши у фортецях гарнізони, відступити до Данціга»²⁷. Хоча поразки ерцгерцога Карла у Баварії, нерішучі дії австрійців супроти поляків, а також відомості про успіхи останніх врешті змусили російського царя визначитися, на яку сторону пристати, Александр I не поспішав. Попервах росіяни обмежились виставленням пікетів уздовж кордону, наказ про виступ був відправлений у війська лише тоді, коли стало зрозуміло, що поляки просуваються вглиб Галичини надто швидко, зустрічаючи на своєму шляху надто палкий прийом.

Якщо в австрійському штабі, ігноруючи кардинальну зміну ситуації, вперто намагалися діяти згідно з планом, складеним ще до початку війни, польське командування проявило набагато більшу гнучкість. Забезпечивши себе від флангового удару через Віслу, поляки цілеспрямовано діяли згідно з стратегічним планом, прийнятим 24 квітня — швидко просуватися на південь. Сприятливий перебіг бойових дій підніс авторитет польського головнокомандувача, що на решті дозволило йому вирішити питання з «опозицією» — позбутися генералів Домб-

ровського та Зайончека. Першому було наказано зайнятись формуванням поповнень у Познані, очолити їх особисто і розпочати дії проти австрійців із західного напрямку; аналогічний наказ отримав і Зайончек — на правому березі Вісли йому віддали під командування резерви, що залишалися на території Герцогства.

Вступ до Галичини супроводжувався напливом «золотої молоді» з числа галицьких поляків, які, очікуючи отримання призначень у польському війську, гуртувалися навколо головного штабу. Через приїзд грошовитих єдинокровних братів з Півдня, при штабі набула великої популярності картярська гра під назвою «фараон». Перед цією модою не встояли навіть генерали та сам головнокомандувач²⁸. Серед затятих гравців опинився і уродженець Львова, а в майбутньому відомий комедіограф — Олександр Фредро, але за картярським столом йому не таланило і за кілька днів він спустив усі гроші. У міжчасі польські війська продовжували свій марш.

Єдиною перешкодою на шляху поляків були гусари майора Ходіца, а також малочисельні партії новонабраних рекрутів, які проходили навчання у полкових депо. Кількість останніх постійно зменшувалася через постійне дезертирство. Не маючи змоги чинити опір супротивнику, який значно переважав за своєю чисельністю, Ходіц поволі відступав далі на південь, обмежуючись знищенням переправ та намагаючись, наскільки це було можливо, затримати просування поляків до Любліна, аби встигнути вивезти звідти великі запаси зброї та амуніції. Постійне уникання австрійцями сутичок зробило польських офіцерів нерозважливими, і 5 травня під Коцком вони були за це покарані. Два ескадрони 5-го полку кінних стрільців, лідч командою підполковника Берка Йоселевича, з маршу атакували два ескадрони 1-го гусарського полку австрійців. Погано підготовлена атака, після затяжного бою, закінчилася, хоча австрійці і залишили Коцк, поразкою поляків: самовпевненість коштувала полякам суттєвих втрат, а серед загиблих був і підполковник Йоселевич²⁹. 10 травня Люблін зайняв передовий загін генерала Рожнецкого і, не затримуючись у місті, продовжив рух у напрямку Сандомира та Замостя. З повідомлень польських дезер-

тирів із австрійської армії генерал дізнався, що гарнізони цих фортець складаються здебільшого з рекрутів-поляків, а тому у своїх рапортах до Понятовського він наполягав на пришвидшенні маршу, запевняючи, що взяття цих перешкод на шляху польської армії буде легкою справою.

Рожнецкий бачив ситуацію з погляду командира авангарду, але польському головнокомандувачу потрібно було враховувати стан справ загалом. У міжчасі його щораз більше непокоїла позиція росіян. Того ж 10 травня до головної квартири у Желехові було доправлено схопленого російського офіцера, ад'ютанта генерала Левіза, який був відомий своїми проавстрійськими симпатіями. Попри запевнення росіянина, що він прямував до Варшави для залагодження своїх особистих справ, у Понятовського виникла підозра, що насправді місія затриманого полягала у розвідувальній діяльності, спрямованій, насамперед, проти поляків. Затриманого відправили до Бялоленки. А наступного дня було перехоплено кур'єра з листом від командира 18-ї дивізії князя Горчакова до ерцгерцога Фердинанда. У цьому листі російський генерал-лейтенант висловлював побажання, зобов'язавши «наші хоробрі війська об'єднали свої зусилля на полі честі», додаючи: «з нетерпінням чекаю на той момент, коли зможу приєднатися зі своєю дивізією до ваших військ»³⁰. Зміст листа не залишав сумнівів, що він був лише частиною переписки, яка тривала довгий час: виникало запитання, чи не є він чимось більшим, аніж висловленням особистої думки Горчакова. Перехоплену кореспонденцію негайно відправили до Наполеона. Доправити її мав генерал Броніковський: він служив у військах Герцогства з першого дня і сам, будучи за походженням галицьким поляком, як ніхто інший міг охарактеризувати стан справ у краю. Описуючи перед французьким імператором становище своїх земляків, Броніковський мав переконати останнього, що пригноблені Австрією мешканці Галичини лише й мріють возз'єднатися із своїми братами по крові. Уважно вислухавши розповідь посланця про численні делегації, які прибувають до польського штабу з проханням приєднати галицькі землі, Наполеон ухилився від чіткої відповіді, адже він усе ще був зацікавлений

Генерал-лейтенант князь Андрій Іванович Горчаков (1779–1855) — командир 18-ї піхотної дивізії

у союзі з Росією. Тим не менше, копію листа Горчакова, через міністра закордонних справ, було відправлено до Санкт-Петербурга з вимогою пояснень. Оскільки справа з листом Горчакова набула небажаного розголосу, російський цар був змушений відреагувати: Горчакова віддали під військовий суд, який визнав, що «генералові, а тим більше тому, хто перебуває у військах, в жодному випадку не дозволено висловлювати своє бажання приєднатися до тієї чи іншої воюючої сторони, тому що один лише пан імператор має подібне право». Вирок суду про звільнення Горчакова з військової служби Александр I затвердив, особисто додавши «ніколи, на жодну службу не приймати, а також заборонити в'їзд до обидвох столиць»³¹. Таким чином, російський імператор черговий раз продемонстрував свою майстерність шахового grosмейстера, здатного пожертвувати однією фігурою задля виграшу в усій грі: на Наполеона, який не помітив ходу думок свого союзника, подібна суворість мала справили враження. Що стосується Понятовського, то він надто добре знав росіян, аби повірити у щирість монаршого гніву. Врешті єдиним позитивним наслідком цієї історії стало те, що принаймні найближчим часом росіяни були змушені демонстративно залишитися у таборі союзників Наполеона.

Саме в цей час при польській армії було створено перший підрозділ із мешканців Галичини — «Хоругва кінних гідів при особі головнокомандувача» під командою капітана Станіслава Мйончинського, що налічувала 79 чоловіків³². Вони використовувалися для перевезення рапортів та наказів і відрізнялись особливим одностроєм — зеленого кольору з кармазиновими³³ випушками та комірами. Більшість із цих вояків походили з родовитих шляхетських родин і були постійними партнерами для «фараонів штабу», утім, згідно із задумом Понятовського, ця частина мала стати зародком численних формувань на території Галичини.

Після нетривалої зупинки польські війська продовжили свій марш. Бригада Сокольницького — в напрямку Сандомира. Її мав підтримувати авангард Рожнецкого, спостерегаючи, водночас, за шляхами на Краків. Головні ж сили 14 травня підійшли до Любліна і урочисто ввійшли до міста. Люблін став першим великим населеним пунктом Галичини, яке захопили польські війська. Понятовського та його солдатів зустрічали з тріумфом. Розпочався добровільний збір коштів. Кількість добровольців зростала

Гіди штабу головнокомандувача.
Худ. Й. Хелмінський, 1913 рік

буквально щогодини. На честь польського головнокомандувача складались віршовані оди, а вулиці, якими крокували його вояки, були засипані квітами.

Та урочистості не вплинули на темпи наступу. Генерал Сокольницький, який отримав наказ захопити міст поблизу Сандомирської фортеці, довідався від перебіжчиків, що гарнізон самої фортеці складають 3 000 польських рекрутів, яких тільки-но розпочали вишколювати і які не мали жодного бажання проливати кров задля захисту інтересів Австрії. Зваживши на це, Сокольницький вирішив не обмежитися захопленням мосту, а штурмувати саму фортецю. Рапорт Сокольницького був відправлений генералу Пелет'є (він був призначений начальником головного штабу замість пораненого Фішера) 16 травня, втім, бажаючи здобути славу одноосібного переможця, командир бригади зв'язався з генералом Рожнецким і розпочав приготування, не чекаючи дозволу зверху.

Сандомир був фортецею, збудованою ще у XIV сторіччі і перебудованою у XVI-му. З тієї пори, з огляду на брак коштів, фортифікаційні споруди не модернізувались, підтримуючись лише у більш-менш пристойному стані. Й після переходу земель до австрійців

на укріплення фортеці зверталось уваги не більше, ніж за часів Речі Посполитої. Ситуація змінилася, коли напередодні війни австрійське командування вирішило перевести до Сандомира значні військові запаси. 5 березня до фортеці прибув майор Хуффл з наказом відремонтувати та модернізувати укріплення. Відразу ж з'ясувалося, що протягом кількох тижнів, виділених на роботи, виконати їх у повному обсязі було абсолютно неможливо. Майор Хуффл доповів командирові VII корпусу, що за цей час він може провести лише «косметичний» ремонт укріплень, ліквідувавши найбільші недоліки. Враховуючи, що австрійське командування навіть не припускало думки про появу поляків поблизу Сандомира, пропозиція майора цілком влаштувала. Через пізню весну і брак робітників³⁴ роботи велися дуже повільно і на момент приходу до фортеці польських сил було замуровано північну браму, Опатовські ворота посилено спорудженим попереду великим шанцем, який уміщував 3 фортечні гармати, а на лівому березі Вісли було побудовано двохбастіонний шанець, прикритий спереду трьома люнетами (незакінченими). Гарнізон Сандомира складався з 6-ти збірних рот різних полків (місцеві ре-

Вид на Сандомир з боку Вісли. Худ. Й. Шерментовський, 1855 рік

крути) і 3-х рот 13-го (валаського) полку, які прибули на початку травня. Артилерія фортеці налічувала 12 польових та 15 фортечних гармат (які були доставлені з Ольмюца перед початком бойових дій). Очолив оборону фортеці фельдмаршал-лейтенант Ігнац фон Егерманн, генерал досвідчений, утім похилого віку (на момент призначення він уже мав за плечима 56 років служби, тобто йому було щонайменше 70 років), попередник Егерманна на посаді коменданта — полковник Ауфтіферн — командував відділами, які мали боронити передмостове укріплення. Об'єктивно оцінюючи стан своїх військ та фортифікаційних споруд, генерал Егерманн 6 травня повідомив ерцгерцога, що «у випадку нападу чисельного супротивника певний час втримувати позицію він може»³⁵.

Сокольницький мав під своєю безпосередньою командою бригаду, яку склали два піхотні полки (6-й і 12-й) та чотири роти вольтижерів із 8-го піхотного полку; у бригаді ж Рожнецкого, який мав співдіяти із ним, було три полки (2-й, 5-й та 6-й) самої лише кавалерії; гармат в обох бригадах було не більше 10-ти. На нараді обох командирів, що відбулася 16 травня, було вирішено атакувати водночас із двох напрямків: Сокольницький на лівому березі — саму фортецю, а Рожнецкий на правому — передмостове укріплення (для чого йому було придано 2-й батальйон 6-го піхотного полку і дві роти вольтижерів 8-го). Зайнявши вихідні позиції для атаки близько 5-ї вечора, польські генерали вислали до Егерманна та Ауфтіферна парламентарів з вимогою капітуляції: вони зробили це не стільки через сподівання взяти укріплення без бою, скільки для того, щоби виграти час і остаточно узгодити свої дії. Відповіддю була категорична відмова.

Сигналом для початку штурму стали три постріли з гармат. Атака на лівому березі, якою керував Сокольницький, була спрямована на опатовський шанець. Генерал недоцінив дієвість австрійської артилерії і переоцінив пропольські настрої гарнізону фортеці. Результатом цього стала поразка і значні втрати. На відміну від свого колеги, Рожнецкий приготувався більш ретельно: заздалегідь до австрійських позицій був висланий на розвідку капітан 6-го полку піхоти Штелецький. Переодягнувшись у селянську

одежу, посланець протягом кількох годин вдавав, що обробляє поле поблизу шанців: це дало йому змогу виявити усі недоліки оборони. Згідно з його доповіддю, передові люнетні були практично закінчені і мали численні гарнізони, головне ж укріплення — навпаки, було недобудоване, а кількість оборонців у ньому — малою. Тільки-но пролунав сигнал, колони поляків швидким кроком рушили до люнетів. Успіхові сприяли дії бригадної артилерії. Обороняти передмостове укріплення було доручено валаським ротам як найдосвідченішим та найнадійнішим серед гарнізону. Одним із перших загинув командир роти, який очолював оборону одного з люнетів. Це подіяло на його підлеглих настільки деморалізуюче, що вони полишили укріплення. Наслідуючи їхній приклад, безладно відступили й оборонці двох інших люнетів. Перегрупувавши війська, Рожнецкий спрямував атаку проти головного укріплення. Артилерійські залпи поляків заставили захисників ховатися за валами: більшість австрійських вояків просто лягали на землю, і лише деякі з них ризикували підводитись, безладно і неприцільно стріляючи в бік наступаючих. Коли польська піхота увірвалася всередину шанця, полковник Ауфтіферн спробував, при підтримці кількох офіцерів, організувати контратаку, однак навіть насильно не вдалося підняти рекрутів з полку Штайна. Окрім того, внутрішній двір укріплення був загромаджений різноманітним будівельним матеріалом і, користуючись цими своєрідними барикадами, нападники відтіснили австрійців до самого мосту. О 3-ій годині Ауфтіферн, який залишився з кількадесятьма солдатами, не маючи жодної звістки від Егерманна, змушений був залишити шанець і відступити за міст до фортеці: при цьому переправа залишилась неушкодженою³⁶. Допоки точилася боротьба поблизу мосту, Сокольницький зробив нову спробу захопити опатовський шанець, утім припустився тих самих помилок («лобова атака», нехтування обхідними маневрами і недостатня підтримка артилерією) і знову зазнав невдачі. Таким чином, єдиним надбанням нічного штурму стало опанування поляками переправи через Віслу. Однак навіть цього успіху вистачило для того, аби зранку Егерманн, будучи впевненим, що має

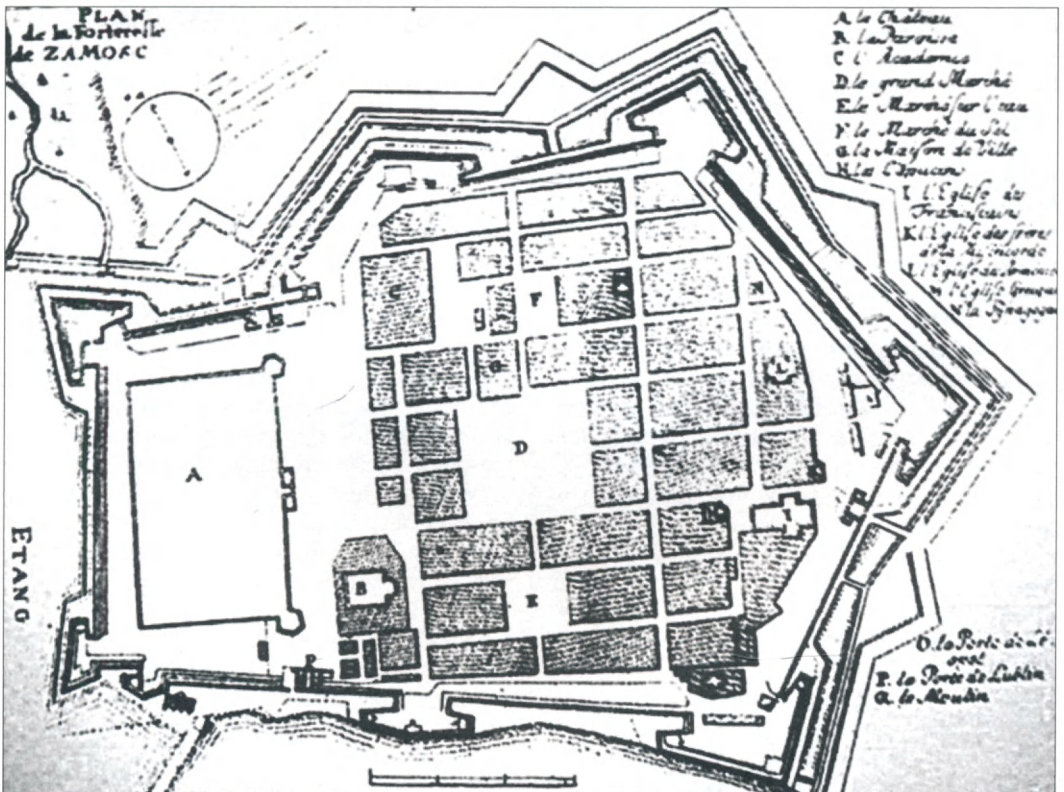
справу з головними силами Понятовського, погодився на капітуляцію. Умови здачі Сандомира були дуже сприятливі: гарнізонні дозволялося зі зброєю та прапорами полишити фортецю і відмарширувати через Сташов до Моравії. Тільки-но гарнізон залишив ворота фортеці, як коменданта чекав неприємний сюрприз: 800 рекрутів-поляків відмовились коритись наказам офіцерів і перейшли на бік переможців. Дії під Сандомиром стали віддзеркаленням спроб австрійців захопити Торн, хіба що на півночі штурмуючих чекало цілковите фіаско, а на півдні — переконлива перемога.

Після здачі Сандомира до рук поляків потрапили великі запаси зброї, амуніції та провіанту³⁷. Ними було споряджено добровольців, які поспішали стати під польські прапори. Захоплення поляками цього важливого пункту не лише робило їх господарями над усім руслом Вісли, а й ставило ерцгерцога у критичне становище, адже єдиним шляхом постачання для VII корпусу зали-

шалася дорога на Краків. Це робило відступ австрійців лише справою часу.

Після блискавичного успіху під Сандомиром проминуло усього лиш три дні, і до рук поляків потрапила фортеця Замость. Події тут відбувалися за дещо іншим сценарієм. Уже 10 травня в околицях міста з'явився загін генерала Каменського, що складався із 3-х ескадронів 6-го кавалерійського полку, 1-го ескадрона 3-го та роти вольтижерів 6-го полку піхоти.

Фортецю Замость почали будувати у 1580-му, а завершили у 1619 році. Протягом XVII сторіччя вона витримала кілька штурмів та облог, неодноразово модернізувалася і цілком слушно вважалася однією з найсильніших на польських землях. У наступному сторіччі значення її дещо зменшилося, а порожня королівська скарбниця не дозволяла проводити ремонти укріплень. Тим не менше, у 1809 році фортеця все ще була доволі «міцним горішком», особливо враховуючи, що підступи до неї надійно захищали

План фортеці Замостя. 2-га пол. XVII ст.

численні озера та болотиста рівнина, через що нападники мали бути дуже обмежені з вибором напрямків штурму. Фортеця складалася з семи різних за конструкцією фортів бастионного типу. З півдня та заходу вона примикала до річок Горопниця та Лабунька, з півночі підхід перегинали два паралельні струмки, східний напрямок, що не мав природних перешкод, був перегороджений ровом глибиною в 6,5 і шириною 10 метрів. На стан укріплень, як це було й у Сандомирі, австрійці звернули увагу лише перед війною. Привести споруди до порядку й очолити оборону фортеці було доручено 50-річному інженерному полковникові Фердинанду Даниелю фрайгеру Пульські де Шелфальва, угорцеві за походженням, кавалерові Військового Ордену Марії Терезії, учасникові війн з турками та французами. Новий комендант, прибувши до фортеці 10 березня, енергійно взявся до справи: були очищено старі вали, рови та стіни, додатково укріплено відтинки укріплень від любельської до львівської брам, де було розміщено щойно отримані з Ольмюца 10 гармат (загалом фортеця була озброєна 46-ма гарматами, здебільшого великого калібру). Гарнізон складався з 3 000 чоловік, найбільш надійними з яких були 3 роти валаського полку та загін гусарів з 1-го полку; що ж стосується двох дивізіонів полків Вюрцбурга (№ 23) та Райс-Грейтца (№ 55) та переведеного з Любліна дивізіону Вюртемберзького полку (№ 38), то бойові здібності цих частин, набраних із місцевих рекрутів, небезпідставно викликали у коменданта сумніви.

Генерал Каменський, підійшовши до фортеці і розраховуючи на ефект несподіванки, відразу надіслав комендантові вимогу про капітуляцію, однак полковник Пульські її відкинув, додавши, що йому достеменно відомо про чисельність загону поляків, а також про відсутність у них гармат. Каменському довелося відвести свої війська до Коссобуд і просити Понятовського про підкріплення. Плануючи продовжити марш на південь, польський головнокомандувач не міг залишити у себе в тилу Замость з її великим гарнізоном, а тому до фортеці було вислано батальйон 2-го піхотного полку, роту саперів і 6 гармат під командуванням капітана Солтика, згодом до них приєдналися ще два

батальйони 2-го полку, 3 роти 3-го полку піхоти, озброєні 2-ма 6-ти фунтовими гарматами. Загальне керівництво було покладене на начальника головного штабу, полковника Пелетье. 18 травня він, у супроводі генерала Каменського та капітана Доманського, який добре знав стан фортеці, а також прилеглу місцевість, особисто оглянув укріплення. За порадою Доманського, а також опираючись на власні спостереження, він вирішив завдати головний удар у напрямку брами Щербинської: з цього боку було багато ставів, струмків та боліт, що видавалися непридатними для проходу, й саме тому комендант фортеці вважав цей напрямок найбезпечнішим, а тому приділяв йому найменше уваги. Штурм було призначено на ніч із 18 на 19 травня, втім йому перешкодило хибне повідомлення про те, що з боку Львова надходить загін австрійців чисельністю до 3 000 чоловіків. Допоки помилка з'ясувалася, Пелетье встиг уже скасувати наказ про наступ. Початок штурму було вирішено перенести на добу, обмежившись обстрілом міста. Незважаючи на свою нечисленність, польська артилерія діяла дуже вдало, і в місті спалахнуло кілька пожеж, одна з яких розгорілася поблизу арсеналу, що змусило гарнізон поспіхом виносити з приміщення залишки запасів пороху; також згорів склад військового провіанту, якого й так було обмаль³⁸. Надвечір влучним пострілом з фортеці було виведено з ладу одну з польських гармат, що змусило капітана Солтика відвести свою артилерію під прикриття і продовжити обстріл вже з-за будинків та садів. Дошкульне бомбардування змусило мешканців міста скерувати до коменданта делегацію, яка благала його про капітуляцію (і навіть намагалася його підкупити). До просьб і грошей полковник Пульські залишився глухим, відповівши: «Я дав слово ерцгерцогу боронити фортецю до останньої можливості, і я свого слова дотримаю»³⁹. В міжчасі у стані поляків тривала підготовка до штурму, до польських солдатів долучилися добровольці, частина з яких, озброєна мисливськими рушницями, зайняла позиції поблизу укріплень, і за короткий час убили та поранили 18 оборонців.

План атаки передбачав наступ із чотирьох напрямків. Три колони повинні були, атакувавши укріплення, прорватись через

Любельську та Щебжинську брами і після цього просуватись до центру міста, четверта ж колона мала завдання відволікати увагу захисників, демонстративно атакуючи Львівську браму. Перед атакою солдатам наказали зняти всі брязкаючі предмети і йти в атаку швидким кроком, зберігаючи тишу й не відповідаючи на постріли супротивника. Опівночі польська артилерія припинила вогонь, і над Замостю запанувала тиша, яку зрідка порушували окрики австрійських вартових. Припинення вогню, за задумом Пелетье, мало приспати пильність австрійців. Під покривом темряви польські штурмові загони зайняли позиції на віддалі 700 метрів од стін фортеці і о 2-ій годині ночі за сигналом рушили вперед. Першими до мурів наблизилися колони підполковників Камінського та Чижевського. Маловідомими стежками, якими провели їх місцеві мешканці, поляки перетнули непрохідні (як були впевнені австрійці) болота. Коли перша драбина була поставлена під мур, капітан Ден (бельгієць за походженням, який, покинувши французьке військо, перейшов на бік поляків) наказав одному з гренадерів підняти драбиною першим. Солдат відмовився виконати це розпорядження, і капітан, заколовши непокірного шпагою, повторив свій наказ двом іншим гренадерам, за якими й сам почав підніматися на мур. Поява супротивника з «безпечного» напрямку стала для оборонців цілковитою несподіванкою, і щораз більше польських солдатів піднімалося на мур, долаючи слабкий опір австрійських рекрутів. Дуже скоро було захоплено і відчинено Щебжинську браму, а незабаром у руках нападників опинилися 3-й та 4-й бастіони. Просуваючись уздовж муру, поляки захопили й Любельську браму, через яку до

них долучилася резервна колона полковника Станіслава Потоцького. Тим часом підполковник Бжешва, що командував колоною, завданням якої було відволікати увагу оборонців, помітивши розпрошеність сил гарнізону по кількох напрямках, також віддав наказ своїм солдатам підніматись на мури. Щоби збільшити шанси нападників, він наказав кавалеристам спішитися і залучитися до атаки. Австрійці, вибиті з валів та бастіонів, безладно відступали до центру міста. Вже на ринковій площі полковник Пульські безуспішно спробував із залишків валаських рот сформувати колону і організувати відсіч. Коли до Ринку підійшла очолювана капітаном Деном перша рота колони Камінського, то врешті справа дійшла до поєдинку між полковником Пульські та Деном. Переміг бельгієць, і пораненого коменданта було взято в полон. Побачивши це, склали зброю й більшість валахів. Через розчинені брами до міста увірвалися польські кавалеристи, після чого опір було швидко зламано, і через дві години після початку штурму поляки цілком опанували Замость. У полон потрапило 2 500 австрійців (чимала частина з яких поповнила польські ряди), ще 500 було вбито чи поранено.

Поляки захопили всі фортечні гармати, чимало зброї, амуніції, а також військову касу, яка налічувала мільйон флоринів. Урешті взяття двох таких потужних укріплень деморалізує подіяло на решту австрійських гарнізонів у Галичині, й вони або ж капітулювали після кількох гарматних пострілів (як це відбулося 25 травня з гарнізоном Ярослава, що налічував 1 000 чоловіків), або ж відступали, залишаючи міста без бою.

Продовження у наступному випуску.

Примітки

- ¹ У польській історіографії, посилаючись на цей документ, зазвичай зазначають, що у ньому міститься обіцянка встановити на теренах Герцогства порядок, що існував до поділів, але ознайомлення з оригінальним текстом не дає для таких висновків жодних підстав.
- ² Див.: Pawłowski B. Warszawa w r. 1809. — Warszawa, 1948.
- ³ Див.: Romański R. Raszyn. 1809. — Warszawa, 1997.
- ⁴ Див.: Morawski R., Wielecki H. Wojsko Księstwa Warszawskiego. Kawaleria. — Warszawa, 1990.
- ⁵ Щодо назви річки існують різночитання: у мемуарах Р. Солтика та М. Сокольницького назва подається як *Равка*, на австрійських мапах вона позначалась як

Рно, а на пізніших польських мапах подається назва *Рачинка*.

- ⁶ З них безпосередньо у битві під Рашином взяли участь 12 500 (у т.ч. 9 500 піхоти та артилерії).
- ⁷ Див.: Soltik R. Relation des opérations de l'armée aux ordres du prince Josef Poniatowski pendant la campagne de 1809 en Pologne contre les autrichiens. — Paris, 1841.
- ⁸ Зменшення загальної чисельності пояснюється виділенням Зведеної бригади (частина кавалерії якої діяла на правому березі Вісли під орудою Хотіца) та полишенням, по мірі просування, етапних гарнізонів дорогою від Нового М'яста до Рашина.

- ⁹ Такі численні втрати були викликані примітивно-прямолінійними діями австрійців, за що ерцгерцога пізніше слушно критикували. Через бажання досягти швидкого успіху командувач VII корпусом знехтував можливістю обійти польські позиції (що було дуже просто зробити, маючи потужну кавалерію та двократну перевагу в чисельності військ), і в результаті австрійська піхота, «немов баран головою об стіну, товклася об укріплені польські позиції» (див.: Kukul M. Dziej e oręża polskiego w eposie napoleońskiej. — Poznań, 1912).
- ¹⁰ У цьому пересвідчився генерал Сокольницький, який ще вночі на 20 квітня видав наказ спалити у передмістях Варшави полишені будинки, а національні гвардійці цей наказ абсолютно проігнорували.
- ¹¹ Адам Альберг граф фон Нойперг був онуком австрійського генерал-фельдмаршала, тому не дивно, що він обрав кар'єру військового. Починаючи з 1792 року, він у складі гусарського полку брав участь у багатьох боях з французами в Австрійських Нідерландах, був високо відзначений і швидко просувався по ступенях. Виконуючи важливе завдання — доставити на чолі відбірного загону секретні депеші комендантам фортеці, — 14 вересня 1794 року Нойперг потрапив у засідку і після запеклої сутички, в якій отримав 8 поранень та втратив праве око, попав у полон. Після повернення з полону Нойперга було підвищено до рангу капітана та переведено до Італії, де він долучився до боротьби з французами, протистояння з якими набуло для нього особистого характеру. 15 травня за поданням фельдмаршала Суворова граф отримав звання майора, а рік по тому став кавалером Військового Ордена Марії Терезії. Війну 1805 року Нойперг закінчив командиром 5-го гусарського полку, а 1 січня 1806 року отримав звання полковника. У 1806–8 роках він був скерований до штабу генерал-квартирмейстра австрійської армії, а наприкінці 1808 року перебрав командування гусарським полком, розташованим у Галичині. Командування полком було цілком номінальним, адже фактично Нойперг став шефом австрійської військової розвідки. Не задовольняючись повідомленнями агентури, граф напередодні війни кілька разів особисто відвідував Варшаву і навіть спілкувався з князем Понятовським. На посаді генерал-ад'ютанта командувача VII корпусу граф продовжив свою діяльність розвідника, тож призначення його заручником було не випадковим.
- ¹² Див.: Askenazy S. Książę Józef Poniatowski (1763–1813). — Warszawa, 1922.
- ¹³ Див.: Romański R. Raszyn...
- ¹⁴ Губернатором Варшави був призначений граф Йоган де Сен-Жюльєн, а комендантом — генерал-майор Леопольд фрайгер фон Траутенберг.
- ¹⁵ Окрім того, генерал Мор мав захищати переправи та протидіяти спробам вторгнення поляків на австрійські території за Віслою. Для такого відносно невеликого загону виконання усіх цих завдань одночасно виявилось непомірним.
- ¹⁶ Прибувши до головних сил корпусу, генерал Брановацкі отримав догану за свої мляві дії під Ченстоховою, тож у власних помилках ерцгерцог звинуватив свого підлеглого.
- ¹⁷ Кожен піхотний полк (крім 12-го) складався з 2-х батальйонів по 800 чол.; 12-й полк мав 3 батальйони. Кавалерійський полк складався з 3-х ескадронів по 250 чол. Артилерія поділялася на 4 піші роти по 6 гармат кожна і 2 кінні — по 4 гармати. Окрім того, в складі військ було до 1 150 чол. некомпантів (див.: Soltys R. Relation des opérations de l'armée aux ordres du prince Josef Poniatowski...).
- ¹⁸ Особливо між Понятовським та Зайончеком: останній дозволяв собі критикувати дії свого начальника, звинувачуючи його в бездіяльності і слабкому патріотизмі.
- ¹⁹ Див.: Soltys R. Relation des opérations de l'armée aux ordres du prince Josef Poniatowski...
- ²⁰ Ще однією причиною, яка свідчила на користь нічного штурму, була перевага австрійців в озброєнні — вони мали «довгі, нові і якісні карабіни, виготовлені в Англії, і вживали порох, теж англійського виробництва». Польські ж війська були переважно озброєні старими та вживаними рушницями, через поганий стан яких мало не третина набоїв витрачалася даремно (див.: Białkowski A. Wspomnienia starego żołnierza. — Warszawa, 2003).
- ²¹ Див.: Kukul M. Dziej e oręża polskiego...
- ²² Після поразок під Грохотом та Острувком піхотний полк Больє був повністю знищений і фактично перестав існувати як бойова одиниця.
- ²³ Ще один прапор був врятований австрійським унтер-офіцером, який вплав перетнув Віслу.
- ²⁴ Цікаво, що за свій учинок Мельницький не був покараний, ні відразу ж, ані після закінчення бойових дій.
- ²⁵ Вже після війни виникла легенда, що начальник австрійського штабу добровільно кинувся на польські багнети через те, що вважав себе винуватцем провалу кампанії.
- ²⁶ Див.: Romański R. Raszyn...
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Дехто зі штабних офіцерів (Шуманський, Новицький, Камінський та Раутенштраух) через постійні виграші навіть отримали прізвисько «фараони штабу». Що стосується Понятовського, то командувач, граючи з підлеглими, з увічливості завжди програвав, а якщо і вигравав, то неодмінно повертав гроші (див.: Romański R. Raszyn...).
- ²⁹ Польська версія подій, викладена свого часу Броніславом Павловським, виглядає дещо іншою, аби не сказати протилежною. Згідно з нею, перемога була на польському боці, хоча, переслідуючи гусарів, поляки й залишили на полі бою свого пораненого командира; частина австрійців, що повернулася до місця першої сутички, побачивши польського офіцера, по-зрадницьки порубала його шаблями, не звертаючи уваги на його прохання взяти у полон. Довідавшись про це (ймовірно від уланів, якими командував Йоселевич), полковник Турно наступного дня відправив австрійському командирові гнівного листа, звинувативши його гусарів у безчесному вчинку (порівн.: Mała Encyklopedia Wojskowa, Wydanie I. — Warszawa, 1967 i Pawłowski B. Wojna polsko-austriacka w 1809 roku. — Warszawa, 1935).
- ³⁰ Див.: Военная энциклопедия. Т.8. — С-Пб: Изд-во А. И. Сытина, 1912.
- ³¹ «Ніколи» не потрапило ві трьох років: напередодні війни 1812 року Горчакова було поновлено у званні і зараховано до війська; він відзначився під час бою за Шевардинський редут у битві при Бородіно (де отримав поранення), а також під час походів російських військ 1813–14 років. За участь у взятті Парижа він був нагороджений орденом Св. Георгія II класу і званням генерала від інфантерії (див.: Военная энциклопедия. Т. 8...).
- ³² До хоругви входили 1 капітан, 1 лейтенант, 1 суб-лейтенант, 1 штандартносець, 4 сержанти, 8 капралів, 2 сурмачі та 60 гідів.
- ³³ Темно-червоного кольору.
- ³⁴ Внаслідок відвертого саботування робіт місцевими мешканцями, відновлення укріплень велоса виятково силами солдатів 2-х батальйонів полку Давидовича, що стаціонувався у Санандомира до війни (аби довести укріплення до прийнятнього стану, довелося навіть затримати їхній вихід до Кракова).
- ³⁵ Pawłowski B. Wojna polsko-austriacka...
- ³⁶ Втрати австрійців на цьому відтинку становили 400 вбитими та пораненими, 500 полоненими. Втрачено було й усі гармати. Поляки втратили загалом 50 чоловіків: значно дорожче обійшлися невдалі атаки на лівому березі.
- ³⁷ Генерал Сокольницький сприйняв як особисту образу, коли в наказі по армії про взяття Сандомира не було

приділено йому головної ролі, і навіть скаржився на це головнокомандувачеві. Понятовський відповів на це, що претензії генерала є безпідставними, оскільки штурм був здійснений самовільно, війська під його командуванням двічі були відбиті, зазнали кривавих втрат. Окрім того, капітуляція була підписана поспіхом і на надто м'яких

умовах. Відтоді між двома полководцями, як то кажуть, «пробігла чорна кішка».

³⁸ Як пізніше стверджував полковник Пульські, підпад складу провіанту був диверсією, вчиненою місцевими мешканцями, які добре знали про брак харчів у гарнізоні.

³⁹ Див.: Romański R. Raszyn...

Гонитва за мостами: боротьба за переправи через Дністер під час українсько-польської війни 1918–1919 років

Олександр Дедик

Мости здавна зайняли помітне місце в історії воєн. З ними пов'язані як напівлегендарні розповіді про Горація Коклеса, котрий самотужки захищав переправу на Тібрі від етрусків, так і ретельно досліджені операції на зразок «Market Garden», проведеної восени 1944 року у Голландії. Неушкоджені переправи відкривали наступаючим арміям дорогу для подальшого просування, натомість зруйновані надавали можливість відступаючим перевести дух і підготуватися до подальшої боротьби.

Підтверджуючи вислів Наполеона, що історія є найкращим із романів, дослідження

реальних подій, пов'язаних з долею того чи іншого мосту, може легко залишити позаду будь-які вигадані пригоди. У драматичному поєдинку з часом, ворогом, природою і навіть собою одні поспішають висадити переправу в повітря, інші — запобігти цьому. На результат гонитви впливають найрізноманітніші фактори, а примхлива Фортуна, неначе глузуючи з марних людських зусиль, нерідко обертає на шкodu навіть найкращі задуми.

Одна з таких гонитв відбулася наприкінці травня 1919 року у Галичині. Мостам через Дністер у Галичі, Єзуполі й Нижнєві судилося помітно вплинути на подальший перебіг

Схема дій польських і українських підрозділів у боротьбі за мости через Дністер наприкінці травня 1919 року

українсько-польської війни 1918–1919 років. Боротьба за них принесла заслужену славу саперам Галицької Армії (ГА).

* * *

На світанку 24 травня 1919 року збройні сили Румунії завдали зрадницького удару в спину армії Західної Облaсті Української Народної Республіки (ЗОУНР), розпочавши окупацію Покуття. Польські війська, які наступали у Галичині, отримали наказ чимскоріш встановити з ними безпосередній контакт¹. Напад підступного сусіда остаточно зруйнував розрахунки шефа штабу ГА полковника Віктора Курмановича на оборону між Дністром і Карпатами².

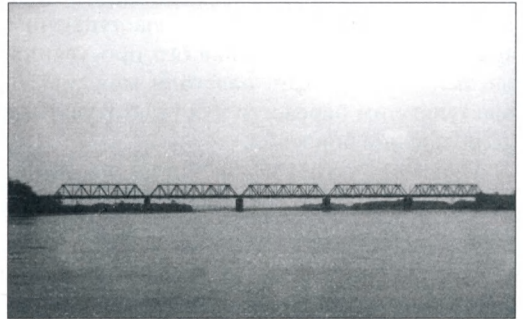
25 травня 1919 року оперуючий у цій смузі III корпус ГА отримав наказ Начальної Команди (НКГА) ч. оп. 2871 відступати на лівий берег Дністра³. Годі було й мріяти про перехід розбурханої тривалими зливами ріки вбід. У могутньому потоці каламутної води, що вирвався з берегів, зник навіть збудований 1917 року саперами німецької Південної армії потужний дерев'яний міст поблизу Мартинова⁴. У розпорядженні командування III корпусу залишилися лише два фундаментальні мости — для колісного транспорту в Галичі й залізничний у недалекому Єзуполі.

Водночас, на звістку про румунський напад розпочалася хаотична евакуація району Коломия–Станиславів (сучасний Івано-Франківськ). Оскільки знищені під час Першої світової війни мости для колісного транспорту в Устечку й Нижневі ще

Залізничний міст у Нижневі напередодні Першої світової війни

не встигли відбудувати, чималій масі людей, потягів і підвод довелося перетинати Дністер єдиним залізничним мостом у Нижневі. Загальна кількість евакуйованих становила близько 20 тисяч осіб⁵.

Сучасний вигляд залізничного мосту в Єзуполі

Очевидець свідчив, як відбувалася переправа: «...тут лише один одинокий міст через Дністер і то залізничний, для авт, гармат

Збудований саперами німецької Південної армії міст через Дністер у Мартинові

Міст у Галичі напередодні Першої світової війни

і підвод доволі не вигідний для переходу. Всілякі військові команди, установи (богато лічниць), формації, станиці жандармерії, цивільні урядовці... днем і нічю ідуть через Нижнів... Залізнична дорога до Нижнева заставлена потягами, битий шлях завалений возами, площі перед містом і в місті Нижневі повні всіляких обозів. А кожний хоче перший як найскорше дістатися на північний беріг Дністра!»⁶

27 травня полковник Курманович інформував новопризначеного Головнокомандувача ГА генерала Олександра Грекова, що III корпус одержав наказ «знищити основно всі переходи на Дністрі»⁷. Таким кроком Начальна Команда розраховувала не лише вивести з-під удару ворога розшарпаний невдалими боями III корпус. Позбавлені переправ, одразу дві польські дивізії зі складу операційної групи генерала Вацлава Івашкевича (3 дивізія легіонерів і 4 дивізія піхоти) на певний час перетворювалися на пасивних спостерігачів подій, які розгорталися б на лівому березі повноводної ріки.

* * *

Командувач 4 дивізії піхоти генерал Францішек Александрович мів зашкودити планам НКГА, спробувавши захопити міст у Галичі раптовою атакою. Для виконання подібних завдань у його розпорядженні знаходився летючий загін уродженця Щирця поручника Станіслава Мачека. Майбутній генерал, який під час Другої світової війни успішно командував польською бронетанковою дивізією, розпочав практичне вивчення основ бліцкригу не на танках, а на запряжених кіньми возах. Ними піхотинці поручника Мачека швидко просувалися вперед і, маючи вдосталь ручних гранат, атакували там, де їх не сподівалися.

Щоби відкрити шлях на Галич і Станіславів, слід було заволодіти мостом через ріку Лімницю у Калуші. Українці планували знищити цю дерев'яну конструкцію, запаливши згромаджені на обидвох кінцях купи легкозаймистого матеріалу, під якими знаходилися ящики з ручними гранатами. Однак підрозділ, призначений для виконання цього завдання, щойно розташовувався на позиції, не сподіваючись негайної появи ворога.

Зорієнтувавшись у ситуації, поручник Мачек повів своїх людей в атаку. Одна група вояків закидала гранатами і густо засипала кулями протилежний берег ріки. Під прикриттям цієї стрілянини двоє підстаршин відчайдухів з неймовірною швидкістю скинули у воду першу купу, що вже палала. Слідом, не гаючи жодної секунди, на міст кинулися вояки групи, призначеної для атаки. Раптовий і рішучий удар виявився настільки приголомшливим, що галичани відступили, навіть не спробувавши підпалити другу «міну»⁸.

Водночас із «уланами на возах» поручника Мачека, котрі діяли на правому березі Дністра, лівим берегом ріки до Галича наближався ще один ворожий підрозділ. Взимку 1918–1919 років польські бронепотяги виявилися грізним супротивником недостатньо організованої й нерідко позбавленої належної підтримки артилерії галицької піхоти. Щойно у лютому фортеці на колесах почали зазнавати серйозних втрат і втрачати домінуючі позиції на полі бою⁹. Зате бронепотяги з десантом піхоти могли стрімко просуватися вглиб ворожої території, знезацька захоплюючи важливі об'єкти.

Один з таких рейдів виконав польський бронепотяг «Смок», заволодівши 25 травня 1919 року складом амуніції в Букачівцях. Наступного дня в руках його залоги опинилася станція Бурштин, а 27 травня «Смок» вирушив далі з метою опанувати мостами у Галичі й Єзуполі¹⁰.

* * *

На початку війни українцям фатально не щастило з обороною й руйнуванням переправ. Для наказаного ще напередодні 1 листопада 1918 року висадження мостів у Перемишлі місцева військова команда спочатку не могла знайти вибухового матеріалу, а коли його, врешті-решт, вдалося розшукати, виявилось, що ніхто не вмів ним скористатися¹¹. Висланий до Городка з валкою возів, навантажених зброєю й вибухівкою, поручник Ананія Степанів не встиг зруйнувати залізничний міст через ріку Верещицю¹², яким до Львова безперешкодно дісталися надіслані з Перемишля потяги з допомогою польським повстанцям. Під час вирішального бою за столицю Гали-

Ріко Ярий в однострої сотника кавалерії
Галицької Армії

чини 21 листопада 1918 року неякісний екразит завадив знищенню залізничного мосту понад Полтвою поблизу Підзамча¹³.

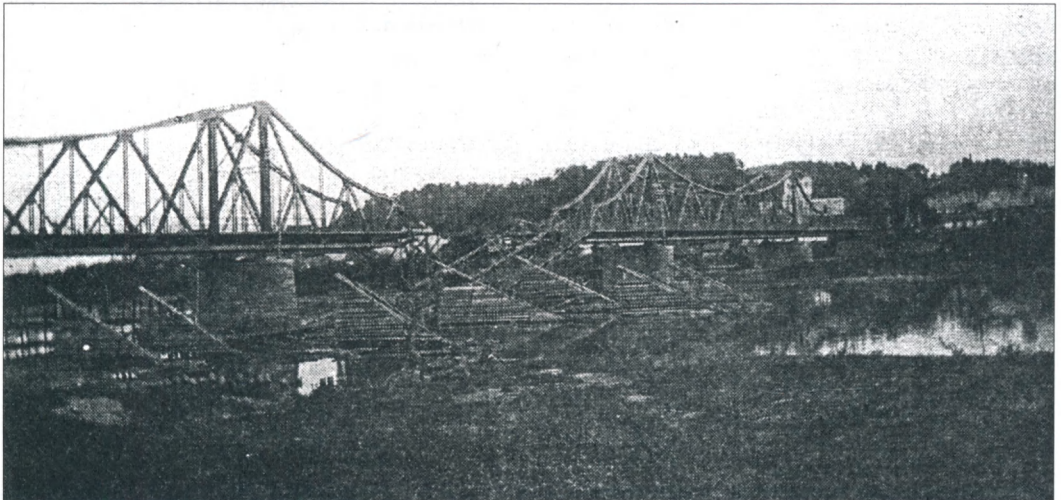
Бій у Кристинополі (сучасний Червоноград) 28 січня 1919 року, під час якого артилеристи батареї поручника Івана Околота не дозволили уланам підполковника Владис-

лава Беліни-Пражмовського раптовою атакою заволодіти мостом через Західний Буг, показав, що ГА пережила хворобу зростання. Упродовж травневого відступу більші й менші мости вже справно горіли або злітали у повітря. Однак супротивник теж міг позхизуватися здобутими переправами, серед яких найважливішими виявилися мости у Миколаєві й Стрию.

Долю мосту в Галичі довірили приділений до II Коломийської бригади отамана Франца Тінкля сотні саперів під командуванням поручника Ріка (Ріхарда) Ярого. Цій непересічній людині доведеться згодом відіграти помітну роль в Організації Українських Націоналістів¹⁴. Свідомий ваги дорученого завдання, поручник Ярий разом зі своїми потомленими маршем саперами негайно заходився мінувати міст.

Під час Першої світової війни одну з його секцій було зруйновано. Замість неї збудували тимчасову дерев'яну конструкцію. Мостом без упину переходили підрозділи III корпусу та валки цивільних. Не зупиняючи руху, поручник Ярий наказав приготувати легкозаймистий матеріал, аби спалити дерев'яну секцію, а під дві залізні закласти вибухівку.

Спостерігаючи за вправною роботою саперів, командир VIII Самбірської бригади полковник Антін Кравс не приховував задоволення¹⁵. О 19 год. 45 хв. 26 травня 1919

На місці знищеної під час Першої світової війни секції мосту в Галичі постане тимчасова дерев'яна конструкція

року до Начальної Команди Галицької Армії надійшло повідомлення ч. оп. 2886, що міст у Галичі приготований до висадження¹⁶. Потомлені сапери заснули біля власної обозної валки, оскільки в переповненому відступаючими місті годі було знайти приміщення.

* * *

Прокинувшись на світанку 27 травня, поручник Ярий довідався, що міст у Єзуполі ще не знищений. Вранці командування III корпусу вислало відповідний наказ до штабу групи «Нижнів», утвореної з підрозділів, що відступили з Покуття. Однак призначений для виконання наказу загін поручника Юрківа міг прибути на місце щойно наступного дня¹⁷.

Добре розуміючи значення мосту в Єзуполі, поручник Ярий вирішив діяти негайно. «Без довгої надуми прохав я майора Тінкля дозволу якщо можливо, висадити цей міст, на що майор Тінкль і згодився»¹⁸. Не гаючись, командир сотні разом з 4 саперами вирушили у дорогу возом, наладованим екразитом. Їх супроводжували 3 вершників.

У цей же час з протилежного берега до мосту наближався ворог. Залишаючи Станиславів, українці, щоби не покидати мешканців на поталу мародерам і грабіжникам, передали владу місцевому Польському національному комітету. Організована комітетом доволі численна міліція, покликана підтримувати порядок у місті до прибуття регулярних частин польського війська, не обмежилася виконанням цього завдання. Встановивши кулемети на залізничних платформах, поляки навсідч розіслали такі імпровізовані бронепотяги, займаючи з їх допомогою навколишні села. 27 травня один із них вирушив до Єзуполя¹⁹.

Того дня віз виявився спритнішим за потяг — першими до мосту дісталися вояки поручника Ярого. Залишивши вершників вартувати, сапери заходилися закладати вибухові заряди. За цією роботою їх застали польські міліціонери. Чуйна сторожа не дала ворогові можливості напасти зненацька, привітавши його вогнем. Тоді поляки розділилися на дві групи — одна обстрілювала міст, а інша човнами переправилася на лівий берег Дністра, щоб атакувати саперів з тилу.

«... почувся тукіт скоростріла й засвітили кулі коло наших голов... З голосним стогоном паде один із моїх людей тяжко ранений. Град куль сиплеться на нас, так що дальша праця неможлива»²⁰, — згадував поручник Ярий. Підхопивши пораненого і відстрілюючись, українці дісталися до воза і чвалом погнали коней. В останню мить їм вдалося вирватися з рук ворога, однак наполовину замінований міст дістався полякам неушкодженим.

* * *

Разом з частинами III корпусу мостом у Галичі переїхала на лівий берег Дністра єдина уціліла 3-дюймова польова гармата батареї поручника Стефана Когута. Командир батареї, який в австрійському війську служив у полку кінної артилерії, був відважною до безтями людиною. Завжди обирав вогневу позицію так, аби стріляти прямим прицілом і одинцем або ж із кількома вояками міг атакувати десятки ворогів. Кулі подірвали увесь його плащ, однак самого сміливця оминали.

Під час відступу поручник Когут зауважив 2 покинуті гаубиці. Честь артилериста вимагала не залишати справних гармат ворогові. Командир батареї вирішив забрати обидві гаубиці зі собою. Для цього довелося зменшити число коней у кожному запрязі з шести до чотирьох. Незабаром довелося зупинитися, щоби дати коням перепочити. Польські війська, які на цьому відтинку енергійно просувалися вперед, швидко наздогнали батарею і несподівано накрили місце стоянки прицільним артилерійським вогнем. Врятувати пощастило лише одну гармату з шести.

Група польських міліціонерів зі Станиславова

На рампі станції Галич гармаші поручника Когута зауважили декілька справних 3-дюймових гармат, у яких не виявилось господаря. Батарею негайно доповнили до повного складу²¹, однак бракувало коней. Саме у цю мить поблизу прогуркотів віз поручника Ярого.

Тривожна інформація про захоплення ворогом мосту в Єзуполі спонукала діяти негайно. На стрільців поручника Юрківа годі було розраховувати. Їм, без сумніву, вдалося б відкинути польських боївкарів. Однак перш ніж вони дісталися б до мосту, на полі бою могли з'явитися регулярні польські частини. Справді, 28 травня до Станиславова вже прибули вояки поручника Мачека і 9-й полк уланів зі складу дивізії генерала Александровича²². Під їхнім натиском 120 гуцулів²³ поручника Юрківа раніше чи пізніше змушені були б відступити.

Імпровізований бронепотяг Галицької Армії в бою.

Рис. Е. Козака

Тож пропозиція поручника Ярого ще раз спробувати висадити міст знайшла відгук у командування. Цього разу для охорони саперів виділили чету піхоти. Щоби швидше дістатися до місця, вирішили їхати залізницею. Помітивши на рампі гармати, на реалізацію ідеї встановити одну з них на залізничній платформі не довелося довго чекати. Незабаром імпровізований бронепотяг вирушив на південний схід.

* * *

Тим часом з північного заходу до Галича наближався «справжній» бронепотяг

Бронепотяг «Смок» з частиною залоги

«Смок». З критих товарних вагонів, зміцнених зісередини бетоном, грізно виглядали 4 гармати і 6 кулеметів. Залого бронепотяга під командуванням поручника Адама Цецкевича складалася переважно з краків'ян, а серед піхотинців десанту переважали студенти Ягеллонського університету.

Вже упродовж кількох днів поляки вважали українську армію розгромленою. 20 травня 1919 року у комунікаті III відділу польського верховного командування зазначалося: «Останні події на фронті дають підстави вважати, що галицька армія перебуває в стані повного розкладу. Розгромлені українські війська в паніці відступають»²⁴. Переможний настрій поширився настільки швидко, що навіть віддалений від фронту і столиці провінційний землевласник Ян Гупка 26 травня занотував у щоденнику: «Сучасна стадія війни з русинами — то вже тільки переслідування»²⁵.

Годі дивуватися, що залога «Смока» впевнено розраховувала повторити успіх, який супроводжував їх у Букачівцях і Бурштині. Поручник Цецкевич розумів, що непомітно підкрастися до Галича не вдасться. Колія підходила до станції відкритим полем майже прямою лінією. Дим з труби паротяга зрадив би наближення бронепотяга задовго до того, як його змогли б розгледіти. За таких обставин козирем могла стати швидкість.

Видовище бронепотяга, який повною парою мчав до станції, могло спантеличити кого завгодно, але не поручника Когута. Мисливець помітив здобич, а розташовані на рампі гармати виявилися чи не у найзручнішій для стрільби прямим прицілом позиції. Пролунали короткі команди, й у бік «Смока» полетіли перші набой.

Досвідчені артилеристи пристрілялися швидко. Незабаром контрольна платформа бронепотяга розлетілася на друзки, ще два набой влучили у вагони, але, на щастя для залоги, зрикошетили²⁶. Зрозумівши, що до станції не доїде, командир «Смока» наказав відступати.

* * *

Друга спроба поручника Ярого висадити міст у Єзуполі розпочалася жвавою стріляниною, однак закінчилася без особливих ускладнень. «Уже здалека зустрінено нас огнем. Декілька стрілів із гармати та рішучий наступ піхоти проганяють ворожий відділ аж за горбки над Дністром. Роботу скоро покинчено, бо вороги не мали відваги усунути екразіт, приготований нами ще вранці на мості. Я запалюю шнур і міст з великим гуком вилітає у воздух»²⁷, — згадував Р. Ярий.

Повертаючись до Галича, сапери почули відлуння бою. Командир «Смока», розуміючи, що бронепотяг не зможе просуватися вперед, доки зі станції стрілятимуть гармати, наказав піхотинцям десанту захопити їх. Однак артилеристи поручника Когута без особливих зусиль утримували супротивника на безпечній віддалі. Надвечір на допомогу полякам почали надходити передові підрозділи 24 полку піхоти. О 20-й годині 27 травня Начальна Команда ГА отримала інформацію про помітне збільшення сил ворога під Галичем²⁸. Зволікати було годі, тож поручник Ярий отримав наказ висадити міст не пізніше 23 години²⁹.

Тим часом артилеристи поручника Когута розшукали коней для своїх нових гармат. Де і як вони це зробили, напевно, назавжди залишиться таємницею. Можна, однак, припустити, що це були найкращі з усіх коней, які цього дня перебували в околицях Галича. Польські оглядачі, які не шкодували критичних і навіть образливих слів на адресу Галицької Армії, визнавали, що українська артилерія як у бою, так і назовні виглядала якнайкраще, «мала коні на подив гарні й навіть дібрані в масть! Ці командири-епігони Хмеля, віддамо їм належне, знали на конях і любили їх...»³⁰.

Незабаром батарея вирушила на схід. Поручник Когут зробив висновки зі своєї помилки і не намагався забрати всі гармати зі станції. Долучив до власної уцілілої лише

Авторська спроба реконструкції висадження моста в Єзуполі на підставі рисунку І. Іванця

три, решту згодом знайшли на рампі піхотинці «Смока». Знаючи характер поручника Когута, можна не сумніватися, що стріляти ці гармати вже не могли.

З настанням темряви стрілянина вщухла. Мостом уже ніхто не переходив, тож за п'ять хвилин до призначеного терміну поручник Ярий наказав вартовим залишити пости. «Супокійно неначе на вправах, запалюю запасний шнур. — Короткий пшик — зачав горіти. Тепер що сил стане до недалекого дому. Короткий натиск на електричний пальник. Ясна полумінь скаче аж під небеса й на хвилю освітлює все довкруги. Переразливий страшенний гук потрясає землею та воздухом, а густі клуби чорного диму застеляють собою останки моста й ріку... Із залізних відломків моста паде рясний дощ... Далеко-далеко розноситься ще довгий відгомін експльо́зії»³¹. Потужна вибухова хвиля розшматувала тимчасову дерев'яну конструкцію, тож підпалювати її саперам не довелося.

* * *

Незабаром з результатами роботи поручника Ярого довелося наочно ознайомитися українському парламентару сотникові Михайлу Колтунюку. «Я мав час добре приглянутися знищеному мостови, якого зірвана частина між середніми підпорами лежала в розбурханих хвилях Дністра. Мостові в'язання крайних підпор не витримали тягару й сили розриву, урвалися і з обох боків повисли у воздухі кільканайцять метрів над водою. Мене опанувало якесь утаєне вдовolenня»³².

Думки сотника перервав капітан польських саперів, який попросив привітати колегу з іншого боку фронту з майстерно виконаною роботою. Він сказав, що міст не вдасться полагодити навіть упродовж 6 тиж-

нів. Справді, приступити до відбудови мосту в Галичі польське командування наказало щойно 20 липня 1919 року, тобто вже після відступу ГА за Збруч. Роботи пропонувалося вести у 2–3 зміни силами місцевих робітників під наглядом військових³³. Тож Р.Ярий з повним правом вважав слова польського капітана найкращою нагородою.

Відбудовою мосту в Єзуполі керував професор Львівської політехніки і майбутній прем'єр-міністр Польщі, капітан Казимир Бартель. Вочевидь, саме він прохав привітати поручника Ярого. Уже 15 червня 1919 року квартирмейстерство Галицько-Волинського фронту наказом № 105 оголосило йому особисто, а також воякам другої роти I залізничного батальйону подяку за відновлення мосту. У наказі зазначалося, що роботи вдалося завершити упродовж декількох днів³⁴.

З професійного погляду зору сапер Бартель, без сумніву, взяв у Єзуполі своєрідний реванш за Галич. Однак навіть цих небагатьох витрачених на відбудову мосту днів вистачило, щоби перебіг подій на фронті радикально змінився. Завбачливість, ініціатива й наполегливість сапера Ярого виявилися важливішими для загальної справи, ніж фаховість, талант і неабиякий хист менеджера його візаві.

* * *

Оскільки польське командування поспішало встановити контакт з румунським військом, загін поручника Мачека, здобувши міст на Лімниці, вирушив не до Галича, а до Станиславова. 28 травня поставлене завдання було виконане майже на всьому просторі між Карпатами і Дністром. Тоді генерал Галлер вирішив завершити кампанію в Галичині концентричним ударом на Тернопіль³⁵.

З цією метою операційній групі генерала Івашкевича слід було перейти на лівий берег Дністра й наступати у північно-східному напрямку. Після знищення мостів у Галичі та Єзуполі обидві дивізії групи (3 дивізія легіонерів і 4 дивізія піхоти) могли розраховувати на переправу артилерії й обозів лише у Нижневі. Загін польських міліціонерів уже вирушив до містечка імпровізованим бронепотягом. «Улани на возах» поручника Мачека поспішали слідом, а за ними марширували головні сили дивізії генерала Александровича.

Однак заволодіти мостом зненацька не вдалося — українці вже чекали на ворога. Організація оборони Нижнева розпочалася надвечір 25 травня 1919 року, коли до мосту підійшли перші відступаючі з Покуття заго-

Сотник І.Сіак відвідує дівочу сотню свого загону. Сотня прийняла бойове хрещення під Нижневом

ни. Командири цих підрозділів без жодного наказу згори, спираючись лише на власне почуття відповідальності та розуміння значення переправи такого класу, вирішили докласти всіх зусиль для її захисту³⁶. 26 травня командуванню групи «Нижнів», яке очолив сотник Володимир Бемко, вдалося організувати оборону на лівому березі Дністра, а наступного дня підрозділ сотника Івана Сіяка разом з бронепотягом Ч. 1 під командуванням поручника Стефана Руменовича зайняли позиції на правому. Завдяки невтомному поручнику Алексієвичу 28 травня міст уже був готовий до висадження³⁷.

Порядок переходу через міст взяла під контроль стаційна команда хорунжого Кукелки, що відразу позначилося на ефективності руху. Четар Іван Велигорський згадував: «За якийсь час ми були на черзі до переправи. Перед нами переправлялася санітарна кольона зі Станиславова. Переправа тревала довго і була небезпечна, бо треба було їхати залізничним мостом, бо іншого не було, а порома теж. Дошки на мості були ушкоджені і коні ранили собі ноги. Я приказав перетягати вози людьми, а коні вести за возами. Йшло гладко, без пригод. Часом треба було переправу перервати, бо переїздив потяг або авто секретаріату»³⁸.

Евакуацію вдалося успішно завершити ще до появи головних сил ворога. Тим не менше, група сотника Сіяка міцно утримувала позиції аж до 30 травня. Цього дня о 15 год. 30 хв. його стрільці відступили на лівий берег ріки. Слідом за ними залізничний міст через Дністер злетів у повітря³⁹.

* * *

Через багато років після бою під Нижневом С. Мачек напише у спогадах, що його загін захопив залізничний міст неушкодженим⁴⁰. Годі дивуватися, що час і недосконала людська пам'ять зіграли з сивочолим генералом злий жарт. Однак важко зрозуміти, якими міркуваннями керувалися командири польських підрозділів у травні 1919 року, інформуючи командування, що мости через Дністер у Галичі й Єзуполі потрапили до їхніх рук і стоять непорушено. Справжній стан справ з'ясувався доволі швидко, і 30 травня в оперативному щоденнику групи генерала

Єнджеєвського з'явився запис: «Всупереч попереднім повідомленням мости на Дністрі знищені. Переправа відбувається човнами»⁴¹.

Зрозумівши, що зі втратою мостів обидві дивізії не скоро зможуть дістатися на лівий берег Дністра, польське командування вирішило перевезти 3 дивізію легіонерів залізницею. Однак виконання маневру затяглося. Відступаючи, українці вивели з ладу лінію Станиславів–Стрий, а знищений міст у Єзуполі паралізував рух на лінії Станиславів–Львів. Тому одним підрозділам довелося марширувати до Стрия пішки, а іншим — повільно переправлятися через Дністер поромом у Галичі. Щойно 9 червня транспорти дивізії розпочали прибувати на станцію Красне⁴².

Під Нижневом українці утримували позиції на лівому березі Дністра до 2 червня. Тому передові підрозділи 4 дивізії піхоти змогли дістатися на північний берег ріки лише тоді, коли Галицька Армія залишила лінію ріки Золота Липа. Грізний у переслідуванні відступаючих 9 полк уланів опинився далеко позаду бойових порядків, оскільки коней довелося перевозити у Галичі⁴³. Важка артилерія й обози дивізії залишилися у Станиславові, очікуючи на відбудову мосту. Перевезення піхоти, кавалерії й польової артилерії підручними засобами відбувалося надто повільно. Внаслідок цього частини дивізії розтяглися довжелезною колоною від Станиславова через Нижнів до Монастирськ та Підгайців, і лише передовий загін 4 червня 1919 р. вступив до Бучача⁴⁴. Таким чином, коли підрозділи сусідньої дивізії полковника Сікорського вже вийшли до Збруча, вояки генерала Александровича щойно дісталися Стрипи.

Тим часом Галицька Армія, зосередившись у вільному просторі поміж обидвома польськими дивізіями, ввечері 8 червня здобула Чортків, започаткувавши цією перемогою славетний контрнаступ. Сподівання командира польської групи, яка обороняла місто, на своєчасну допомогу 4 дивізії піхоти не виправдалися. Реакцією на поразку став наступний запис у щоденнику операційної групи генерала Єнджеєвського: «Нечувано повільне просування вперед 4 дивізії, з котрою до цього часу не встановлено зв'язку, викликає у війську незадоволення»⁴⁵. При-

Сучасний вигляд автомобільного мосту в Нижнєві. Про існування знищеного під час Другої світової війни залізничного мосту нагадують лише рештки однієї з опор, що стирчать із води

чину затримки дивізії генерала Александровича чітко визначив Розвідчий відділ НКГА, котрий інформував командування: «... похід Поляків здержався лише через се, що... в Нижнєві є знищені мости і тому не можуть переїхати трени (обози — О. Д.) ані тяжка артилерія»⁴⁶.

Отже, завдяки висадженню трьох мостів через Дністер галичанам вдалося:

1. Перекреслили розрахунки генерала Галлера на участь 3 дивізії легіонерів і 4 дивізії піхоти в концентричному ударі на Тернопіль і остаточній окупації території краю. Позбувшись переправ, обидві польські дивізії щонайменше на 10 днів втратили змогу впливати на перебіг подій на фронті.
2. Виграти час, необхідний пошарпанам у боях підрозділам, аби відновити бойовий

дух і підготуватися до нових боїв. Цими ж днями у Начальній Команді викристалізувалася ідея протинаступу.

3. Розірвати безпосередній зв'язок як між дивізією генерала Александровича й операційною групою генерала Єнджеєвського, так і між частинами 4 дивізії піхоти, створивши можливість завдати їм поразки поодиночці.

Ініціатива, професіоналізм й організаційний хист молодших командирів, взаємодія різних родів зброї, продемонстровані під час гонитви за мостами на тактичному рівні, виявилися ключем до успіху стратегічного значення. Годі не погодитися з висновком Р. Ярого, що ця операція стала «пам'ятним днем слави усіх технічних відділів» Галицької Армії⁴⁷.

ПРИМІТКИ

¹ Кройтор К. Проблема Покуття під час польсько-української війни // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 6: Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції. — Львів, 2000. — С. 309–310; Піддубний І. Операції румунської армії з забезпечення північного кордону «Великої Румунії» у 1919 р. // Воєнна історія Галичини та Закарпаття. Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції. — Київ, 2010. — С. 311–317; Przybylski A. Wojna Polska 1918–1921. — Warszawa, 1930. — С. 90.

² Курманович В. Відворот УГА за Збруч. Сторінка з нашої історії // Діло. — Львів, 09.05.1934. — Ч. 117; Курманович В. Спомин // Українське слово. — Париж, 13.01.1935. — Ч. 90; Курманович В. Відворот УГА за Збруч // Літопис «Червоної Калини». — Львів, 1934. — Ч. 5. — С. 3–6.

³ ЦДАВО України. Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 49. — Арк. 147.

⁴ Там само. — Арк. 94.

⁵ 3 днів тривоги на Покутті. Хроніка 23–28 травня 1919 р. // Відновлення Української Держави 1918 року. Збірник

матеріалів із поясненнями та вступним словом зладив М. Бажанський. — Дітройт, 1979. — С. 25.

⁶ Там само. — С. 24.

⁷ ЦДАВО України. Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 49. — Арк. 192.

⁸ Maczek S. Od podwojny do czołga. — Lublin–Londyn, 1990. — С. 32.

⁹ Див. Дедик О. Війна на залізничних колях // Літопис «Червоної Калини». — Львів, 1992. — Ч. 6–7.

¹⁰ Gazeta Wieczorna. — Lwów, 15.06.1919. — Nr. 4675. — S. 2.

¹¹ Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. — Львів, 2003. — С. 242.

¹² ЦДДА у Львові. Ф. 361. — Оп. 1. — Спр. 163. — Арк. 6 зв.

¹³ Кузьма О. Вказ. праця. — С. 402.

¹⁴ Див. Кучерук О. Рико Ярій — загадка ОУН. — Львів, 2005. — С. 212.

¹⁵ Ярій Р. День слави в історії наших саперів. Витяг із воєнного дневника 2/III сап. сотні // Історичний календаральманах «Червоної Калини» на 1925 р. — Львів, 1924. — С. 94.

¹⁶ ЦДАВО України. Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 49. — Арк. 173.

- ¹⁷ 3 днів тривоги... — С. 23.
- ¹⁸ Ярий Р. Вказ. праця. — С. 93.
- ¹⁹ *Wiek Nowy*. — Lwów, 05.06.1919. — Nr. 5407. — S. 3.
- ²⁰ Ярий Р. Вказ. праця. — С. 94.
- ²¹ Клодницький О. Моя служба в УГА // Вісті комбатанта. — Торонто-Нью-Йорк, 1962. — Ч. 9. — С. 31.
- ²² *Wiek Nowy*. — Lwów, 05.06.1919. — Nr. 5407. — S. 3.
- ²³ 3 днів тривоги... — С. 23.
- ²⁴ O niepodległą i granice. Komunikaty oddziału III Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego. 1919–1921. — Warszawa–Pułtusk, 1999. — S. 207.
- ²⁵ Нурка J. Z czasów wielkiej wojny. Pamiętnik nie kombatanta. — Lwów, 1937. — S. 428.
- ²⁶ *Gazeta Wieczorna*. — Lwów, 15.06.1919. — Nr. 4675. — S. 2.
- ²⁷ Ярий Р. Вказ. праця. — С. 94.
- ²⁸ ЦДАВО України. Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 49. — Арк. 188.
- ²⁹ Ярий Р. Вказ. праця. — С. 94.
- ³⁰ *Słowo Polskie*. — Lwów, 04.06.1919. — Nr. 152. — S. 4.
- ³¹ Ярий Р. Вказ. праця. — С. 95.
- ³² Колтунюк М. З українсько-польських боїв. Спомин парламентаря // Український Скиталець. — Відень, 01.06.1923. — Ч. 11(33). — С. 20.
- ³³ ЦДІА у Львові. Ф. 214. — Оп. 1. — Спр. 528. — Арк. 4.
- ³⁴ ДАЛО. Ф. 257. — Оп. 2. — Спр. 246. — Арк. 54.
- ³⁵ Hupert W. *Zajęcie Małopolski Wschodniej i Wołynia w roku 1919*. — Lwów–Warszawa, 1928. — S. 76.
- ³⁶ 3 днів тривоги... — С. 20.
- ³⁷ Там само. — С. 28.
- ³⁸ Велшорський І. З Городенки під Нижнів // Історичний календар-альманах «Червоної Калини» на 1925 р. — Львів, 1924. — С. 87.
- ³⁹ ЦДАВО України. Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 50. — Арк. 33.
- ⁴⁰ Maczek S. Вказ. праця. — С. 32–33.
- ⁴¹ ДАЛО. Ф. 257. — Оп. 2. — Спр. 849. — Арк. 12.
- ⁴² Hupert W. Вказ. праця. — С. 78.
- ⁴³ Tatara J. *Zarys historii wojennej 9-go pułku ułanów*. — Warszawa, 1929. — S. 9.
- ⁴⁴ Hupert W. *Zajęcie...* — С. 87.
- ⁴⁵ ДАЛО. Ф. 257. — Оп. 2. — Спр. 349. — Арк. 17.
- ⁴⁶ ЦДАВО України. Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 51. — Арк. 156.
- ⁴⁷ Ярий Р. Вказ. праця. — С. 96.

4-й механізований корпус Червоної Армії: історія створення (продовження)

Юрій Моргун, Володимир Гречух, Андрій Карпов, Денис Колокольчиков

У першій частині ми описали процес формування 4-го механізованого корпусу, його структуру і командний склад. Тепер розглянемо його укомплектованість матеріальною частиною (озброєнням і технікою). 1940-й рік увійшов в історію РСЧА не лише як рік створення механізованих корпусів, але і як рік початку переозброєння танкових військ Червоної Армії на нову техніку — танки «Климент Ворошилов» (КВ) і Т-34. 4-й механізований корпус був серед піонерів її освоєння.

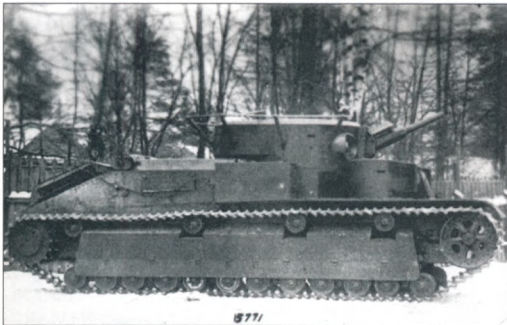
Укомплектованість корпусу. Озброєння і техніка

8-й танковій дивізії спочатку дісталися у спадок від частин, на основі яких вона формувалася, танки БТ, Т-26 і Т-28. Проте практично від самого початку формування в дивізію почали надходити нові зразки техніки. Ще під час походу в Бессарабію 1940 року в дивізію були відправлені 4 перших танки КВ з установчої серії під номерами: У-0 (з малою

баштою, загальновідома назва — КВ-1); У-2 (з великою баштою — пізніше названий КВ-2); У-3 (з великою баштою); У-17 (з малою баштою). Варто звернути увагу на танк «У-0». Це найперший танк з родини КВ. За час свого доволі довгого життя (у порівнянні з іншими броньованими побратимами) він встиг побувати в боях на Карельському перешийку у складі 20-ї танкової бригади, а також поступити до складу 8-ї танкової дивізії, де і закінчив свій бойовий шлях. Цікаві метаморфози його озброєння: з'явившись на світ із експериментальною баштою, оснащений двома гарматами калібру 76 і 45 мм, пізніше він змінив її на перший зразок так званої «великої башти», з гарматою МТ-1 калібру 152 мм. Згодом танк змінив свій вигляд ще раз, отримавши вже малу «круглу башту» з 76-мм гарматою Л-11. У такому вигляді його й було відправлено до дивізії.

Далі дивізія отримала танки КВ-1 з малою баштою і гарматою Л-11 (під номерами А-3690–А-3705 та А-3710–А-3711). Причому з 18 отриманих танків лише два танки (А-3710 та А-3711) мали курсовий кулемет у стрільця-радиста, решта належали до танків першої серії і курсового кулемета не мали.

8-а танкова дивізія стала першою з дивізій РСЧА, на озброєння яких у листопаді 1940 року надійшли перші серійні танки Т-34, оснащені танковою гарматою Л-11 (у кількості 30 одиниць). Друга партія «тридцятьчотвірок» із гарматою Л-11, у кількості 25 одиниць, була відвантажена в дивізію з заводу № 183 (у Харкові) 16 грудня. Третя партія, в кількості 20 машин, була відправлена в дивізію 25 грудня 1940 року і надійшла вже в січні 1941 року. Всього до 1 січня 1941 року дивізія отримала 50 танків Т-34 з

Танк Т-28 під час випробування гармати Л-10.
Тут і далі — фото з фондів РГВА, надав Ю. Пашолок,
публікуються вперше

Випробування нових типів танків на полігоні: крім обстрілу, обов'язково перевірялась прохідність і додання перешкод. Тут Т-34 долає рів з допомогою фашин

Танк БТ-7М, остання серійна модель із родини БТ. На фото бачимо передсерійний зразок: надалі укладка інструменту та ЗІП були видозмінені. Танків цього типу на озброєнні 4-го МК було 201 шт.

гарматою Л-11, практично половину зі 115 танків цього типу, випущених промисловістю протягом 1940 року.

Крім танків, у дивізію також надходило артилерійське озброєння. 13 грудня 1940 року дивізія отримала для укомплектування 8-го окремого зенітно-артилерійського дивізіону перші 4 (з 12 належних за штатом) 37-мм зенітні гармати зразка 1939 року типу 61-К.

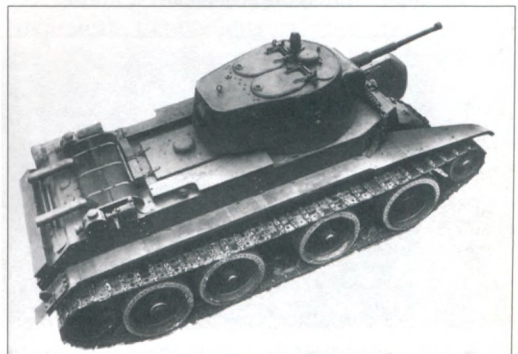
Не менш активно поповнювався новими зразками озброєння і техніки парк 81-ї моторизованої дивізії. Спочатку її 53-й танковий полк був укомплектований танками БТ-7 різних серій, як і з циліндричною, так і з конічною баштами, оснащених бензиновими двигунами М-17. Ці машини дісталися полку в спадок од 305-го танкового батальйону.

Але вже в грудні 1940 року з Прибалтійського військового округу в полк були передані 104 танки БТ-7М. Танк БТ-7М — останній із серії БТ, прийнятий на озброєння одночасно з Т-34, КВ та Т-40 відомою Постановою від 19 грудня 1939 року. Головною відмінністю його від своїх попередників був дизельний двигун В-2, — такий самий, як і на танку Т-34. Особливих конструктивних відмінностей від БТ-7 не було, за винятком системи запуску двигуна стисненим повітрям і аварійного люка в днищі для виходу екіпажу. Сама конструкція танка до моменту початку випуску була вже доопрацьована заводом і було виправлено багато недоліків. Головною проблемою для БТ-7М, як і для Т-34, був двигун, особливо його невдалий очищувач повітря, який погано справлявся

зі своїми функціями, в результаті чого танки мали малий пробіг між необхідними зупинками на технічне обслуговування. Через рік на запарошених дорогах Галичини це дало про себе знати.

На відміну від 8-ї танкової та 81-ї моторизованої дивізій, 10-а танкова дивізія опинилася в ролі «пасинка» корпусу. До 1 січня 1941 року з числа нових зразків техніки вона отримала лише 6 танків КВ з установчої серії (У-11–У-16): усі з малими баштами. Також батальйони середніх танків дивізії були укомплектовані лише 33-ма танками Т-28.

У новому 1941 році комплектування з'єднань і частин Київського особливого військового округу здійснювалося згідно з планом постачання округу на 1941 рік. План включав як уже сформовані, так і знову створювані корпуси і був розроблений, виходячи із потреб армії і можливостей промисловості. Однак уже 19 травня 1941 року начальник штабу КОВО генерал-лейтенант Пуркаев був зму-

Танк БТ-7М

шений доповідати начальникові Генерального Штабу РСЧА генералові армії Жукову таке: «Виконання плану завезення озброєння та бойової техніки за планом постачання КОВО [в] 1941 р. до теперішнього часу йде вкрай повільно... Таке погане надходження озброєння і бойової техніки в округ до травня 1941 року ставить під загрозу зриву виконання плану озброєння КОВО [в] 1941 р. і значно знижує забезпечення військ».

Незважаючи на труднощі з постачанням Київського особливого військового округу, в 1941 році нова техніка продовжувала активно надходити. Згідно з планом розподілу бойових машин у 1941 році, 4-му мехкорпусу слід було отримати в I кварталі 102 танки КВ, у I півріччі — 263 танки Т-34, 17 танків Т-40, 15 броневих автомобілів БА-20 і протягом I-III кварталів — 39 броневих автомобілів БА-10.

Новий 1941 рік 8-а танкова дивізія почала з отримання четвертої за рахунком партії «тридцятьчотвірок». 26 січня із заводу № 183 на адресу «ст. Львів, одержувач

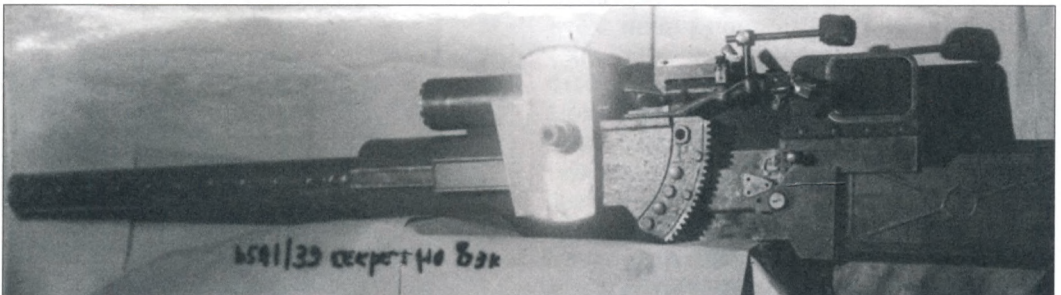

Броневих автомобілів: легкий БА-20 і середній БА-10 (район Любліна, жовтень 1939 року). Фото з архіву проекту «Немирів-41», публікуються вперше

8-а танкова дивізія» було відправлено 30 танків Т-34 з гарматою Л-11. П'яту партію «тридцятьчотвірок» у кількості 20 танків дивізія отримала в лютому. Цікавим моментом є те, що спочатку ця партія «тридцятьчотвірок», відправлена 15 лютого з Харкова, призначалася для 12-ї танкової дивізії. Остання шоста партія «тридцятьчотвірок» у кількості 20 танків була відвантажена на адресу дивізії 13 березня. До середини квітня кількість Т-34 в дивізії досягла 140 одиниць, причому всі вони були виробництва Харківського заводу № 183 і озброєні гарматою Л-11.

Тривало надходження й танків КВ. У січні надійшли танки КВ-2 грудневої збірки 1940 року (з баштою випуску 1940 року, Б-9651–Б-9679 і Б-9681) у кількості 30 машин. У результаті, в дивізії за списком числилося 52 танки КВ, з них: КВ-1 з гарматою Л-11 — 20 одиниць, КВ-2 з гарматою МТ-1 — 32 одиниці. Треба відзначити, що на 22 червня 1941 року в дивізії було 50 танків КВ (2 КВ — У-2 і У-17 — перебували в ремонті на Кіровському заводі в Ленінграді і в дивізію з початком бойових дій вже не повернулися).

Крім нових зразків бронетанкової техніки, у 8-ї танкової дивізії перебували на озброєнні й ветерани — середні танки Т-28. У різних джерелах подається суперечлива інформація про кількість машин цього типу в 4-му механізованому корпусі за станом на 22 червня 1941 року. Річ у тому, що в наведених у документах таблицях є графа «Відправлено на заводи промисловості». Чомусь вважається, що йдеться про машини, відправлені туди для ремонту після початку бойових дій. Тобто виходить, що ці машини були готові до бою і з початком війни вступили в бій.

Танкова гармата Л-11: цією артсистемою були укомплектовані всі Т-34 і КВ-1 8-ї танкової дивізії. Тут і далі — фото з фондів РГВА, надав Ю. Пашолок, публікуються вперше

Однак це не так. Річ у тому, що за досвідом радянсько-фінської війни в 1940 році було прийнято рішення про екранування танків цього типу (посилення броні шляхом наварки додаткових листів). Згідно з цим рішенням, танки, в тому числі й маши-

Танкова гармата Ф-32: усі танки Т-34 32-ї танкової дивізії були оснащені нею

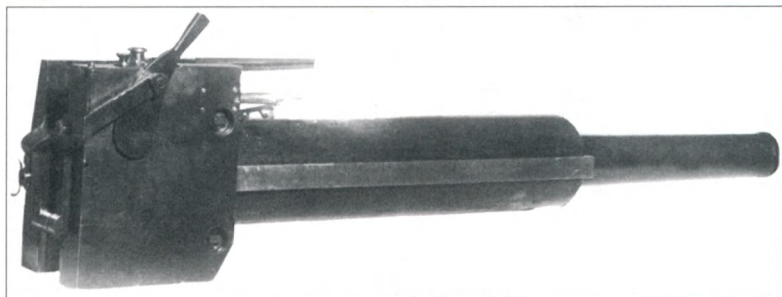
ни 8-ї танкової дивізії, були відправлені на Кіровський завод. Врешті, станом на 1 травня 1941 року танків Т-28 дивізія мала за списком 72, але 18 із них були відправлені на екранування. Тому насправді в дивізії було всього лиш 54 машини цього типу. Підтвердженням можуть слугувати дані станом на 1 червня 1941 року, які повідомляють, що безпосередньо в дивізії було 53 машини. Крім них, в розташуванні дивізії було 5 машин з Ленінградського військового округу, але комісією 8-ї танкової дивізії вони були визнані непридатними до експлуатації, про що був складений акт. Крім цього, 10 машин продовжували перебувати на Кіровському заводі, 8 — на шляху в частину. 2 машини знаходилися на ремонтній базі № 7 у Києві (на Дарницьі). Якщо підсумувати наведені цифри, можна зробити висновок, що до 22 червня дивізія реально могла мати не більше 68 танків зазначеного типу (припускаючи, що 8 машин все-таки встигли прибути до Львова). У короткому звіті про дії 4-го механізованого корпусу, складеному Чернієнком, зазначене таке ж число — 68 боєготових машин, з яких виведено з парку було 63 одиниці (залишені 5 танків — це машини з ЛВО, забраковані

дивізією). З цих 63-х танків 18 було екрановано. На жаль, невідомо точно, скільки Т-28 були озброєні короткоствольною гарматою КТ-28, а скільки — Л-10. Можна лише припускати, спираючись на дані про потреби в артпострілах, що танків з Л-10 було не менше 11-ти.

Таким чином, підводячи підсумок, можна стверджувати, що середніми танками дивізія була укомплектована повністю. Крім 140 Т-34, дивізія мала і 68 танків Т-28 (за списком). Це означає, що при штаті 210 машин в дивізії було 208 одиниць. Однак перші батальйони полків, які повинні були мати на озброєнні танки КВ, штатній чисельності не відповідали (вони мали 50 машин замість 63, належних за штатом).

Находила техніка і в 81-у моторизовану дивізію. У першому кварталі 1941 року 10 танків Т-40, що приймалися від заводу № 37 зі залишку 1940 року, були відвантажені на адресу дивізії. Всі вони надійшли на озброєння 58-го окремого розвідувального батальйону.

До першого квітня в корпус надійшло ще 97 танків БТ-7М на укомплектування 184-го окремого батальйону зв'язку (6 танків БТ-7М) та 53-го танкового полку 81-ї моторизованої дивізії (решта). Потрібно відзначити, що 4-й механізований корпус був єдиним корпусом у Київському особливому військовому окрузі, який мав на озброєнні танки БТ-7М.

Танкова гармата Л-10: нею була оснащена частина танків 8-ї танкової дивізії

Легкий бронеавтомобіль БА-20 (м. Львів, вересень 1939 року): перебував на озброєнні бронерот розвідувальних батальйонів дивізії 4-го МК.

Тут і далі — фото з архіву проекту «Немирів-41», публікуються вперше

Формування нової 32-ї танкової дивізії внесло свої корективи в комплектування корпусу технікою. Насамперед їй необхідно було позбутися техніки, що дісталася в спадок од 30-ї легкотанкової бригади, і отримати нову. Відповідно, в корпусі відбувався багатовекторний рух матеріальної частини: військові підрозділи отримували нову техніку з заводів, при одночасній передачі машин у дивізії інших корпусів і між дивізіями всередині 4-го механізованого корпусу.

Врешті, станом на 15 квітня 1941 року в дивізії корпусу були на озброєнні практично всі типи танків, випущені радянською промисловістю з початку тридцятих років, починаючи із застарілих двобаштових Т-26 і закінчуючи сучасними важкими КВ-2. За кількістю бойової техніки корпус практично був нею перевантажений.

Танк Т-28 із складу 10-ї танкової бригади (м. Львів, перетин нинішніх вулиць Пекарської та І. Франка)

Найбільш гармонійно була укомплектована 81-а моторизована дивізія. Загальна кількість БТ-7 всіх модифікацій у ній становила 238 машин, що відповідало нормам укомплектованості дивізії за штатами мирного часу. Практично повністю дивізія була укомплектована й бронеавтомобілями. Надлишок плаваючих танків пояснювався тим, що фактично всі Т-37 були сильно зношені, 19 танків з 28-ми перебували в ремонті на заводі, а на заміну їм вже надійшли перші 10 танків Т-40.

Дивізія мала поповнюватися технікою й надалі. Згідно з «Планом укомплектування озброєнням і майном 81-ї моторизованої дивізії станом на 1 травня 1941», в дивізії повинні були ще надійти: «Танки БТ-7 лінійні: наявні 128 шт. (буде 148). Танки БТ-7 радіо: наявні 110 (буде 110). Танки Т-40: наявні 10 (буде 17)»¹.

8-а танкова дивізія до цього часу також була майже укомплектованою. Але й вона виявилася перевантаженою технікою, в тому числі танками. Отримавши до 15 квітня 1941 року практично всю техніку, призначену за штатом для батальйонів важких і середніх танків, дивізія залишилась недоукомплектованою танками Т-26. При цьому в надлишку були танки БТ, у кількості 180 одиниць (всі з двигуном М-17), у тому числі 2-х артилерійських танків БТ-7А (з 76-мм гарматою). Аналогічна ситуація складалася в дивізії й із бронеавтомобілями. Тоді як 184-й батальйон зв'язку, 81-а моторизована і 32-а танкова дивізії були недоукомплектовані легкими бронемашинами, у 8-ї танкової дивізії був їх надлишок 18 одиниць, серед яких були й такі раритети, як 5 бронеавтомобілів ФАІ.

32-а танкова дивізія в квітні 1941 року тільки почала отримувати нову техніку, а тому в ній було всього лиш 22 танки Т-34. Танків КВ і БТ у дивізії не було. Бракувало до укомплектованості за штатом 76 середніх і легких бронеавтомобілів. Цікава деталь: п'ять танків Т-34, яких бракувало, планувалося замінити танками БТ-7, що передавалися за нарядом із 8-ї танкової дивізії. Якщо у 8-ї танкової дивізії був надлишок танків БТ, то в 32-ї танкової дивізії були надлишки Т-26, що складали раніше основу озброєння 30-ї легкотанкової бригади. Загальна кількість «надлишкових за

штатом» Т-26 становила 74 танки, включаючи 20 двобаштових машин.

Надлишкова за штатом техніка з 8-ї і 32-ї танкових дивізій передавалася як усередині корпусу для доукомплектування його частин, так і скеровувалася у зовню сформовані механізовані корпуси. Так, 8-а танкова дивізія отримувала 10 радіотанків Т-26 за рахунок 32-ї танкової дивізії. Своєю чергою, 32-а танкова дивізія отримувала 16 танків БТ із 8-ї танкової дивізії. 105 одиниць Т-26 різних модифікацій планувалося передати в 49-у танкову дивізію 24-го механізованого корпусу, який формувався в м. Проскурові (нині Хмельницький).

Загалом, до 15 квітня 1941 року здебільшого закінчився етап укомплектування новою матеріальною частиною 8-ї танкової та 81-ї моторизованої дивізій. Уся нова техніка, що надходила із заводів, — танки КВ і Т-34 — прямувала на укомплектування 32-ї танкової дивізії. Повне її технічне укомплектування планувалося завершити до грудня 1941 року.

Важливим питанням є надходження до корпусу автотранспорту і укомплектування ним дивізій. До 1 травня 1941 року кількість автотранспорту в 81-ій моторизованій дивізії сягло 1 148 автомашин різного призначення (при штатній чисельності 1 343 автомобілі). За два останні тижні квітня 1941 року 81-а моторизована дивізія отримала 24 легкові автомобілі М-1, одну бензоцистерну ЯГ-6, дві пересувні автокіноустановки ГАЗ-ААА, радіовозол ГАЗ-АА, штабний автобус ГАЗ-ААА та 3 спецмастерні.

Найбільш укомплектованою автотранспортом у корпусі була 8-а танкова дивізія. У ній був навіть надлишковий транспорт. Тому дивізія виступила в якості своєрідного донора для 32-ї танкової, здаючи їй зайвий автотранспорт. Незважаючи на це, 8-а танкова дивізія продовжувала отримувати нову техніку і далі: за період із 15 квітня до 22 червня 1941 року в дивізію поступили 6 вантажних автомобілів ГАЗ-АА, 7 вантажних ЗІС-6, водомаслозаправник ЗІС-6, 6 ГАЗ-ААА під радіостанцію 5-АК.

Укомплектування 32-ї танкової дивізії автотранспортом планувалося здійснити як за рахунок поставок із центру, так і безпосередньо за рахунок інших частин 4-го механізованого корпусу. Усього дивізія мала отрима-

ти 493 автомобілі, але до 22 червня 1941 року отримала лише 317.

Цікавим моментом, практично не висвітленим у сучасній військово-історичній літературі, є надходження на укомплектування корпусу автомобілів іноземного виробництва. Станом на 15 квітня 1941 року в управлінні 4-го механізованого корпусу було 4 автомобілі іноземного виробництва. У 81-ій моторизованій дивізії їх було 10, а в 8-ій танковій дивізії — 12 автомобілів. Логічно припустити, що всі вони були польськими трофеями. Непряме підтвердження цьому знаходимо у строевих записках дивізій, де ці автомобілі подані під графою «трофейні». Загальна кількість трофейних автомобілів була незначною, і вони не зіграли жодної помітної ролі у червневих подіях 1941 року (крім, мабуть, 5-х санітарних машин і 1-ої ремонтної майстерні типу Б на базі «Фіат» — машин цього класу в РСЧА не вистачало).

Таблиця 1. Наявність автомобілів іноземного виробництва в 4-му механізованому корпусі станом на 15.04.41 р.²

Тип і марка автомобіля	81 мд	8 тд	Управління корпусу
«Опель» легковий		1	
«Ренольд» легковий		1	
БМВ легковий		1	
«Шевроле» легковий			3
«Шевроле» пікап		1	
«Форд-8» легковий			1
«Фіат» санітарний	3	2	
«Дойч» автобус		1	
«Шевроле» автобус		1	
«Фіат» автобус		3	
«Фіат Т-Б» (ремлетючка типу Б (прим. авторів))		1	
«Шевроле» вантажний	1		1
«Фіат» вантажний	1		
«Мерседес-Бенц» малолітражний	2		
«Опель» малолітражний	2		
«Ренольд» малолітражний	1		
Всього	10	12	4

Говорячи про надходження техніки в дивізії корпусу, не можна оминати тему можливості її зберігання. Всі три дивізії корпусу дислокувалися в самому Львові, тому для зберігання техніки переобладнувалися манежі і спортмайданчики колишніх військових містечок польської армії, в яких дислокувалися полки дивізій. За спогадами політрука Миколи Андрійовича Шевченка, який у 1940 році служив у 16-му танковому полку 8-ї танкової дивізії: «У Львові нас розмістили по-панськи: на колишній території якоїсь великої польської частини. Там знаходилися великі казарми, були приміщення, де стояла наша техніка». Територія великої військової частини, про яку згадує політрук, знаходилася за адресою вул. Клепарівська, 22. Тут до осені 1939 року розташовувалися підрозділи 26-го піхотного та 5-го артилерійського полків польської армії, а потім 16-й танковий полк 8-ї танкової дивізії.

Загалом вся техніка дивізій знаходилася в обладнаних парках, парках-навісах і на відкритих майданчиках. Приміром, до 1 травня 1941 року 32-а танкова дивізія використовувала для зберігання 72-х Т-34 і 25-ти КВ три критих манежі, а 202-й моторизований полк 81-ї моторизованої дивізії для зберігання автотранспорту використовував колишній спортивний майданчик 40-го піхотного полку польської армії³.

Усього всі три дивізії мали 108 парків та майданчиків, на яких можна було розмістити 5 944 одиниці техніки. Фактично на 1 травня 1941 року на них було розміщено лише 3 835 машин.

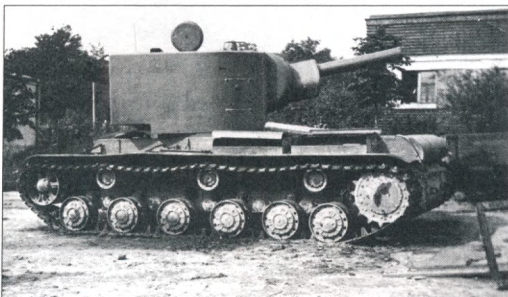
Місткість парків 8-ї танкової дивізії складала 1 794 одиниці техніки, і фактично вони

були повністю заповнені. В обладнаних парках зберігалось 90 танків, під навісами ще 71 танк, та на відкритих майданчиках — 221 танк. Місткість парків 81-ї моторизованої дивізії складала 1 849 одиниць техніки. Фактично в них зберігалось 1 513 машин. В обладнаних парках зберігалось 192 танки БТ, під навісами ще 17 танків Т-37 і Т-40, а на відкритих майданчиках — 46 БТ і 7 Т-37. 32-а танкова дивізія підготувала парки місткістю 2 301 одиниця техніки. Але реально в них зберігалось всього лиш 528 машин (усе, що було в дивізії на цей момент). Обладнані парки могли прийняти ще 97 танків, а на відкритих майданчиках можна було зберігати 342 танки.

Бойова підготовка і мобілізаційна готовність корпусу

Бойова підготовка рядового і молодшого командного складу новостворених механізованих корпусів повинна була проводитися відповідно до затверджених ще наприкінці 1939 року «Плану і програми з бойової підготовки АБТВ на 1940 рік». Варто взяти до уваги, що плани і програми бойової підготовки були затверджені ще до формування механізованих корпусів, а також до прийняття на озброєння нових танків КВ та Т-34. Це не могло не відбитися на особливостях підготовки фахівців з управління та експлуатації нової техніки. Крім того, слід пам'ятати, що в дивізіях корпусу ще не було створено необхідної навчально-матеріальної бази. Також 1940 року ще не надійшли в частини боеприпаси для нових танків Т-34 і КВ, в результаті чого бойові стрільби на новій техніці не проводилися.

Незважаючи на ці труднощі, практично відразу після завершення формування корпусу, влітку і восени 1940 року, корпус активно брав участь у навчаннях під керівництвом командувача військ КОВО генерала армії Георгія Жукова і командира корпусу генерал-майора Потапова. «3 місця в кар'єр» — так можна охарактеризувати цей період життя корпусу. Фіналом стала участь двох дивізій корпусу в експериментальному навчанні «Введення механізованого корпусу в прорив», яке проводилося з 10 до 17 жовтня 1940 року. Вже до цього часу, як згадує начальник штабу 10-ї танкової дивізії під-

Танки КВ-2 із складу 4-го МК на території армійської ремонтної бази № 82 (м. Львів, р-н між вул. Т. Шевченка і Залізничною)

полковник Породенко, 8-а танкова дивізія вважалася в корпусі парадною, «столичною». При цьому в окрузі її вважали передовою, «гвардійською» серед усіх сформованих на Західній Україні танкових дивізіях. Командира дивізії полковника Фотченкова, було визнано кращим командиром з'єднання. Тому природно, що з двох танкових дивізіях корпусу (8-ї і 10-ї) до навчань було залучено саме 8-у танкову дивізію, а також 81-у моторизовану дивізію. Посередником при командирі 8-ї танкової дивізії був призначений начальник штабу 10-ї танкової дивізії підполковник Породенко. Ці навчання, як за своїм ходом, так і за підсумками, є надзвичайно цікавими і заслуговують на окреме дослідження. У літературі їх іноді називають командно-штабними навчаннями, маючи на увазі радше штабну гру, ніж повноцінні маневри. Але це не так: за обсягом та складом військ це був масштабний захід. Навчання проходили в два етапи.

На першому етапі планувалося визначити ефективні передбойові і бойові порядки механізованого корпусу при уведенні його в прорив, діях у тилу супротивника і організації всіх видів розвідки. Також передбачалося виробити прийоми організації взаємодії танкових дивізіях і механізованого корпусу з авіацією та артилерією, відпрацювати питання подолання протитанкових районів і форсування річок. У фіналі навчань передбачалося відпрацювання з'єднанням корпусу послідовних контрударів для розгрому наземних сил супротивника, а також розробка прийомів з організації оборони в короткий термін в умовах загрози оточення наземними військами.

На другому етапі планувалося відпрацювати організацію маршу механізованого корпусу і розгортання з'єднань на марші, управління боєм при загрозі нападу з боку авіації та рухомих з'єднань супротивника. Цікаво, що авіацію ймовірного супротивника, дії якої позначали літаки 15-ї авіаційної дивізії, представляли конкретні типи німецьких літаків: М-109, Ю-87, Х-111.

Для проведення такого масштабного навчання, крім 4-го механізованого корпусу, також залучалися 6-й стрілецький корпус, 39-а легкотанкова бригада, корпусний артилерійський полк і три полки артилерії

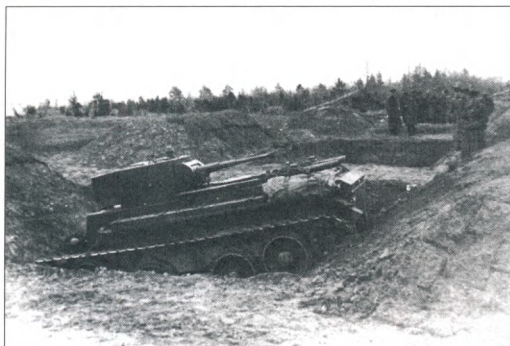

Випробування танка на полігоні:
Т-34 вибирається з воронки

РГК, а також 15-а авіаційна дивізія. На території проведення навчань (обмеженою з півночі лінією Рава-Руська-Радехів, із заходу — Львів-Рава-Руська, зі сходу — Золочів-Радехів, з півдня — Львів-Золочів) перемішувалися залучені частини у складі 30 363 чоловіків особового складу, 479 гармат, 289 танків, 67 бронемашин, 1 893 автомобілі, 62 літаки.

У ході навчань були відпрацьовані навчальні завдання 1-го етапу і частково 2-го етапу. Необхідно відзначити, що навчальне завдання з організації прийомів оборони в короткий термін в умовах загрози оточення наземними військами так і не було відпрацьовано. Це довелося робити вже на практиці через неповний рік.

Під час проведення навчань були розкриті як сильні, так і слабкі сторони організації та управління механізованими корпусами, вироблені прийоми використання мехкорпусу і його з'єднань у відпрацьованих умовах навчального бою. Зокрема, було відзначено повільне розгортання частин, низьку маршову дисципліну, невміння долати водні перешкоди, нездатність маневрувати при атаці або обході протитанкового району. Турбувала різна рухливість танкових і артилерійських частин: буксирувана артилерія на тракторній тязі безнадійно відставала від танків і не забезпечувала необхідну вогневу підтримку. Перекидання піхоти на автомобілях обмежувалося низькою прохідністю останніх. Як результат, було запроваджено практику розміщення піхоти на танках (до 8-12 чоловіків на машинах типу БТ) для забезпечення взаємодії мотопіхоти і танків.

Випробування танка на полігоні:
BT-7 долає протитанковий рів

Здобутий досвід приніс свої плоди: у НаRADі вищого керівного складу РСЧА, що проходила з 23 до 31 грудня 1940 року в Москві, взяли участь командир корпусу генерал-майор М. І. Потапов, заступник командира корпусу з політчастини бригадний комісар І. В. Зуєв і командир 81-ї моторизованої дивізії полковник П. М. Варипаєв. Начальник Головного Автобронетанкового Управління генерал-лейтенант танкових військ Федоренко відзначив 4-й механізований корпус і 8-у танкову дивізію в числі кращих у Червоній Армії з бойової підготовки.

Випадково чи ні, але під час проведення наради, для участі в якій відбули командир корпусу і командир 81-ї моторизованої дивізії, мобілізаційна готовність корпусу була перевірена комісією Генерального Штабу РСЧА. З трьох дивізій корпусу перевірялися саме 81-а моторизована і 8-а танкова дивізії.

Перше, на що вказала комісія, — це незнання або слабке знання командирами «Настанови з мобілізаційної роботи 1940 р.». Комісія акцентувала увагу на недоліках у питаннях комплектування дивізій приписним складом і його низькій якості. Було визначено недоліки й щодо приписаного авто-транспорту, який складався здебільшого з ГАЗ-АА, замість необхідних ЗІС-5 (вантажопідйомність ГАЗ-АА була в два рази меншою). Зверталась увага на незадовільні терміни прибуття цього транспорту, а також відсутність запасних частин до поставленої техніки.

Практичним іспитом для обох дивізій став підйом частин за сигналом бойової тривоги з підняттям тилів і укомплектуванням

їх всіма видами озброєння, боеприпасами і майном. Перевірено було 4-й батальйон 53-го танкового полку (81-а моторизована дивізія) і 8-й розвідувальний батальйон (8-а танкова дивізія).

Якщо підсумкам підйому за бойовою тривоною 8-го розвідувального батальйону у звіті про перевірку 8-ї танкової дивізії приділялося усього лиш кілька рядків та давалося позитивну оцінку, то підняття за бойовою тривоною 53-го танкового полку 81-ї моторизованої дивізії було приділено значно більше уваги. Висновок звучав так: «53-й танковий полк виявився неготовим до дій за тривоною». Пильність вартових була низькою (інспектори на автомобілі в'їхали на територію частини через відчинені ворота, що не охоронялися), сповіщення начскладу за тривоною було незадовільним, внаслідок чого начсклад почав прибувати в частину лише через 1,5–3 години після оголошення тривоги. Причиною стало те, що посильні не знали адрес командирів: врешті частина з них доставили наказ із значною затримкою, а інші взагалі повернулися, не виконавши доручень. Піднятий по тривозі рядовий склад, будучи позбавлений керівництва, до підготовки бойових машин не приступав, безцільно залишаючись на плацу.

Позначилися і морози, що стояли в той час у Львові (середня температура протягом двох тижнів грудня складала 10–12 градусів морозу), і практично повна відсутність стаціонарних водомаслогрійок. Як підсумок — у перевірному батальйоні зуміли завести лише 21 танк (39% від штатної чисельності). Укомплектування всіма видами майна батальйон закінчив через 6 годин (помічник начальника

Танк KV-2 випробовується на протитанковому рові

T-34 готується до виїзду із протитанкового рову

штабу, який мав ключі від сейфу з мобілізаційними планами, з'явився лише через 2 години 45 хвилин після оголошення тривоги, що затримало видачу всіх видів майна).

Не обійшлося і без різноманітних казусів. Командир 4-го батальйону, який перевіряли, Герой Радянського Союзу майор Клипін взагалі розпорядився припинити заливку у води в танки і підготовку їх до виходу. Мотивував він це тим, що акумулятори на танках розряджені, і це призведе до розморожування двигунів і радіаторів танків. Розпорядження командира полку продовжити підготовку до виходу Клипін, в присутності членів комісії, виконати відмовився, зажадавши письмового наказу. Врешті у батальйоні завели 20 танків акумуляторами і один повітрям. За оцінкою комісії, значна тривалість підготовки танків до виходу була обумовлена нестачею гарячої води і застиглим маслом у моторах, яке раніше не було вчасно злито. Вплив на це слабкої зарядки акумуляторів оцінювався як незначний. Комісія оцінила поведінку комбата як безвідповідальну і подала клопотала про вжиття щодо нього відповідних заходів. Заходи були вжиті: через три тижні майор Клипін отримав призначення на нову посаду — заступника командира 15-го танкового полку 8-ї танкової дивізії.

Загальні висновки комісії були двоякими. Уцілому дивізії оцінювалися як боездатні, за винятком 8-го окремого зенітно-артилерійського дивізіону (8-а танкова дивізія), який був надто недоукомплектований 37-мм зенітними гарматами і мав ненавчений особовий склад, а також — 8-го окремого ремонтно-відновлювального батальйону (8-ї танкової

дивізії), у якому були практично відсутні ремонтні засоби. Вказувалося, що термін відмобілізації 53-го танкового полку в зимовий час, зважаючи на повну відсутність стаціонарних водомаслогрійок, збільшується в два рази. Недоліки в розробці мобілізаційних планів до часу закінчення роботи комісії в дивізіях загалом були усунені. Щодо розробки мобілізаційних планів у кращий бік відзначалася 8-а танкова дивізія.

Для створення навчально-матеріальної бази корпусу потрібно було майже рік. Тільки до травня 1941 року були створені умови для повноцінного навчання. Навчання проводилося в 109 навчальних класах, 12 навчальних містечках, 8 стрілецьких тирах, на 10 навчальних полях. Серед них класів командирської підготовки було 4, тактичних класів — 8, стрілецьких класів — 3, технічних класів — 36, радіокласів — 30, тактико-стрілецьких і технічних класів — 28, хімічних містечок — 2, штурмових містечок — 2, спортивних містечок — 8, тирів — 8, навчальних полів — 10. Танкові дивізії також, задля економії моторесурсу середніх і важких танків при навчанні механіків-водіїв, отримали танкетки Т-27. Згідно з наказом НКО № 0349 від 10 грудня 1940 року, слід було всі батальйони важких і середніх танків укомплектувати танкетками Т-27 з розрахунку десять машин на кожен батальйон.

Бойові стрільби та водіння техніки проводилися на чотирьох стрільбищах і одному танкодромі. Дивізійна артилерія проводила бойові стрільби на Львівському артилерійському полігоні⁴. Танкові полки 8-ї танкової дивізії бойові стрільби проводили на полігоні, що використовувався також і 34-ю тан-

BT-7 вибирається із воронки заднім ходом

ковою дивізією. Останній розташовувався в 5-ти кілометрах на північний схід од Грудека Ягеллонського (сучасний Городок). Восьмий мотострілецький полк дивізії використовував стрільбище в районі фільварку Ясницька, включаючи 37 гектарів землі, що знаходилися у користуванні селян-одноосібників. Вісімдесят перша моторизована дивізія мала дивізійне стрільбище, розташоване в 5-ти кілометрах на південь од Львова, завдовжки 3 300 метрів і шириною 1 300 метрів. Окрім цього, 53-й танковий полк дивізії, 202-й мотострілецький полк і 84-й дивізіон протитанкової оборони використовували стрільбище колишньої польської армії в районі Збоїщ, довжиною 5 км та шириною 2,5 км. Стрільбище було обладнане і мало бліндажі. Триста двадцять третій мотострілецький полк мав стрільбище в районі Янова. П'ятдесят восьмий окремий розвідувальний батальйон використовував стрільбище, розташоване за 4 км на північ од Винник, довжиною 900 і шириною 300 метрів. 32-а танкова дивізія полігонів і стрільбищ не мала. Командування корпусу подало клопотання про закріплення стрільбища 34-ї танкової дивізії на північний схід од Грудека Ягеллонського за 32-ю дивізією, оскільки 34-а танкова дивізія мала ще один полігон у районі Судової Вишні. Корпусна ескадрилья бомбометання та бойові стрільби мала проводити на Львівському артилерійському полігоні. Невирішеною проблемою станом на початок травня була відсутність танкової директриси для стрільби з танків КВ і Т-34 у зв'язку з калібром їхніх гармат. Для цього пропонувалося використовувати протитанкову директрису на Львівському артилерійському полігоні в районі с. Березина Велика⁵.

КВ-2 при спробі переїзду через протитанковий рів

Літні табори 81-ї моторизованої дивізії розташовувалися в районі Янова, 66-й легкий інженерний батальйон дивізії мав у своєму розпорядженні літній табір поблизу містечка Миколаєва, що недалеко від Львова. 32-й понтонний батальйон 32-ї танкової дивізії і 8-й понтонний батальйон 8-ї танкової дивізії мали у своєму розпорядженні літній табір в містечку Березів поблизу р. Дністер.

Слід відзначити, що кількість і обладнання навчальних класів не забезпечували потреб частин корпусу. Приміром, при оцінці підготовки штабу 81-ї моторизованої дивізії відзначалася недостатня забезпеченість навчальними класами. При цьому наявні навчальні класи були недостатньо обладнані. У тій же 81-й моторизованій дивізії не вистачало навчальних посібників, статутів і настанов, наочних допоміжних засобів. У 32-й танковій дивізії ситуація була аналогічною. У корпусі також були відсутні: таблиці стрільб до 122-мм гаубиць М-30, танкових гармат Л-10 та Л-11, керівництва з матеріальної частини гаубиць М-30 та М-10, танкових гармат Л-10 та Л-11. За спогадами начальника штабу 10-ї танкової дивізії підполковника Породенка (дивізія до лютого 1941 перебувала у складі корпусу), новий курс стрільб для танків КВ і Т-34 так і не було отримано до початку бойових дій. У навчальних класах були відсутні баштові макети, навчальні танкові пантографи, призначені для контролю за діями навідника. Реагуючи на це, командир корпусу генерал-майор Власов був змушений доповісти Начальникові ГАБТУ Червоної Армії про ситуацію, що склалася, і просити «по-

БТ-7 при виїзді із протитанкового рову

сприяти у відведенні навчальних полів та отриманні статутів і настанов».

Бойова підготовка в 1941 році регламентувалася «Планом бойового навчання механізованих корпусів на 1941 рік». Згідно з планом, навчання танкістів повинно було проходити за таким графіком: до 1 липня — навчання і підготовка одиночного екіпажу, до 1 серпня — навчання та підготовка танкового взводу, до 1 вересня — навчання і підготовка танкової роти, а до 1 жовтня — навчання і підготовка танкового батальйону. Заняття з вивчення тактичних тем танкістами поділялося на теоретичні (з використанням макетів місцевості) та практичні («піший по танковому») з наступним 8-годинним виходом у поле з бойовою технікою.

Підсумовуючи стан навчально-матеріальної бази, слід відзначити, що в кращих умовах здебільшого перебувала 81-а механізована дивізія, яка мала машинодром, полігони, боєприпаси для стрільб як із стрілецької зброї, так і з артилерійського та танкового озброєння. Гірше було в 8-й і 32-й танкових дивізіях, де практично лише з травня 1941 року змогли зайнятися повноцінною бойовою підготовкою на танкодромах, полігонах і стрільбищах. Два повноцінних навчальних місяці, які відводилися танкістам для освоєння матеріальної частини, — явно були дуже малим терміном.

81-а моторизована дивізія протягом зимового періоду навчання відпрацювала визначені програми з середньою оцінкою «задовільно». У тактичному відношенні зла-

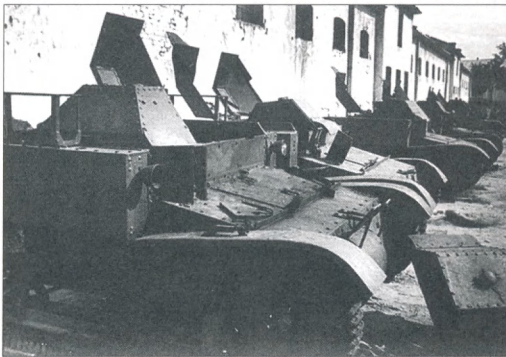

Легкий плаваючий танк Т-40: напередодні радянсько-німецької війни став надходити до радянських частин на заміну Т-37 і Т-38

годження екіпажів і відділень також оцінювалося задовільно. На жаль, причини отримання такої низької оцінки старою і досить досвідченою дивізією автори статті знайти не змогли.

Незважаючи на слабкий рівень навчально-матеріальної бази, 8-а танкова дивізія протягом зимового періоду навчання провела екіпажні, взводні, ротні та батальйонні навчання як у варіанті «піший по танковому», так і з застосуванням техніки. Навчання проводилися як самостійні, так і спільні — з танками, піхотою і артилерією. До 1 травня 1941 року злагодженість танкових екіпажів у тактичному відношенні оцінювалася на «добре». У травні в дивізії нарешті були проведені бойові стрільби з танків КВ і Т-34, через які пройшли практично всі екіпажі.

32-а танкова дивізія, отримавши особовий склад першого року служби, відпрацювала одиночну підготовку бійців і з 15 травня 1941 року приступила до навчання екіпажів, відділень і гарматних розрахунків. На початку травня частини дивізії також приступили до освоєння матеріальної частини машин і стрілецького озброєння. Для прискорення освоєння матеріальної частини особовим складом залучалися спеціальні бригади робітників та інженерів із заводів, які виробляли танки. Півтора місяця мирного часу, відведені історією для підготовки особового складу 32-й танкової, — термін украй малий, тому природно, що технічна підготовка особового складу, особливо водіїв, до 22 червня 1941 року була недостатньою. Через відсутність часу особовий склад не встиг повністю освоїти бойову матеріальну частину

Танкетки Т-27 в парку 32-ї танкової дивізії (м. Львів, 1941 рік). На цей час у 4-му МК було 98 таких машин, що застосовувались для вишколу механіків-водіїв та вироблення тактичних навичок

і водіння танків KB і Т-34. З вогневої підготовки в дивізії до 22 червня 1941 року виконали лише першу вправу автобронетанкового «Курсу вогневої підготовки» «КОП-38» з гвинтівки, а особовий склад танкових полків також виконав другу вправу «КОП-38». Тридцять другий гаубичний артилерійський полк так і не виконав жодної бойової стрільби. Злагодження частин дивізії проходило вже в бойовій обстановці.

Загалом, за оцінкою командування корпусу, загальна тактична підготовка частин 8-ї танкової дивізії оцінювалася цілком «задовільно», 81-ї моторизованої дивізії — «задовільно». А частини 32-ї танкової дивізії до 1 травня «у тактичному відношенні були не злагоджені і в бойовому відношенні ще не підготовлені».

Важливе місце в оцінці боєздатності 4-го механізованого корпусу займає оцінка тактичної підготовки його штабу (начальник штабу генерал-майор Мартьянов), а також штабів дивізій (начальник штабу 8-ї танкової дивізії підполковник Гуревич, 32-ї танкової дивізії — підполковник Зимін, 81-ї моторизованої дивізії — полковник Спесивцев) та полків. Командування 4-го механізованого корпусу оцінювало тактичну підготовку і злагодженість власного штабу на «добре». Штаб міг керувати військами у всіх видах бою. Оцінка тактичної підготовки і злагодженості штабів дивізій і полків різнилася. Так, штаб 8-ї танкової дивізії оцінювався на

«добре», штаби полків на «задовільно», штаби батальйонів — «посередньо» унаслідок некомплекту штабних командирів, невисокого рівня загальної тактичної підготовки низки штабних командирів і браку досвіду в управлінні своїми частинами та підрозділами. Штаб 81-ї моторизованої дивізії оцінювався на «задовільно». Так само оцінювалися і штаби полків дивізії. Загальним недоліком у тактичній підготовці штабів був некомплект штабних командирів і недостатня навчально-матеріальна база. Штаби 32-ї танкової дивізії, а також її частин не оцінювалися, оскільки до 1 травня ще не були укомплектовані.

Підводячи підсумок і порівнюючи оцінку дивізій з бойової підготовки та оцінку якості їх особового складу, потрібно відзначити, що, як не парадоксально, більш високу підготовку мала 8-а танкова дивізія, за якою йшла 81-а моторизована, а замикала список 32-а танкова дивізія.

4-й механізований корпус перед німецьким вторгненням

Оцінку корпусу розпочнемо з танкових полків — основної ударної сили з'єднання. Дивізії корпусу мали в своєму розпорядженні 5 танкових полків: 15-й і 16-й танкові полки 8-ї танкової дивізії, 53-й танковий полк 81-ї моторизованої дивізії, 63-й і 64-й танкові полки 32-ї танкової дивізії. Дані про наявність бойової матеріальної частини в

Таблиця 2. Наявність бойової матчастини на 22.06.41 р. в дивізіях 4-го мк⁶

Бойова матчастина	32 тд					8 тд	81 мд		Належало за штатом мд	Належало за штатом тд
	63 тп	64 тп	32 орб	32 обс	Всього 32 тд	Всього 8 тд	53 тп	58 орб		
Танки KB	18	31			49	50				63
Танки Т-28					0	63				
Танки Т-34	71	102			173	139				210
Танки БТ-7		5	19	7	31	31	270		258	26
Т-26 хімічні						16				54
Т-26 радійні	42	28			70	20				22
Т-37/Т-40								13	17	
Бронеавтомобілі БА-10	7	4	10	5	26	57		16	18	56
Бронеавтомобілі БА-20	3	2	2	5	12	34			25	39
ФАИ						5				

полках і дивізіях на 22 червня 1941 року подані в Таблиці 2.

Як бачимо, з усіх полків корпусу повністю був укомплектований танками лише 53-й танковий полк, який також був цілком укомплектований рядовим складом. Проте бойова цінність полку знижувалася через некомплект начскладу. Він, станом на 25 квітня, досягав 162 командирів молодшого начскладу (що становило 25% від штатної чисельності) та 47 командирів середнього і старшого начскладу (при штатній чисельності 207 командирів). Бракувало 3-х командирів старшого начскладу, 18-ти командирів середнього начскладу, 12 осіб технічного складу та 14 осіб адміністративного, медичного і політичного складу.

Гірше були укомплектовані бойовою матеріальною частиною 15-й, 16-й і 64-й танкові полки. За укомплектованістю особовим складом варто особливо виділити 16-й танковий полк. Рядовим складом він був також укомплектований повністю, а некомплект начскладу, в порівнянні з іншими танковими полками, був мінімальним (63 командири). Саме цей полк вважався найкращим серед танкових полків корпусу.

15-й танковий полк, в порівнянні з 16-м, за ступенем укомплектування особовим складом далеко відставав од лідера. Однак він трохи випереджав 53-й танковий полк, маючи некомплект начскладу в кількості 262 командири.

63-й і 64-й танкові полки замикали список як найменш укомплектовані бойовою матеріальною частиною та особовим складом. Відповідно і бойова цінність цих двох полків була нижчою в кілька разів у порівнянні з іншими танковими полками.

При оцінці боездатності і бойової цінності танкових полків слід враховувати ще два чинники, які могли звести нанівець усі попередні показники: забезпечення запчастинами і ремонтними засобами, а також забезпеченість транспортом, яким здійснювалися перевезення і доставка до поля бою тих же запчастин, ПММ та боеприпасів. Ситуація із запчастинами та ремонтними засобами була катастрофічною.

Оцінка укомплектованості 81-ї моторизованої дивізії ремонтними засобами і, відповідно, її ремонтних можливостей, наводить-

ся у «Відомостях про ремонтні засоби у 81-ї моторизованій дивізії станом на 28.04.41 р.», підписаних начальником штабу дивізії полковником Спесивцевим. Констатувалося, що «забезпеченість у жодній мірі не задовольняє ремонтні потреби 81-ї дивізії». Ремонтно-відновлювальний батальйон дивізії належних йому за штатом 34-х спеціалізованих похідних майстерень не мав. Згідно з тимчасовим штатом № 5/81, тільки молодшого технічного складу в батальйоні повинно було бути 62 особи, а рядових (робітники різних спеціальностей) — 125. А фактично всього було 26 слюсарів, 7 токарів і 90 робітників інших спеціальностей.

У 8-ї танкової дивізії відсоток забезпеченості ремонтними засобами, запчастинами та ЗІП-ом була кричущою. Їх взагалі не було! Враховуючи, що в ремонтно-відновлювальних батальйонах на випадок мобілізаційного розгортання були відсутні фахівці, ремонт техніки в польових умовах у разі бойових дій ставав неможливим. Аналогічною була ситуація і в 32-й танковій дивізії.

Проблему не вдалося вирішити ні до травня, ні до червня 1941 року. У результаті, життя танка на марші або на полі бою практично вимірювалося кількома днями. Забігаючи наперед, скажемо, що в результаті цього танкові полки 4-го механізованого корпусу за кілька перших днів боїв на Львівському виступі буквально розтанули, засіявши дороги покинутими з технічних причин танками.

Говорячи про транспорт, потрібно підкреслити, що «робочою конячкою» танкових і артилерійських полків був вантажний автомобіль ЗІС-5 вантажопідйомністю три тонни. У сучасній історіографії поширена думка, що дефіцит даних автомобілів призвів до зниження бойової ефективності механізованих корпусів. Загалом із цим можна погодитися. Але 4-й механізований корпус явно виділявся в цьому відношенні в краший бік. Восьма танкова дивізія була повністю укомплектована автотранспортом. У ній на 22 червня 1941 року було 572 вантажних ЗІС-5, 7 вантажних ЗІС-6 і навіть 7 не передбачених за штатом всюдихідних ЗІС-33. 81-а моторизована дивізія мала 313 вантажних ЗІС-5 при штатній потребі в 378 таких автомашин. Відсутні 65 ЗІС-ів покривалися 88-ма понадштатними вантажними ГАЗ-АА. Однак

вантажопідйомність «полуторок» була в два рази меншою, ніж у ЗІС-ів, тому ця кількість «полуторок» була не в змозі повністю підняти 63 тонни вантажів у вигляді боеприпасів, запчастин або ПММ для 53-го танкового і 125-го артилерійського полків 81-ї моторизованої дивізії. Звичайно, даний показник 81-ї моторизованої дивізії, на відміну від її ремонтних можливостей, не зводив нанівець боездатність її танкового полку, але в деякій мірі зменшував можливості матеріально-технічного забезпечення.

32-а танкова дивізія і тут виділялася. Вона банально не встигла отримати всю належну їй матеріальну частину. І її повна укомплектованість новітніми танками картини не змінювала. На 22 червня 1941 року в ній значилося всього 211 вантажних ЗІС-5 замість 556-ти, що в два рази зменшувало можливості матеріально-технічного забезпечення дивізії.

Ведення бойових дій механізованим корпусом передбачалося у відриві від складів ПММ, тому підвезення пального і мастильних матеріалів повинно було забезпечуватися власним транспортом. Для цього за штатом у дивізіях передбачалося мати різну техніку для перевезення ПММ і тари. Танкові полки в танкових дивізіях повинні були забезпечувати 100 автоцистерн та 41 бензозаправник, загальною ємкістю 423 тис. літрів бензину та солярки. Моторизовану дивізію повинні були обслуговувати 157 бензозаправників, ємкістю 471 тис. літрів.

Проте в реальності 8-а танкова дивізія автоцистерн не мала, а її парк цілком складався з бензозаправників. Укомплектованість ними становила 53%, що дозволяло перевозити лише половину потрібного дивізії пального (225 тис. літрів). Нестача бензозаправників могла бути компенсована наявністю в дивізії 1 000 бочок і 3 000 бідонів, які можна було б перевезити вантажним транспортом, тому можна стверджувати, що загалом дивізія мала всі можливості для забезпечення транспортування необхідної їй кількості ПММ.

Аналогічна ситуація була й у 81-й моторизованій дивізії. Із 157 заправників дивізія мала всього лиш 48, що дозволяло їй перевезити 142,5 тис. літрів пального. Решту пального, ємністю 329 тис. літрів, можливо було

перевезти в 5 174 бідонах і в 1 706 бочках, що покривало потреби дивізії.

Але загальним недоліком транспортування пального в бочках і бідонах було збільшення часу на заливання пального у тару і на заправку техніки. Також це грозило відривом вантажних автомашин од виконання інших завдань, тим паче, що ще 1940 року зазначалося, що перевезення пального в каністрах, бочках і бідонах потребує півторакратної кількості вантажівок, у порівнянні з цистернами.

Бензозаправники, що надходили в корпус навесні 1941 року, йшли на укомплектування 32-ї танкової дивізії. До 22 червня їх кількість у дивізії досягла 35-ти, що покривало потреби дивізії у перевезенні пального всього на чверть. Бочок у дивізії на 25 квітня 1941 року було всього лиш 300 шт., а бідонів для бензину — 154 шт., що ніяк не компенсувало брак бензозаправників.

Потребу в перевезенні мастил у дивізіях забезпечували водомасилозаправники, 23 за штатом у танковій дивізії і 17 — у моторизованій. Реально у 8-ї танковій дивізії їх значилося лише 4, у 81-й — теж 4, а 32-а танкова до 22 червня отримала всього 1. Природно, що така кількість не забезпечувала потреби дивізії.

Завершуючи розгляд стану танкових полків корпусу, варто зупинитися на одному спірному моменті, а саме — на забезпеченості нових танків КВ і Т-34 артилерійськими пострілами. Спірним він є тому, що в сучасній історичній літературі побутує думка про відсутність саме бронебійних зарядів до танків Т-34 і КВ. У принципі, для 4-го механізованого корпусу в період боїв за Львівський виступ це питання було не принциповим, тому що танкістам, по суті, протистояла лише німецька піхота. Іншими словами, «танки з танками» на виступі не воювали, за винятком хіба що одного бою поблизу Радехова, що відбувся 23 червня.

Дії танкових полків, і це завжди підкреслювалося у довоєнних статутах і настановах, повинні були підтримуватися артилерійським вогнем. Для цього дивізії корпусу мали у своєму складі три артилерійські полки.

8-й гаубичний артилерійський полк (8-ї танкової дивізії), яким командував майор Булавинець, був укомплектований повністю. На його озброєнні було 12 штук 122-мм гаубиць зразка 1938 року М-30 і 12 — 152-мм гаубиць

зразка 1938 року М-10. Слід зазначити, що на 27 квітня в полку також залишалися застарілі для рухомої танкової дивізії 122-мм гаубиці зразка 1910/30 років у кількості 12 штук. Найімовірніше, до початку бойових дій ці гаубиці були здані на склади артилерійського озброєння або передані в інші частини.

125-й артилерійський полк (81-ї моторизованої дивізії), командир полку майор Кобря, був укомплектований повністю. У полку було 8 штук 76-мм гармат Ф-22, які своєю рухливістю відповідали вимогам моторизованої дивізії, а також 16 штук 122-мм гаубиць М-30 і 12 — 152-мм гаубиць М-10.

32-й гаубичний артилерійський полк (32-ї танкової дивізії), командир полку полковник Саліванов, все ще перебував на етапі комплектування. У полку вже було 8 штук 122-мм гаубиць, але без передків, а також 4 штуки 152-мм гаубиць.

Завданням артполків було йти услід за танковими полками і своєчасно розгортатися на вогневих позиціях для артилерійської підтримки танків. Для цього засобом тяги у всіх артполках передбачався спеціально розроблений промисловістю для цих цілей транспортний трактор СТЗ-5 (НАТІ). 8-а танкова і 81-а моторизована дивізії були укомплектовані ними повністю (86 штук СТЗ-5 (НАТІ) у першій і 36 у другій). 32-а танкова дивізія отримала до 22 червня всього 19 тракторів із 39-ти належних, що очевидно позначилося на її мобільності. Але повна укомплектованість тракторами артполків не є пріоритетною оцінкою їхньої бойової цінності. За своїми швидкісними характеристиками СТЗ-5 не міг забезпечувати необхідну рухливість артполку. Це було виявлено ще на навчаннях механізованого корпусу в 1940 році. У результаті цього артполки безнадійно відставали. Таким чином, тихохідні СТЗ-5 зводили нанівець взаємодію між частинами. Врешті у червні 1941 року до покинутих на дорогах танків додалися ті, що були розстріляні і згоріли в Немирові, Язові Старому та Магерові, БТ та «тридцятьчотвірки»: знищені протитанковими гарматами німецьких піхотних і гірських дивізій. Придушувати їх було нікому.

Якщо артилерія мала йти за танками, то безпосередньо на полі бою танкові полки мали взаємодіяти з мотопіхотою, яка, у свою

чергу, повинна була прикривати танки від ворожої піхоти і закріплювати захоплені позиції.

22 червня 4-й механізований корпус зустрів разом із 4-ма мотострілковими полками: 8-м (8-ї танкової дивізії), командир полку підполковник Абрамов; 32-м (32-ї танкової дивізії); 202-м і 323-м (81-ї моторизованої дивізії), командири полків підполковник Макеєв і підполковник Лисенко, відповідно.

Основне озброєння полків було стрілецьке, яким вони були повністю забезпечені. Як і у випадку з артилерією, піхота мала встигати за танками. Тому для перевезення вона повинна була мати автомашини («полторки»).

202-й і 323-й мотострілкові полки мали по 3 500 чоловіків особового складу і по 400 автомобілів у кожному полку, а також належні за штатом 8 полкових гармат зразка 1927 року. 8-й мотострілецький полк був укомплектований автотранспортом (у 8-й танковій дивізії числилося 360 ГАЗ-АА при штатній чисельності 325 автомашин). Мав полк і належні йому за штатом 4 полкові гармати зразка 1927 року. 32-й мотострілецький полк автотранспортом не був укомплектований, тому його особовий склад пересувався як у звичайному, стрілецькому, полку — пішки. Також у полку були відсутні полкові гармати, а з батальйонної артилерії було лише 8 штук 50-мм мінометів. Оцінюючи 32-й мотострілецький полк, можна сказати, що він представляв собою малорухливу частину, оснащену легкою стрілецькою зброєю. Але відсутність автотранспорту в полку можна було компенсувати перевезенням піхоти безпосередньо на танках, тим більше, що такий досвід у корпусі був.

Загалом, із чотирьох мотострілкових полків три відповідали своїй назві. Вони були здатні йти услід за танками і взаємодіяти з ними на полі бою. 32-й мотострілецький полк був таким лише на папері.

На закінчення, спробуємо загалом оцінити, що собою представляв 4-й механізований корпус генерала Власова до червня 1941 року.

Спочатку наведемо оцінку самого командування мехкорпусу. Така оцінка міститься в доповіді про бойові дії корпусу начальника оперативного відділу корпусу підполковника Чернієнка: «81 мсд — стара дивізія, добре зла-

годжена і повністю укомплектована як особовим складом, так і матеріальною частиною... 8 тд... була цілком боездатною і добре згуртованою. 32 тд... незважаючи на свою молодість... була підготовлена задовільно. Таким чином, до початку військових дій 4 мк представляв собою цілком боездатне танкове з'єднання, здатне виконувати будь-які бойові завдання».

На жаль, як виявилось, це була досить оптимістична оцінка боездатності корпусу, одного з кращих у Червоній Армії. Після 70-и років автори статті оцінюють корпус дещо інакше.

Таку оцінку легко довести до читача за допомогою алегорії. Механізований корпус найкраще порівняти з важкоозброєним середньовічним лицарем, який, будучи закутим у броню, пересувається полем бою на коні. Наростивши м'язову масу (особовий склад), одягнувши броню і сидючи на коні (танки), отримавши в руки довгий спис (артилерія) і першокласний меч (танкові гармати), він ще тільки навчався володіти цією зброєю, керувати конем і діяти в бою. Проблема у лицаря була зі зброєносцем (ремонтно-відновлювальні батальйони, підрозділи забезпечення, тихохідні трактори СТЗ-5). Зброєносець не вмів доглядати за конем, не мав засобів для своєчасної доставки списів і не був у стані ремонтувати меча. А на краю майбутнього поля бою вже стояв його супротивник. Ним був німецький XLIX гірський корпус генерала гірськопіхотних військ Людвіга Кюблера і IV армійський корпус генерала Віктора фон Шведлера. Їх можна порівняти з досвідченою, що бачила не одну битву і вміла боротися з лицарями, добре озброєною піхотою. До зіткнення цих супротивників залишалося лише кілька днів.

Напередодні вторгнення

Напочатку червня 1941 року 81-а моторизована дивізія і мотострілецькі полки тан-

кових дивізій знаходилися в літніх Янівських таборах (25 км на північний захід од Львова). Виняток становив 202-й мотострілковий полк, який залишався на зимових квартирах у Львові і ніс вартову службу. Танкові полки танкових дивізій також знаходилися в місцях постійної дислокації у Львові. Легкий інженерний батальйон і саперні батальйони дивізій вдосконалювали бойовий вишкіл у літніх таборах поблизу Миколаєва та Березова. За кілька днів до початку бойових дій штаб корпусу отримав розпорядження вивести танки із зимових квартир і розсосередити їх у навколишніх лісах. Восьма танкова дивізія вийшла в Янівський ліс нічними маршами 17 і 18 червня. 32-а танкова дивізія мала виходити в ніч із 22 на 23 червня.

«21 червня ввечері ми були з компанією молоді (Кравчук Саша з Ніною, Семен Борзунов, Женья Жаров та Олександр Соломаха) у Львівському оперному театрі і дивилися балет «Червоний мак», жартували, в антракті пили чорне пиво», — згадував політрук 32-ї танкової дивізії Н.Ф. Стафеев. Відпочиваючи і розважаючись, друзі ще не знали, що вже завтра їх товариш із розвідувальної роти 81-ї моторизованої дивізії, лейтенант Селезньов, загине в своєму танку поблизу Радимно. А в небо піднімуться перші чорні дими від палаючих танків. «Близько першої години ночі 22 червня ми прийшли додому... і полягали спати з надією... о 12:00... зустрітися з друзями на Високому замку — улюбленому місці відпочинку мешканців міста». Ця зустріч не відбулася. Мирного часу залишалося три години.

На світанку 22 червня 1941 року, за годину до німецького вторгнення, о 3-й годині ранку, командир корпусу генерал-майор Власов віддав розпорядження про підйом корпусу за бойовою тривоگوю. Сторінка довідкової історії 4-го механізованого корпусу була перегорнута.

Примітки

¹ ЦАМО. Ф. 38. — Оп. 11353. — Спр. 896. — Арк. 5.

² Складено за документом: Донесение о численности и техническом состоянии боевых и вспомогательных машин 6-й армии. — ЦАМО. Ф. 6А — Оп. 5307. — Спр. 75. — Арк. 8—38.

³ Слід зазначити, що в 1939 році поряд із казармами полку знаходились сховища 6-го важкого артилерійського полку

польської армії (казарми на вулиці Торосевича). Очевидно, вони й стали основним місцем зберігання техніки полку, а спортивні майданчики виконували роль доповнення, враховуючи велику кількість техніки (прим. ред.).

⁴ Нині це Яворівський полігон (прим. ред.).

⁵ Це вже неіснуючий населений пункт на території Яворівського полігону (прим. ред.).

⁶ Складено за документами: Ведомость наличия боевых машин, состоящих в 8 тд на 22.06.41 и имеющихся в наличии на 1.08.41. — ЦАМО. Ф. 38. — Оп. 11360. — Спр. 2. — Арк. 154; Сводная ведомость числящейся материальной части в частях 32-й танковой дивизии на 22.06.41 и поте-

ри с 22.06 по 31.07.41. // Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Вып. №33. — Москва, 1967. — С. 108–112; Журнал боевых действий 8-й моторизованной дивизии. — ЦАМО. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 1–2.

Література і джерела

- Захаров М. В. Генеральный штаб в предвоенные годы. — Москва, 1989.
- Шашло Т. М. Дороже жизни. — Москва, 1960.
- Жаркой Ф. М. Танковый марш. — Санкт-Петербург, 2010.
- Неопубліковані спогади Начальника штабу 10 танкової дивізії полковника Породенка: зберігаються у архіві музею с. Підвисоке Черкаської області, Україна.
- Стафеев М. Ф. Жизнь, наполненная смыслом. — Одесса, 2001.
- Накануне войны. Материалы совещания высшего руководящего состава РККА 23–31 декабря 1940 г. Русский архив. Великая Отечественная. Т. 12(1). — Москва, 1993.
- Сводная ведомость числящейся материальной части в частях 32-й танковой дивизии на 22.06.41 и потери с 22.06 по 31.07.41. // Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск № 33. — Москва, 1967. — С. 108–112.
- Постановление Совета Народных Комиссаров Союза ССР, 6 июля 1940 г. Москва, Кремль № 1193–464 сс. // <http://army.armorg.kiev.ua>
- Директива Наркома обороны Военному совету КОВО № 4/2/103005 от 31.12.1939 // <http://www.rkka.ru>
- Записка Наркома обороны СССР и начальника Генштаба Красной Армии в Политбюро ЦК ВКП (б) — И. В. Сталину и СНК СССР — В. М. Молотову об увеличении численности танковых частей и соединений // <http://bdsa.ru>
- ЦАМО. Ф. 131. — Оп. 12516. — Спр. 1. — Арк. 33. Из донесения начальника штаба КОВО генерал-лейтенанта М. А. Пуркаева начальнику штаба КА генералу армии Г. К. Жукову. 19 мая 1941 г.
- ЦАМО. Ф. 6А. — Оп. 5307. — Спр. 75 — Арк. 8–38: Донесение о численности и техническом состоянии боевых и вспомогательных машин 6-й армии.
- ЦАМО Ф. 6А. — Оп. 11353. — Спр. 920. — Арк. 38–101: Доклад о обеспечении и готовности 4 мехкорпуса по состоянию на 25.04.1941.
- ЦАМО. Ф. 38. — Оп. 11353. — Спр. 896. — Арк. 5: План укомплектования вооружением и имуществом 81-й моторизованной дивизии по состоянию на 1 мая 1941 г.
- ЦАМО. Ф. 38. — Оп. 11360. — Спр. 2. — Арк. 154: Ведомость наличия боевых машин, состоящих в 8 тд на 22.06.41 и имеющихся в наличии на 01.08.41.
- ЦАМО. Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. 19: Журнал боевых действий 81 моторизованной дивизии.
- ЦАМО. Ф. 3107. — Оп. 1. — Спр. 90: Журнал боевых действий 15 тп, 130 тп 1(260) танкового батальона; Доклад о боевых действиях 4 мехкорпуса 22.06–13.07.41 полковника Черниенко; Плана прикрытия госграницы, РП-2, частями 6 армии.
- РГВА. Ф. 35077 (6 армия). — Оп. 1. — Спр. 72: Военно-географическое описание района учений.
- РГВА. Ф. 35077. — Оп. 1. — Спр. 272–273: Инженерная разведка Львовского выступа.
- РГВА. Ф. 25880. — Оп. 4. — Спр. 89. — Арк. 2–83: Материалы опытного учения 4 механизированного корпуса 10–17 октября 1940 г.
- РГВА. Ф. 35077 (6 армия). — Оп. 1. — Арк. 180: Книга адресов, п/я и номеров телефонов войск армии, расположенных во Львове и окрестностях.
- РГВА. Ф. 35077. — Оп. 1. — Спр. 253: Планы и программы по Боевой подготовке АБТВ на 1940 г.
- Фотоматериалы, подані в статті, здебільшого публікуються вперше. Автори вирішили не тиражувати широківідомі знімки, а використали архівні матеріали і німецькі фотографії, зроблені на початку війни у Західній Україні.

Щодо розміщення підрозділів 4-го механізованого корпусу Червоної Армії у Львові

Від редакції

Під час підготовки до публікації статті про створення у Львові 4-го механізованого корпусу РСЧА наші дописувачі з Військово-історичного клубу «Немирів-41» попросили нас доповнити статтю фоторепортажем по адресах Львова, які стосувалися історії корпусу. Отож виконуємо їхнє прохання.

Будівля на вулиці Романовича, 11а (нині вулиця Саксаганського, 13)

Тут розташовувалися управління та штаб 4-го механізованого корпусу, а також управління та штаб 81-ї моторизованої дивізії.

Будівля на розі сучасних вулиць Саксаганського та Івана Франка

Після війни у цьому будинку розмістилося управління та штаб 14-ї повітряної армії (згодом, у складі Збройних сил України, — 14-го повітряного корпусу). Після реформування Військово-Повітряних сил та Військ ППО України в один вид Збройних сил — Повітряні сили — будівлю було передано Адміністративному суду.

Казарми на вулиці Петра і Павла (нині вулиця Мечникова, 16)

До 1939 року в цих казармах, що мали назву «Касарні Пілсудського», розміщувався 40-й полк піхоти польської армії. Після війни тут

Вхід до казарм із боку вулиці Мечникова

розмістилося Львівське вище загальновійськове командне училище імені М.Щорса, по розформуванню якого тут був штаб та деякі підрозділи 24-ї мотострілецької дивізії. Після того, як дивізію перевели до Яворова, казарми займали різні підрозділи Прикарпатського військового округу.

Внутрішнє подвір'я казарм узимку

З проголошенням незалежності України одну з будівель передали управлінню Північно-Західного напрямку Прикордонних військ України (нині — Західне регіональне управління Державної прикордонної служби України).

На сьогодні військове містечко переобладнується під житлові будинки для офіцерів львівського гарнізону та ветеранів Збройних сил.

Вигляд на розташування колишніх казарм по вулиці Торосевича

До тексту статті варто додати, що біля казарм на вулиці Петра і Павла знаходився ще один казармово-парковий комплекс: так звані «казарні на Торосевича». Збудовані перед Першою світовою війною для

Вулиця Студентська: тут розташовувались військові парки

артилерії австрійського ляндрера, на 1939 рік вони належали 6-му полку важкої артилерії польської армії. Скоріше за все, саме вони стали місцем паркування автотранспорту та іншої техніки 202-го мотострілецького полку.

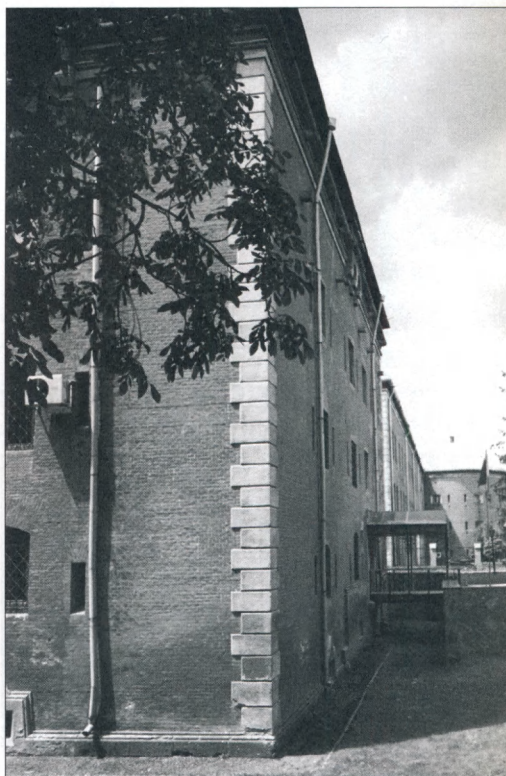
Цитадель (нині вулиця Грабовського, 11)

Перед війною це були казарми 19-го полку піхоти польської армії. В роки війни на Цитаделі був розміщений концтабір для радянських, а також бельгійських та голландських військовополонених. У післявоєнний період Цитадель також використовувалась як казарми Радянської Армії, а з кінця 1980-х

Казарма Цитаделі

років — передана виробничому комплексу «Електрон». Нині тут розташовані готель, банк та офіси різноманітних фірм.

Одна із башт Цитаделі

Казарми на вулиці Городоцькій, 8 (нині — вулиця Городоцька, 40)

Перед війною тут стояв 5-й полк легкої (польової) артилерії польської армії. В піс-

Вхід до казарм

лявоєнний період вони також використувалися як казарми частин зв'язку При-

Панорама казармового комплексу
по вулиці Городоцькій

карпатського ВО, а нині — тут розмістився батальйон охорони та обслуговування Західного оперативного командування.

Складські приміщення на розі вулиць Шевченка та
Ярослава Мудрого

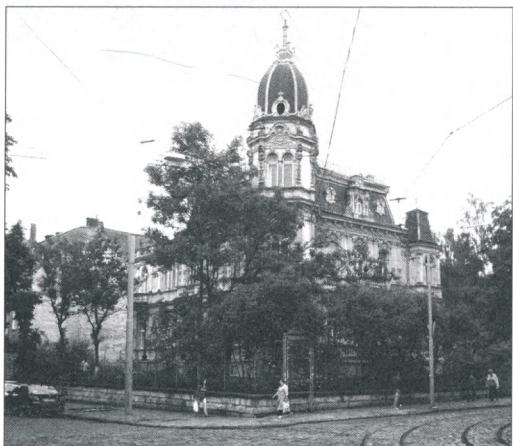

Паркові приміщення на вулиці Шевченка

Казармовий комплекс займав усю територію між вулицями Городоцькою та Шевченка (колишня Янівська). До складу комплексу входив також манеж.

Вулиця Листопада, 47 (нині вулиця Коновальця)

Правильна її назва — вулиця 29-го Листопада. Згадана за адресою вілла цілком підходила на роль штабу 53-го танкового полку, але розмістити весь особовий склад полку, а тим більше

Будинок під номером 47

озброєння і техніку, тут було неможливо. Ці території в польські часи не мали військового призначення, тож імовірно, що танки та інша техніка стояли на місці польського спортивного комплексу (після війни забудований спортивним палацом «Спартак»).

На цій же вулиці, під номером 99, знаходився особливий відділ 81-ї моторизованої дивізії. Однак визначити точно, яка саме вілла з багатьох на цій вулиці мала номер 99,

Сучасний Палац спорту «Україна»

ми, на разі, не змогли, адже після війни на вулиці збудували низку багатоповерхових житлових будинків, тому нумерація суттєво змінилася.

Вулиця Вроновських, 4 (нині вулиця академіка Колесси)

У радянських джерелах вона помилково названа вулицею Вороновського. На вулиці в

Будинок на сучасній вулиці академіка Колесси, 4

польські часи не було військових споруд. Тому після війни будівля знову була передана місту.

Вулиця Валова, 16 та 18

Ця вулиця і зараз має те саме ім'я, яке походить від стародавнього валу міських укріплень, після знесення яких вона й утворилася.

Будівлю під номером 16 збудували австрійські військові. Тут розміщувалося «Плацкомандо Лемберг» — штаб львівського гарнізону. Саме так ця будівля використовувалася й польськими військовими на 1939 рік.

Валова, 16

1939 року приміщення зайняло управління і штаб 24-ї легкотанкової бригади, а після перетворення її у 8-у танкову дивізію — штаб дивізії.

Валова, 18

Поруч, у домі під номером 18, що входив колись до комплексу Бернардинського монастиря, закритого ще австрійцями, розмістили 90-й медико-санітарний батальйон 81-ї моторизованої дивізії.

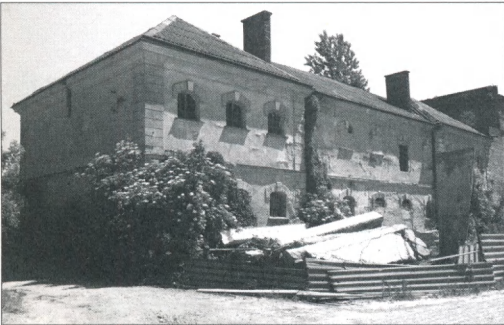
**Казармово-складський комплекс
на вулиці Перацького, 5/72
(нині частина вулиці Залізничної)**

Цей великий комплекс збудували австрійці для кінно-артилерійського дивізіону та під

Вигляд колись закритої частини вулиці Залізничної

парки з гарматами 11-го гаубичного артилерійського полку. В 1939 році казарми належали польському 6-у танковому батальйону.

Будівля на вулиці Залізничній

У повоєнні часи ця ділянка вулиці Залізничної стала внутрішнім подвір'ям львівського заводу «Автонавантажувач» і була закрыта для проходу. Лише після ліквідації

Колишня казарма

заводу прохід по ній було відновлено. Казармовий комплекс був розташований по обидва боки вулиці, але кілька років тому на тій частині, що прилягає до залізниці, розпочалося будівництво житлового масиву. Тому всі старі будівлі були знесені.

**Вулиця Янівська, 87
(нині вулиця Шевченка)**

Будівля входила до складу казармово-складського комплексу на Залізничній (Перацького). 1939 року тут були казарми особового складу польського 6-го танкового батальйону.

Колишня казарма на вулиці Янівській, 87

**Казармовий комплекс
на вулиці Клепарівській, 22–24**

Збудований австрійцями для 95-го полку піхоти та 11-го трайн-дивізіону (транспортного, інакше — обозного підрозділу 11-го армійського корпусу). 1939 року тут дислокувалися підрозділи 26-го полку піхоти та 5-го легкого (польового) артилерійського полку польської армії.

Вигляд колишніх казарм на вул. Клепарівській, 22–24

Вулиця Ветеранів, нині — внутрішнє подвір'я штабу
Західного оперативного командування

До комплексу входив також старий австрійський манеж.

Будівля манежу

Після війни територія була використана для будівництва комплексу під управління і штаб Прикарпатського військового округу (нині — Західного оперативного командування).

Вигляд території СКА

Казарми дозволяли комфортно розмістити особовий склад 16-го танкового полку, од-

нак місця під озброєння і техніку було явно замало. Тому не виключено, що під парки для танків застосовували територію поруч, на якій після війни було збудовано комплекс Спортивного клубу армії.

Вулиця Понятовського, 9 (нині вулиця Уласа Самчука, 11)

Будівля колишньої польської бурси Боберської (гуртожитку для студентів) до-

Бурса Боберської

зволяла розмістити особовий склад 8-го мотострілецького полку. Однак автотранспорт та іншу техніку полку можна було розмістити лише у розташованій навпроти будинку верхній частині Стрийського пар-

Розташований навпроти вхід до верхньої частини
Стрийського парку

ку. Парк мав проведену залізницю, а також достатню кількість невеликих споруд, які з'явилися під час підготовки виставки «Східні торги».

Стрийське шосе

Адреса, на жаль, досить неконкретна. Можливо, мова йде про розташовані на Стрийському шосе 1939 року польські спортивні майданчи-

Військове містечко 80-го окремого аеромобільного полку (вул. Стрийська, 88)

ки рухомих видів спорту. На цій території, як свідчать спогади літніх львів'ян, стояла радянська військова техніка в 1940–41 роках.

Вхід у військове містечко аеромобілістів

Після війни територія була забудована під казарми полків 24-ї стрілецької дивізії, нині — військове містечко 80-го окремого аеромобільного полку Збройних сил України.

Вулиця Рацлавицька, 13 (нині вулиця Уласа Самчука, 15)

Вулиця Рацлавицька була утворена з частини колись єдиної вулиці Понятовського. Складність визначення адреси полягає в тому, що на тій ділянці, яка стала іменуватися вулицею Рацлавицькою, просто немає такої кількості будинків, аби один із них мав номер 13. Можливо, після перейменування вулички нумерація будівель на ній була залишена

Вілла, яка, імовірно, мала номер 13 у 1939 році

без змін. Тоді штаби 8-го автотранспортного батальйону та 8-го понтонно-мостового батальйону могли розміщуватися у невеличкій віллі, яка й могла мати номер 13.

Особовий склад та парки батальйонів радше також знаходились у верхній частині Стрийського парку.

Вулиця Свентокшицького (нині Бортнянського), 34

Ще донедавна тут були чотири будівлі казарм. Однак протягом останніх чотирьох років на їх місці було збудовано житловий комплекс із багатопверхових домів. Тому зараз тут практично ніщо не нагадує того, що колись тут стояли військові.

Вигляд на те місце, де колись був розташований казармовий комплекс австрійської, польської, а потім радянської армії

Казармовий комплекс по вулиці Курковій (нині Лисенка), 12

Казарми були збудовані австрійцями у XIX ст. Перед початком Другої світової війни, у 1939 році, в них розміщувалася коман-

Вхід до казарм сьогодні

да поповнень округи польської армії (аналог радянського обласного військового комісаріату). Нині тут розташоване управління Повітряного командування «Захід» Збройних сил України.

Вигляд з боку площі Просвіти (колись, за австрійської влади, це був головний вхід)

Вулиця Замарстинівська, 7

Тут 1940 року розташувався 3-й мотоциклетний полк корпусу. Техніка полку, найімовірніше, розміщувалася у старому парково-складському комплексі австрійської армії, а після 1920-го — польської армії, — трохи далі по цій же Замарстинівській вулиці, на перетині з вулицею Балонною (нині — Гайдамацька).

Так звані «Великі казарми» на вулиці Замарстинівській, 7

Вулиця Зиморовича (нині Джохара Дудаєва), 7

Тут розміщувався клуб 8-ї танкової дивізії.

Будівля по вулиці Дудаєва під номером 7

На додаток звернемо увагу читачів на кілька пов'язаних із 4-м механізованим кор-

пусом адрес періоду 1940–41 років, які не були згадані в статті.

Вулиця Кадетська (нині Гвардійська), 32

Управління та штаб, а також казарми 32-ї танкової дивізії (комплекс споруд колишнього польського кадетського корпусу). Нині в цих приміщеннях розташована Академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного.

Військове містечко Академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

Вхід до академії з боку вулиці Гвардійської

На жаль, детальна достовірна інформація про розташування всіх частин і підрозділів утвореної 1941 року 32-ї танкової дивізії поки що відсутня. Сподіваємося, що разом із членами Військово-історичного клубу «Немирів-41» нам вдасться усунути цю «білу пляму» на військово-історичній мапі Львова.

Нові матеріали до діяльності польського націоналістичного підпілля у Львові (1943–1944 рр.)

Ярослав Онищук

Історія Львова періоду німецької окупації 1941–1944 років вивчена порівняно добре. Однак низка питань, пов'язаних із діяльністю підпільних організацій, їхньої структури, політичної спрямованості, конспіративної роботи тощо, потребує детальнішого аналізу. Кожне нове свідчення про ці події, віднайдене у результаті науково-дослідницької роботи в архівах, музейних фондах чи приватних збірках документів, є надзвичайно цінним джерелом інформації. Таким чином, своєрідним відкриттям можна вважати знахідку документів, пов'язаних з діяльністю польської скаутської організації «Harczerze», виявлену співробітниками Личаківського райвідділу Головного управління Міністерства надзвичайних ситуацій у Львівській області в одному з будинків м. Львова по вул. Некрасова, 67.

Сховок було випадково віднайдено 12 жовтня 2006 р. під час ремонту покрівлі будинку, в одній з ділянок піддашша. Поруч з

робочою організаційною документацією тут знайдено підпільні документи, а також великий склад боеприпасів періоду Другої світової війни, які свідчать про тісні зв'язки львівських скаутів з Армією Крайовою.

Характеристика виявлених матеріалів

Виявлені матеріали можна розділити на 3 групи. До першої із них належить документація та речі, які відображають функціонування 9-ї Львівської дружини скаутської організації «Harczerze» ім. Генрика Йордана (Henryka Jordana), (іл.1). Це — книга сплати членських внесків, учнівська книжка сплати внесків Ощадної каси, списки членів товариства, їхні псевдоніми, навчальна література («Harcerstwo. Praca zbiorowa pod red. Stanisława Siedlaczka». Warszawa, 1927; «Organizacja Harcerstwa.

Пропагандистська листівка «Walka o kresy. 3 maja 1944»

Емблема 9-ї Львівської дружини скаутської організації «Harczerze»

Сапери 1-го аварійно-рятувального загону МНС України (м. Дрогобич) під час роботи

Zebraли i opracowali Stanisław Siedlaczek i Irena Siedlaczkowa». Warszawa, 1922), візники із газет туристичного спрямування, географічні та контурні карти Німеччини, Бельгії і Данії, Африки та Австралії, Азії та Америки, Південної і Західної Європи, Австро-Угорської монархії, Галичини і Буковини, атлас двох півкуль і т.д. Поруч знайдено предмети туристичного спорядження: намет із скаутською символікою, два великі казани, черпак, декілька ложок та великий моток мотузки.

Другу групу матеріалів складає колекція фотонегативів у кількості близько 300 штук, розрізаних на окремі кадри. На них відображені сцени світського життя Львова та його околиць у передвоєнний і міжвоєнний періоди: одноосібні та колективні знімки, сі-

Німецькі ручні гранати М-24 та М-39

мейні теми, відпочинкові сюжети, краєвиди Львова, зруйновані під час боїв 1939 року львівські будинки тощо.

Документи і предмети підпільного характеру складають третю групу виявлених матеріалів. Вони представлені друківаними виданнями газет «Słowo Polskie» (№№ 8, 10, 12–18, 20–22, 24–27, 29–31 за 1943 рік), «Biuletyn Informacyjny Ziemi Czerwieskiej» (№№ 6, 7, 9, 11, 12, 14 за 1943 рік) і «Walka» (№№ 53, 54, 57, 13(58), 59, 60, 11(61), 14(64), 17–18(67–68), 21(71), 24–25(74–75) за 1943 рік); літератури (Stefczyk T., Źarski R.S. Podręcznik dla pieszych patrolów wywiadowczych. — Lwów, 1913), рукописні «Instrukcja wywiadowcza» та «Instrukcja wywiadu bojowego» для збору розвідувальної ін-

Загальний вигляд сховку боєприпасів до стрілецької зброї

Стан збереження боєприпасів

формації про військові об'єкти, німецькі збройні сили, діяльність українського підпілля і його членів, осіб, які співпрацювали з німцями, тощо; машинописні накази № 1 і № 2 за підписом начальника М.В.Р. («Młodzieży Wielkiej Polski») Януша (Janusz) від 17.06.1944 р., наказ № 4 від 10.04.1944 р. без підпису (з криптонімом на титулі S.W.T. Wyzd. II), звернення коменданта збройних сил Львівської землі Льота (Lot) від 8.04.1943 р.; машинописна листівка «Obowiązki żołnierza», пропагандистські листівки «3. V. 1943» і «Walka o kresy. 3 maja 1944»; німецькі топографічні карти окремих частин Польщі, України і Білорусі (Замость, Мороч, Лежайськ, Долина (Мукачєво), Кам'янець-Подільський, Могилев, Краснопілля); вирізки з польських газет військово-патріотичного характеру тощо¹.

Окремо виділяються предмети, пов'язані з підготовкою до збройної боротьби. Це — гвинтівочні (систем Маузер, Мосін, Лебель, Манліхер) та пістолетні (Р-08 (Парабеллум), Р-38 (Вальтер), МР-40) набої у загальній кількості понад 500 штук, німецькі ручні гранати моделей М-24 (13 екз.) і М-39 (6 екз.), детонатори до гранат М-39, упаковані у футлярі до піхотного бінокля, два магазини до радянської автоматичної гвинтівки Токарева (СВТ-40) та ін².

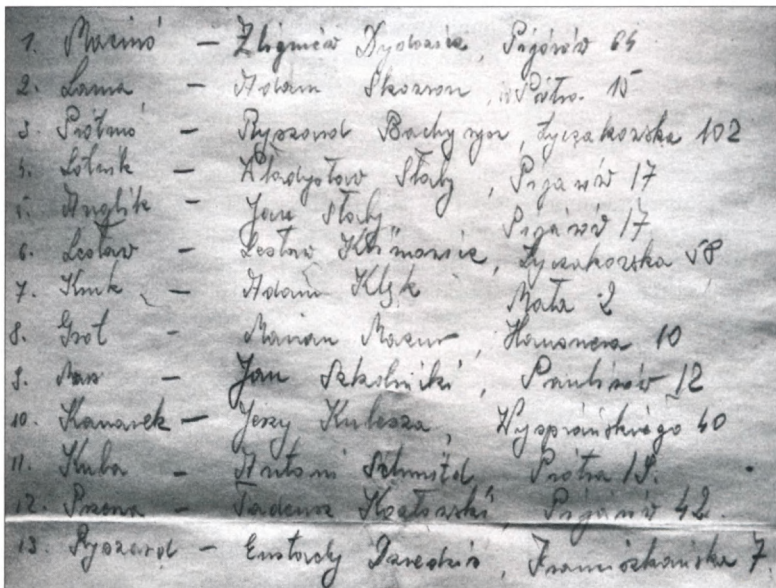
Знахідки, в результаті перебування у сухому середовищі, дійшли до нас у дуже добромум стані: в більшості випадків повністю збереглося заводське фарбування та лакування боєприпасів, позначення їх характеру, клеймування. Частина набоїв була упакована в заводські картонні коробки, інші — знаходилися в обоймах або просто насипом.

Коментарі

Виявлені матеріали пов'язані з діяльністю 9-ї Львівської дружини скаутської організації «Harczerze» ім. Генрика Йордана. Це було польське молодіжне громадське товариство, яке зародилося у Львові ще перед Першою світовою війною і згодом поширило свою діяльність на всю територію Польщі. Його основною метою була пропаганда здорового способу життя, фізичного виховання, туризму, орієнтування на місцевості, національно-патріотичне виховання. Таким чином, будучи націоналістично спрямованою організацією, «Harczerze» взяли активну участь в обороні Польщі під час німецько-польської війни 1939 року (організація «Szare Szeregi»). Після окупації Польщі Німеччиною скаути тісно співпрацювали з Армією Крайовою, здійснюючи переважно розвідувальну і диверсійну діяльність у тилу ворога.

Як свідчать записи у книзі сплати членських внесків, у складі 9-ї Львівської дружини «Гарцєжів» перебувало 17 чоловік, імена яких означені псевдами:

1. Марс (Mars)
2. Ляма (Lama)
3. Казек (Kazek)
4. Лесь (Leś)
5. Лолю (Lolu)
6. П.ДР.Л (P.Dr.L.)
7. Англік (Anglik)
8. Куба (Kuba)
9. Пшерва (Przerwa)
10. Пйотрусь (Piotruś)
11. Дудек (Dydek)
12. Лясковскі (Laskowski)
13. Грабовскі (Grabowski)

Список членів підпільної організації

1.	Мацюсь (Maciуs)	Збігнєв Дидовіч (Zbigniew Dydowicz)	11.01.1926	вул. Піярів, 64 (Pijarów, 64)
2.	Ляма (Lama)	Адам Сковрон (Adam Skowron)	2.01.1926	вул. св. Петра, 15 (sw. Piotra, 15)
3.	Пйотрусь (Piotruś)	Ришард Бахирич (Ryszard Bachyrycz)	17.03.1925	вул. Личаківська, 102 (Łyczakowska, 102)
4.	Льотнік (Lotnik)	Владислав Слаби (Władysław Słaby)	19.04.1924	вул. Піярів, 17 (Pijarów, 17)
5.	Анґлік (Anglik)	Ян Слаби (Jan Słaby)	26.01.1924	вул. Піярів, 17 (Pijarów, 17)
6.	Лєслав (Lesław)	Лєслав Климовіч (Lesław Kłymowicz)	8.05.1927	вул. Личаківська, 58 (Łyczakowska, 58)
7.	Крук (Króк)	Адам Клєнк (Adam Kłєk)	25.06.1926	вул. Мала, 2 (Mała, 2)
8.	Грот (Grot)	Маріан Мазур (Marian Mazur)	7.12.1926	вул. Гауснера, 10 (Hausnera, 10)
9.	Марс (Mars)	Ян Сакольніцкі (Jan Sakolnicki)	—	вул. Паулінів, 10 (Paulinów, 12)
10.	Канарек (Kanarek)	Єжи Кулєша (Jerzy Kulesza)	25.11.1925	вул. Виспянського, 40 (Wyspiańskiego, 40)
11.	Куба (Kuba)	Антоні Шмітд (Antoni Schmitd)	—	вул. св. Петра, 19 (sw. Piotra, 19)
12.	Пшерва (Przerwa)	Тадеуш Козловскі (Tadeusz Kozłowski)	—	вул. Піярів, 42 (Pijarów, 42)
13.	Ришард (Ryszard)	Евстахи Даредзіс (Ewstachy Daredzis)	—	вул. Францішканська, 7 (Franciszkańska, 7)

Таблиця 1. Основний склад підпільної організації

14. Ришард (Ryszard)
15. Марс (Mars)
16. Мієцім (Mieciem)
17. Стокрутка (Stokróтка)

Однак у більшості документів фігурує лише 13 осіб, ймовірно залучених до підпільної роботи. Надзвичайно важливими для нас і доволі необачними, як для конспіративної діяльності, є документи, де в одному прописані імена, прізвища і домашні адреси підпільників, а у другому позначені дати їхнього народження. Отже, загальний склад підпільної організації виглядав так, як подано у Таблиці 1.

Керівництво 9-ою дружиною «Гарцєжів» здійснював Збігнєв Дидовіч, учень XI Державної чоловічої гімназії ім. Яна і Єнджея Снядецьких (Państwowe XI Gimnazjum męskie im. Jana i Jędrzeja Śniadeckich) математично-природничого напрямку. Саме у його колишньому будинку і було виявлено сховок із описуваними матеріалами. З документів відомо, що у 1939–1941 роках він навчався у XVI

середній школі м. Львова. 7 березня 1941 року вступає у члени Всесоюзного об'єднаного добровільного спортивного товариства профспілки працівників житлового господарства, робітників міських, комунальних підприємств, перукарень, лазень і пралень СРСР «КІМ» (членський квиток № 37027)³. Батько Збігнева — Мар'ян Дидовіч, у міжвоєнний час був власником фабрики металевих виробів та електричних ламп («Wytwórnia wyrobów metalowych i lamp elektrycznych») у Львові по вул. Собеського, 18.

Судячи із записів, віднайдена збірка матеріалів формувалася протягом 1943–1944 років. Зокрема, найбільш раннім документом у колекції виступає № 53 газети «Walka», який датується 27 січня 1943 року⁴. Останні ж матеріали (накази керівника M.W.P. Janusza) датуються 17 червня 1944 р. Щодо знайдених поруч боеприпасів, то їхня хронологія визначається так: набіи до гвинтівки Лебеля — 1930–1937 рр., Мосіна — 1936–1940 рр.; Маузера — 1939–1944 рр., Манліхера — 1938 р.;

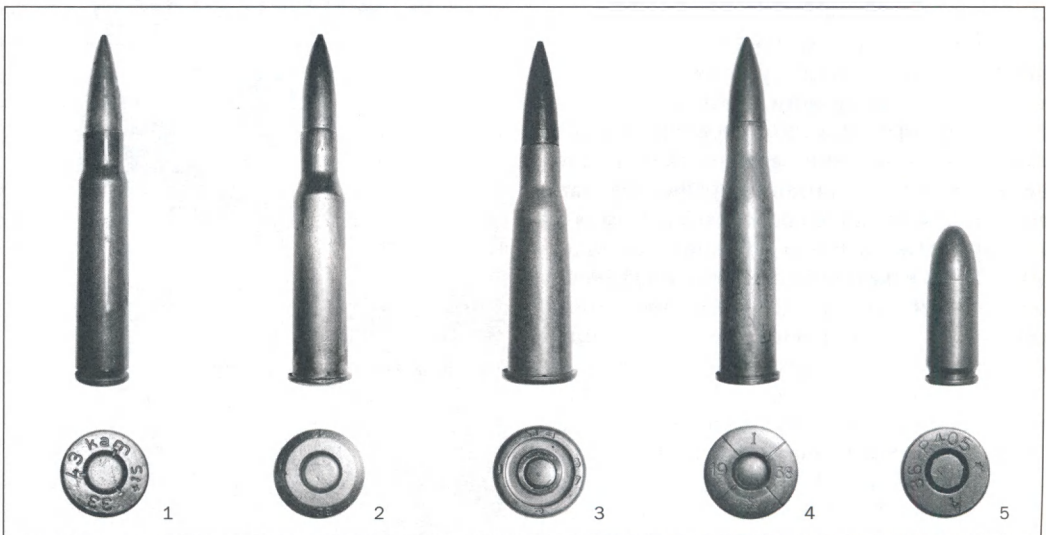
пістолетні набой — 1936–1943 рр.; гранати — 1940–1943 роками випуску. Отже, широкий спектр датування постачання боєприпасів дозволяє припустити різні джерела їхнього надходження, в тому числі й з арсеналів Армії Крайової⁵.

Підпільні документи, в основному, мають антинімецького та антиукраїнського змісту. У першому випадку, це — оглядово-політичні і пропагандистські статті у часописах «Słowo Polskie», «Biuletyn Informacyjny Ziemi Czerwieńskiej», «Walka», наказ саботувати мобілізацію польської молоді на примусові роботи в Німеччину або армію⁶, звернення коменданта збройних сил Львівської землі «Льота» до польських вояків⁷, інструкції щодо збору даних про сили ворога, озброєння, розташування стратегічних об'єктів тощо⁸. Зокрема, в наказі № 2 від 17.06.1944 р. категорично заборонялося членам організації «М.В.Р.» («Młodzieży Wielkiej Polski») виїжджати на Захід на примусові роботи, а також вступати до відділів лісової охорони без дозволу керівництва. «Самовільний виїзд вважатиметься дезертирством і буде відповідно караний»⁹. В одній із «Інструкцій...» зверталася увага на необхідність зміцнення шляхом: «а) збору боєприпасів, зброї, воєнного обладнання; б) здобування продовольчих

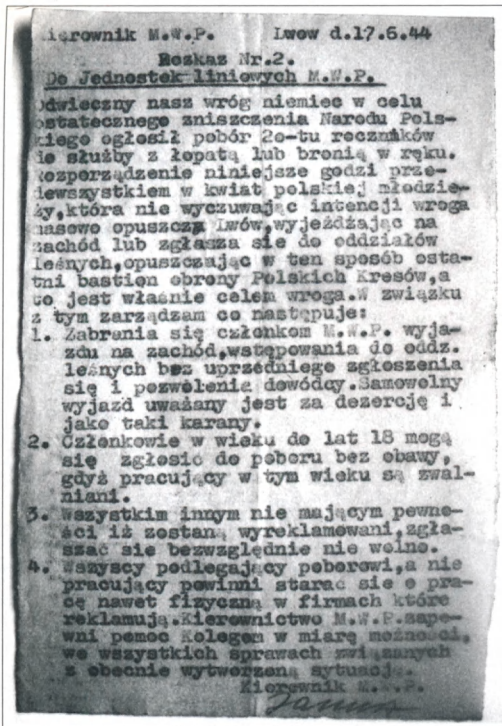
Титульна сторінка підпільної газети «Walka». 7 березня 1943 року

товарів, санітарних матеріалів та екіпіровки; в) порозуміння з деякими німецькими відділами; г) допомоги власній бомбардувальній

Таблиця 2. Зразки набойів та клейм на деннях гільз стрілецької зброї:

1. Маузер (Німеччина);
2. Мосін (СРСР);
3. Лебель (Франція);
4. Манліхер (Австрія);
5. P-38 (MP-40) (Німеччина)

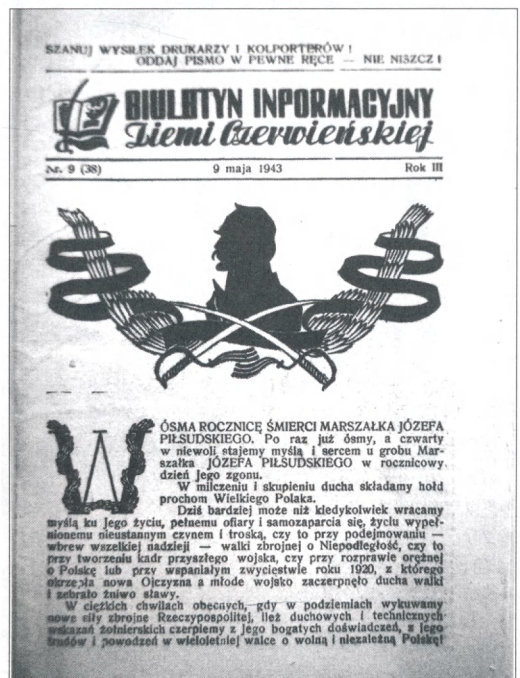
Наказ № 2 керівника «М.В.Р.» Януша

авіації; д) допомоги власному десанту; е) захоплення ключових позицій; є) використання банд (парашутистів-диверсантів) і т.п.»¹⁰.

Антиукраїнська діяльність полягала у зборі інформації про діяльність українського підпілля та підготовці збройного спротиву у випадку захоплення ним влади у Львові. Це було зумовлено тим, що наприкінці війни у місті та його околицях активізувалася діяльність структур Організації Українських Націоналістів, бойових підрозділів УПА, легальних українських закладів, які співпрацювали з ОУН. Так, у наказі № 4, виданому 10.04.1944 р. під криптонімом «S.W.T. Wydz. II», наголошувалося: «Кожний член бойової організації зобов'язаний скласти донесення на тему «Підозрювані»..., де особлива увага мала звертатися на українців, які співпрацювали з українським рухом опору, брали участь у діяльності державних інституцій (Український Центральний Комітет, дивізія «Галичина», українській поліції тощо); членів і прихильників комуністичних організацій; агентів Гестапо; представників окупаційної влади і т.д.»¹¹. В «Інструкції розвідувальної праці серед

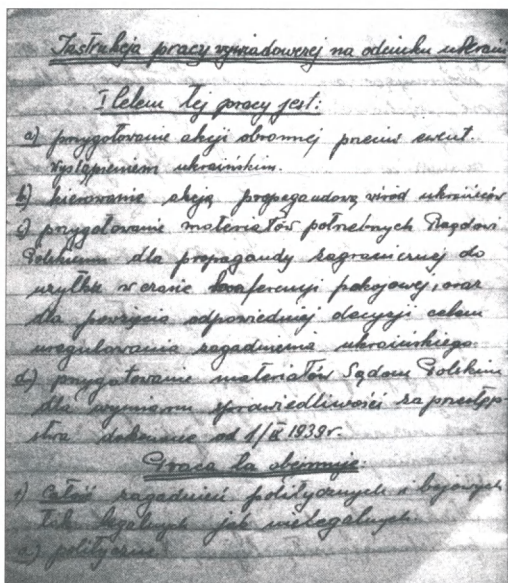
українців» говорилося, що єдиною легальною українською організацією є Український Центральний Комітет (УЦК), який об'єднав усі освітні, культурні, виховні, харитативні, господарчі та інші товариства. «Поза сумнівом, він здійснює також приховану політичну діяльність, незважаючи на враження цілковитої лояльності стосовно німців». «Деякі легальні українські організації представляють бойову силу, яка може виступити проти нас... До них належать українська міліція, тюремна сторожа, українська служба батьківщини, пожежна стража, молодіжні спортивні організації та ін.».

Окремим пунктом «Інструкції...» обумовлювався збір розвідувальних даних про українські нелегальні структури, зокрема відділи ОУН. «В кожній територіальній одиниці нашої організації мусить існувати докладний запис усіх тих структур за наступними позиціями: загальна кількість людей, вік і настрої, стан вишколу, стан озброєння та забезпечення амуніцією, прояви діяльності, прізвиська та адреси керівників». «Усі ці дані є дуже важливі і повинні бути на першому плані роз-

Титульна сторінка підпільної газети «Biuletyn Informacyjny Ziemi Czerwieńskiej».

9 травня 1943 року

Перша сторінка «Інструкції» проведення розвідувальної діяльності серед українців

відувальної праці. Навіть в найкращому випадку, в разі капітуляції німців... і передачі ними влади польським представникам, може виникнути потреба проведення масових арештів, метою яких є запобігти українським виступам. Навіть в цьому найкращому випадку мусимо мати докладні відомості про наміри українців разом з прізвищами та адресами керівників».¹²

Отже, виходячи із досліджень знайдених документів, можна зробити висновок, що діяльність гарцезьких скаутських організацій у міжвоєнний період мала чітко виражене антинімецьке та антиукраїнське спрямування. Активізація польського руху опору у Львові припадає на 1943–1944 роки і була пов'язана з планами керівництва Армії Крайової здійснити у столиці Галичини збройне повстання, використавши важке становище

німецької армії на фронті. 23 липня 1944 року підрозділи АК розпочали бої за Львів і 26 липня частково захопили місто¹³. В «Докладе народного комисара внутренних дел СССР Л.П.Берия И.В.Сталину, В.М.Молотову, Г.М.Маленкову, Н.С.Хрущеву и начальнику Генерального штаба Красной Армии А.И.Антонову о положении в Львовской области» від 19 серпня 1944 року говорилося: «На улицах городах и на домах были вывешены польские национальные флаги. Существовавшие при немцах подпольные националистические организации вышли из подполья и имели намерение приступить к организации польской администрации, полиции и самоуправления»¹⁴. Проте сподівання їх за союзників у боротьбі з нацистською Німеччиною, не оправдалися. Після вступу у Львів Червоної Армії керівництво і рядовий склад АК були заарештовані¹⁵.

На жаль, віднайдені документи не відображають хід подій останньої фази боротьби за Львів, а також долю членів 9-ї Львівської дружини «Гарцезів». Припускаємо, що сховайка у будинку по вул. Некрасова, 67 могла бути зроблена Збігневом Дидовичем десь у другій половині липня 1944 року, коли органами НКВД розпочалося роззброєння боївки Армії Крайової і переслідування їхніх членів. З цього часу тайник дійшов до наших днів у незмінному вигляді.

Таким чином, бачимо, що нові матеріали про діяльність 9-ї Львівської дружини скаутської організації «Гарцезе» ім. Генрика Йордана є цікавим джерелом для вивчення тогочасних настроїв польської громадськості, їхніх політичних поглядів, тактики і методів підпільної боротьби, а також складних взаємовідносин між польським та українським населенням Львова у період німецької окупації.

Примітки

¹ Вся документація та колекція фотонегативів передані на зберігання у фонди Центру дослідження визвольного руху (м. Львів).

² Вибухонебезпечні предмети знешкодовані саперами групи протехнічних робіт 1-го аварійно-рятувального загону МНС України (м. Дрогобич).

³ Членський квиток ДСТ «КІМ», виданий 7 березня 1941 р.

⁴ Газету «Czerwony sztandar» (№ 128 від 3 червня 1941 р.), у

якій були загорнуті деякі матеріали, ми не зачисляємо до підпільної літератури.

⁵ На ручці однієї з гранат М-24 зберігся напис, виконаний чорним олівцем «Zbik AK Dąb».

⁶ Rozkaz № 2. 17.06.1944. «Do jednostek liniowych. M.W.P.».

⁷ Żołnierze (tajne) / komendant sił zbrojnych Ziemi Lwowskiej Lot. 8.04.1943.

⁸ «Instrukcja wywiadu bojowego».

⁹ Rozkaz № 2. 17.06.1944. «Do jednostek liniowych. M.W.P.».

¹⁰ «Instrukcja wywiadu bojowego».

¹¹ Rozkaz № 4. 10.04.1944. «Pszedmiot: Podejrzeni».

¹² «Instrukcja pracy wywiadowczej na odcinku ukraińskim».

¹³ Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50 років ХХ століття. — Львів, 2000. — С. 114.

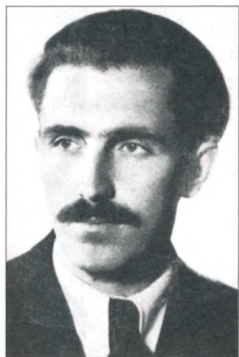
¹⁴ НКВД-МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Белорусии и Прибалтике (1939–1956). Сборник документов. Сост.: Владимирцев Н. И., Кокурин А. И. — Москва, 2008. — С. 174.

¹⁵ Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху... — С. 114.

Повідомлення про загибель шефа Головного Військового Штабу УПА Дмитра Грицяя

Андрій Сова

Останнім часом у науковий обіг вводиться дедалі більше документів із історії української визвольної боротьби на західноукраїнських землях 1940–50-х років¹. З-поміж них особливу увагу привертють повстанські некрологи. У свою чергу, серед них слід виокремити такий вид, як «повідомлення про смерть». Їхня цінність полягає, насамперед, у тому, що подана інформація, як правило, розкриває основні віхи життя та діяльності полеглих підпільників. Завдяки некрологам можна встановити справжні імена, прізвища осіб та функції, які вони виконували у підпіллі. Некрологи переважно складалися відразу після смерті особи. Тому укладачі по свіжій пам'яті та наявності доступних документів не

Дмитро Грицяй.
Фото зі збірки автора

лише давали перелік основних дат з життя та діяльності, а й дуже часто подавали влучну інформацію, оцінку діяльності тощо. Остання ж дає змогу зробити висновки щодо ролі тієї чи іншої особи у підпільній боротьбі. У деяких некрологах укладачі не скупилися давати свою оцінку особі, про яку йшлося.

На сьогодні, віднайдено та опубліковано чимало некрологів визначних повстанців та провідних постатей українського визвольного руху 1940–50-х років. Серед них можна назвати повідомлення про смерть Романа Шухевича, Дмитра Маївського, Олекси Гасина, Миколи Арсенича, Зиновія Терша-

ковця, Ярослава Дякона та ін.². На особливу увагу заслуговує Дмитро Грицяй³. Він у роки Другої світової війни відіграв важливу роль у становленні Української Повстанської Армії, зокрема перебуваючи на посаді шефа Головного Військового Штабу УПА у 1944–1945 рр. Посмертно підвищений до ступеня генерала УПА та нагороджений Золотим Хрестом Заслуги УПА⁴. Незважаючи на це, його життя й діяльність залишається ще малознаними як серед фахівців, так і широкої громадськості. Тому віднайдення нових документів і матеріалів про життя та діяльність Дмитра Грицяя має дуже важливе значення.

Автору статті вдалося встановити місце публікації чотирьох повідомлень про смерть Дмитра Грицяя. Перше вдалося виявити у «збірці документів» Миколи Лебеда (умовне позначення № 1)⁵.

Друге побачило світ 1946 року у 10 числі журналу «Ідея і Чин» (умовне позначення № 2)⁶. Воно повністю та із скороченнями публікувалося у закордонних виданнях та в незалежній Україні⁷. Багато примірників вказаного журналу збереглося в архівах України, світу та в приватних збірках⁸.

Третє повідомлення знаходиться в Архіві Управління Служби безпеки України у Львівській області (№ 3). Його у вересні 1997 р. виявив працівник «Книги пам'яті» Ігор Свистун. Повідомлення поміщене у передруці спареного 8–9 числа підпільного журналу Головної Команди Української Повстанської Армії «Повстанець»⁹. Журнал виготовили у невідомому підпільному осередку. Його обсяг становить 22 сторінки машинописного тексту на цигарковому папері формату близько 200x290 мм. У цьому при-

Т 18-2

231802

ПОВІДОМЛЕННЯ

Дня 19. грудня 1945 року згинув смертю революціонера на терені Чехо - Словаччини сл. п. Генерал **Д м и т р о Г р и ц а й (П е р е б и й н і с)**, Член Проводу ОУН і шеф Головного Військового Штабу УПА.

Член УВО, член ОУН від перших днів її існування, військовий референт КЕОУН в 1933 р., кількакратний політв'язень польських в'язниць та довголітній в'язень концтабору в Березі Картузькій, член Проводу ОУН і військовий референт в Проводі ОУН в 1940 р. учасник П. ВЗОУН. член Проводу ОУН і військовий референт в Проводі ОУН 1941 — 42 р., політв'язень німецької в'язниці у Львові в 1943 р., член Проводу ОУН в 1943 — 46 рр., і шеф Головного Військового Штабу УПА в 1945 р., редактор підільних військових підручників, делегат Проводу ОУН в Матірних Земель до Проводу ОУН за кордоном — це шлях відповідальних обов'язків, які виконував сл. п. Генерал ПЕРЕБИЙНІС.—

На протязі Його довголітньої революційної праці питомими прикметами Його характеру були прямотинійність, безкомпромісовість і послідовність. В різних умовах боротьби за УССД з усіма окупантами гордо держав прапор честі Воляка-Революціонера. В безвихідній ситуації, кинений більшовиками у в'язницю, першої ночі покінчив зі своїм життям.—

Перед Його ідейністю і невгнутим характером взонять голови всі бійці-революціонери сьогодні і взонитимуть всі переманники боротьби за Самостійність України.

**ВІЧНА СЛАВА ГЕРОСВІ УКРАЇНСЬКОЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ!**

**П Р О В І Д
О Р Г А Н І З А Ц І Я І У К Р А Ї Н С Ь К И Х
Н А Ц І О Н А Л І С Т І В**

**Г О Л О В Н Е К О М А Н Д У В А Н Н Я
У К Р А Ї Н С Ь К О Ї П О В С Т А Н Ч О Ї
А Р М І І**

мірнику «Повстанця» допущено досить багато орфографічних помилок. Повідомлення № 2 опубліковане 1998 року у журналі «Воля і Батьківщина»¹⁰.

Четверте повідомлення з'явилося друком 1947 року у 2/3 числі журналу для молоді «На чатах» (№ 4). Один примірник зберігається у Галузевому державному архіві Служби безпеки України¹¹.

Порівнявши всі чотири некрологи, можна зробити певні висновки. Повідомлення № 1, 2, 4 практично ідентичні за своїм змістом. Можна припустити, що їх писала одна й та ж особа. Адже розбіжності є лише у розділових знаках, абзацах і у порядку слів у деяких реченнях. Вони з'явилися після відповідних правок варіанту, який було подано до редколегії. Повідомлення № 3 є значно більшим за обсягом та інформативністю. В ньому міститься низка невідомих досі фактів, зокрема, про те, що Дмитро Грицай був членом Української Головної Визвольної Ради та ін.

Увазі читача пропонуємо повідомлення про смерть № 1, яке не має датування. По-

рівнявши його з іншими документами, можна дійти висновку, що листівка-некролог була виготовлена швидше, ніж всі інші повідомлення про смерть Дмитра Грицая: ще 1946 року. Один її примірник зберігається у «Збірці документів» Миколи Лебеда. Це машинописний оригінал з порядковим номером «73 Т 18-2 231802» обсягом один аркуш¹². Публікація цього документа, з одного боку, доповнить біографію одного з провідних діячів ОУН та УПА, а з іншого — урізноманітнить джерельну базу з історії українського визвольного руху 1940–50-х років. Це, своєю чергою, сприятиме належному вивченню постаті Дмитра Грицая та, можливо, призведе до появи ґрунтовного дослідження про його життя та діяльність. Адже досі як в Україні, так і за кордоном подібне видання відсутнє.

Нижче публікуємо цей документ. При цьому збережено його лексичні та орфографічні особливості. Розшифровані скорочення у тексті, пропущені букви подані у квадратних дужках. Окремі дати та події пояснюються в примітках.

Документ

73

Т 18-2

231802

ПОВІДОМЛЕННЯ

Дня 19. грудня 1945 року¹³ згинув смертю революціонера на терені Чехо-Словаччини сл[авної] п[ам'яті] Генерал Дмитро Грицай (Перебийніс)¹⁴, Член Проводу ОУН і шеф Головного Військового Штабу УПА.

Член УВО¹⁵, член ОУН від перших днів її існування, військовий референт КЕ ОУН в 1933 р.¹⁶, кількакратний в'язень та довголітній в'язень концтабору в Березі Картузькій¹⁷, член Проводу ОУН і військовий референт в Проводі ОУН в 1940 р. учасник П. ВЗ ОУН¹⁸. член Проводу ОУН і військовий референт в Проводі ОУН 1941–42 р., політв'язень німецької в'язниці у Львові в 1943 р.¹⁹, член Проводу ОУН в 1943–46²⁰ рр., і шеф Головного Військового Штабу УПА²¹ в 1945 р., редактор підпільних військових підручників²², делегат Проводу ОУН з Матірних Земель до Проводу ОУН за кордоном — це шлях відповідальних обов'язків, які виконував сл[авної] п[ам'яті] Генерал ПЕРЕБИЙНІС. —

На протязі Його довголітньої революційної праці питомими прикметами Його характеру були прямолінійність, безкомпромисовість і послідовність. В різних умовах боротьби за УССД з усіми окупантами гордо держав прапор честі Вояка-Революціонера. В безвихідній ситуації, кинений більшовиками у в'язницю, першої ночі покінчив зі своїм життям. —

Перед Його ідейністю і невгнутим характером клоняють голови всі бійці-революціонери сьогодні і клонитимуть всі переємники боротьби за Самостійність України.

ВІЧНА СЛАВА ГЕРОЄВИ УКРАЇНСЬКОЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ!

ПРОВІД ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ
НАЦІОНАЛІСТІВ

ГОЛОВНЕ КОМАНДУВАННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНЧОЇ АРМІЇ

Примітки

- ¹ Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ ст. Невідомі документи з архівів спеціальних служб / Упорядник Бернадетта Гронек, Сергій Кокін, Петро Кулаковський та ін. — Варшава-Київ, 2005. — Т. 4: Поляки і українці між двома тоталітарними системами 1942-1945. — Ч. 1. — 875 с.; Та ж праця. — Ч. 2. — 876-1512 с.; Сергійчук В. Тавруючи визвольний прапор. Діяльність агенури та спецбійок НКВС-НКДБ під виглядом ОУН-УПА. Видання друге, доповнене. — Київ: ПП Сергійчук М. І., 2006. — 184 с.; Веденев Д., Биструхін Г. «Повстанська розвідка діє точно і важно...» Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940-1950-ті роки: Монографія. — Київ: К. І. С., 2006. — 568 с.; Роман Шухевич — пластун. Юнацькі та молоді роки Головного Командира Української Повстанської Армії / Упорядник Андрій Сова. — Київ-Львів-Івано-Франківськ, 2007. — 168 с.; Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940-1950). — Київ: ПП Сергійчук М. І., 2007. — Т. 1. — 640 с.; Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940-1950). — Київ: ПП Сергійчук М. І., 2007. — Т. 2. — 584 с.; Федун Петро — «Полтава». Концепція Самостійної України. Том 1. Твори / Упорядн. і відп. ред. М. В. Романюк; НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; Галузевий державний архів Служби безпеки України. — Львів, 2008. — 720 с.; Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939-1959). — Київ: ПП Сергійчук М. І., 2009. — Т. 1. — 680 с.; Та ж праця. — Т. 2. — 640 с.; Та ж праця. — Т. 3. — 648 с.; Реабілітовані історією. Рівненська область / редколегія тому (співголова В. А. Королюк, співголова С. І. Павлюк, відповідальний секретар А. А. Жив'юк та ін.); упорядник А. Жив'юк. — Кн. 2. — Рівне: Рівненська друкарня, 2009. — 612 с.; Радянські органи державної безпеки у 1939 - червні 1941 рр.: документи ГДА СБ України / Упорядн. Василь Даниленко, Сергій Кокін. — Київ: Києво-Могилянська академія, 2009. — 1311 с.; Серійне книжкове видання документів, матеріалів і наукових праць до історії УПА «Літопис Української Повстанської Армії»: основна серія, нова серія, серія «Літопис УПА». — Бібліотека, серія «Події і люди» та ін.
- ² Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ). — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 5. — Арк. 175-178; ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 20. — Арк. 139-140, 181; Наукова бібліотека Львівського національного університету імені Івана Франка (далі — НБ ЛНУ). — Фонд РК Ар. 357 (Архів ОУН-УПА). — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 1; НБ ЛНУ. — Ф. 357. — Оп. 2. — Спр. 3. — Арк. 1; Веденев Д., Биструхін Г. «Повстанська розвідка діє точно і важно...» Документальна спадщина... — С. 459-460; Дем'ян Г. Генерал УПА Олекса Гасин — «Лицар». — Львів: Інститут народознавства НАН України, 2003. — С. 236-237; Ідея і чин. — 1946. — Ч. 10. — С. 1-2; Літопис Української Повстанської Армії. — Торонто: Літопис УПА, 1995. — Т. 24: Ідея і чин: Орган Проводу ОУН, 1942-1946 / Ред. Ю. Маївський, Є. Штендера; співред. П. Потічний. — С. 431; Мороз В. Повідомлення про смерть Зиновія Тершаковця // Український визвольний рух. — Львів, 2005. — Збірник 4: Боротьба народів Центрально-Східної Європи проти тоталітарних режимів в ХХ столітті. — С. 28-34; Упали на полі слави // Альманах Станіславської землі. Збірник матеріалів до історії Станіслава і Станіславщини / Редактор-упорядник Юрій Гаецький. — Нью-Йорк-Київ-Івано-Франківськ: Видання Центрального Комітету Станіславщини, 2009. — Том III. — С. 58-59; та ін.
- ³ Дмитро Грицай народився 1 квітня 1907 р. у с. Дорожів (тепер с. Верхній Дорожів Дрогобицького району Львівської області). Початкову освіту здобув у с. Дорожів. Впродовж 1920-1928 рр. навчався у Дрогобицькій гімназії. Там долучився до громадсько-політичної та революційної діяльності, активно працюючи у націоналістичних організаціях «Пласт» (з 1926 р.), Організації вищих клас українських гімназій (ОВКУГ). У 1928 р. став членом УВО, а в 1929 р. — ОУН. У 1920-30-х роках був активним учасником громадського життя Галичини. Працював в організаціях «Сокіл», «Просвіта», академічному гуртку українських математиків, студентському гуртку «Рідної школи» імені П. Могили та ін. Закінчив школу підхорунжій польської армії, був слухачем Вищих військових курсів у Німеччині, студентом Львівського університету. З перервами у 1931-1939 рр. займав посаду військового референта крайової езекутиви ОУН західноукраїнських земель. Політв'язень польських в'язниць (22 березня - 4 червня 1932 р., 10 жовтня - 18 листопада 1932 р.) і концентраційного табору в Березі Картузькій (липень 1934 - квітень 1936 р.; 1939 р.), де належав до підпільного проводу українців. У 1939-1940 рр. командував відділом «Верхшук» в Стараховіце, а з березня 1940 р. — повстанським штабом ОУН. Дмитро Грицай був учасником II Великого збору ОУН у Кракові, що відбувся 31 березня - 3 квітня 1941 р. У 1941-1942 рр. та 1944-1945 рр. — військовий референт Проводу ОУН. За часів німецької окупації через націоналістичну діяльність упродовж грудня 1942 р. - вересня 1943 р. Дмитро Грицай відсидів у тюрмах Гестапо, звідки був звільнений бойовою Службою Безпеки ОУН. У грудні 1943 р. призначений заступником шефа Головного військового штабу УПА, а з січня 1944 р. по грудень 1945 р. — шеф ГВШ УПА, майор УПА. Член Української Головної Визвольної Ради. У грудні 1945 р. затриманий чеськими прикордонниками при спробі перейти чесько-німецький кордон. 22 грудня 1945 р. загинув у праській тюрмі.
- ⁴ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 60. — Арк. 249, 282.
- ⁵ Про «Збірку документів» Миколи Лебеда та про нього див.: Сова А. До історії діяльності польського підпілля на Дрогобищині в роки Другої світової війни // Цитаделя: Львівський мілітарний журнал. — Рік 2010, частина 1 (3). — С. 49-56; Сова А. Микола Лебедь: перші кроки у націоналістичному русі // Новий час. — Жидачів, 2010. — 19 листопада. — № 47 (1639). — С. 7; 26 листопада. — № 48 (1640). — С. 7.
- ⁶ Ідея і чин. — 1946. — Ч. 10. — С. 2.
- ⁷ Смерть генерала // Слово і зброя. Антологія української поезії присвяченої УПА і революційно-визвольній боротьбі 1942-1967 / Упорядник і автор біографічних даних Леонід Полтава. — Торонто, 1968. — С. 123. (скорочено); Літопис Української Повстанської Армії. — Торонто: Літопис УПА, 1995. — Т. 24: Ідея і чин: Орган Проводу ОУН, 1942-1946 / Ред. Ю. Маївський, Є. Штендера; співред. П. Потічний. — С. 432; Упали на полі слави // Альманах Станіславської землі. Збірник матеріалів до історії Станіслава і Станіславщини / Редактор-упорядник Юрій Гаецький. — Нью-Йорк-Київ-Івано-Франківськ: Видання Центрального Комітету Станіславщини, 2009. — Том III. — С. 58-59.
- ⁸ Див., наприклад: ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 20. — Арк. 140; «Збірка документів» Миколи Лебеда та ін.
- ⁹ Архів УСБУ ЛО. — Спр. П-23019.
- ¹⁰ Мороз В. Останнє число «Повстанця» // Воля і Батьківщина. — 1998. — Ч. 2. — С. 62-71.
- ¹¹ На чатах. Журнал для молоді. — 1947. — Ч. 2/3. — С. 2 // ГДА СБУ. — Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 376. — Т. 26. — Арк. 130 зв.
- ¹² Копія документа зберігається в особистому архіві автора.
- ¹³ Насправді Дмитро Грицай загинув 22 грудня 1945 р. у праській в'язниці по вул. Вашингтонській.
- ¹⁴ «Перебийний» — одне із псевд Дмитра Грицай. Крім нього, у підпіллі він використовував інші псевдо, як-от: «Бук»,

- «Дуб», «М.Д.Б.», «М. Д. Бученко», «Олег», «Палій», «Сірко» та ін.
- ¹⁵ Член УВО з 1928 р.
- ¹⁶ З перервами в 1931–1939 рр. займав посаду військового референта крайової екзекутиви ОУН західноукраїнських земель.
- ¹⁷ Політв'язень польських в'язниць (22 березня – 4 червня 1932 р., 10 жовтня – 18 листопада 1932 р.) і концентраційного табору в Березі Картузькій (липень 1934 – квітень 1936 р.; 1939 р.), де належав до підпільного проводу українців.
- ¹⁸ Учасник II Великого збору ОУН у Кракові, що відбувся 31 березня – 3 квітня 1941 р.
- ¹⁹ За часів німецької окупації за націоналістичну діяльність упродовж грудня 1942 р. – вересня 1943 р. Дмитро Грицай відсидів у тюрмах Гестапо (у Львові), звідки був звільнений боївкою Служби Безпеки ОУН.
- ²⁰ У документі помилка, має бути 1945 р.
- ²¹ Керівник першої збірної присяги трьох сотень УПА за ухваленим текстом УТВР 5 серпня 1944 р. у Карпатах.
- ²² Редактор підпільного військового підручника «Бойовий правильник піхоти» (1944 р.).

Кінна артилерія російської імператорської гвардії у збірці живопису Юзефата Лукашевича із Львівського історичного музею

Михайло Слободянюк

Серед полотен пензля Юзефата Ігнація Лукашевича, що зберігаються у сховищах живопису Львівського історичного музею, вісім картин присвячені зображенням офіцерів та нижніх чинів гвардійської кінної артилерії, яка існувала у період 1815–1830 років у Варшаві. Серед них — зображення військовослужбовців російської лейб-гвардії Кінної артилерії Кінно-легкої № 3 батареї (яка належала до так званої «Варшавської гвардії») та польської Позиційної батареї Кінної артилерії польсько-королівської гвардії періоду царювання Олександра I. Належність саме до вказаних підрозділів легко атрибується за особливостями уніформи гвардійської кінної артилерії цього періоду.

* * *

Поява кінної артилерії в армії Російської імперії пов'язана з іменем імператора Павла I, у той час — спадкоємця трону, цесаревича. Павло, який перебував в опозиції до порядків, встановлених у державі (й у російській армії зокрема) його матір'ю, імператрицею Катериною II, створив у своєму палаці, у Гатчині, де він мешкав, перебуваючи в опалі, особливий корпус, який отримав назву «гатчинських військ». Серед них були й артилерійські підрозділи. У 1786 році при гарматах, як тих, що знаходились у Павловську та Гатчині, так і серед тих, які використовувалися у військах цесаревича, заснували артилерійську команду, сформовану з надісланих адміралтейств-колегією¹ ближніх чинів морської артилерії².

Під час своєї закордонної поїздки до Берліна, Павлові було влаштовано дуже теплий прийом у прусського короля Фрідріха II,

якого він поважав і обожнював. Під враженням побаченого, зокрема й від заснованої у Пруссії 1758 року кінної артилерії, Павло створив аналогічний підрозділ у своїй автономній армії у Гатчині.

1787 року частина артилерійської команди, яка поступово збільшувалася, була виділена з двома гарматами для створення кінної артилерії при кірасирському полку (який ще інакше називали жандармським) гатчинських військ. 1792 року артилерійська команда, до складу якої входила і кінна артилерія, отримала назву артилерійської роти³. Для кінної артилерії встановили свою особливу форму одягу. Артилеристи мали каптани, такі самі, як і у пішої артилерії (довгий двобортний, із темно-зеленого сукна, з вузьким темно-зеленим коміром, із темно-зеленими обшлагами, обшитими, як і край рукавних клапанів, червоною суконною випушкою, без будь-яких нашивок), але з десятьма гудзиками на правому та з вісьмома — на лівому борті. Камзол та штани були палевого кольору. У бомбардирів по верхньому краю обшлагів, біля випушки, нашивали вузький золотий галун. Замість штиблетів носили чоботи з розтрубами, штибель-манжетами та залізними острогами. Краватки — чорного кольору, рукавиці з краями, а капелюхові кисті були такі: зверху — червона, по боках — зелені. Озброєння: палаш із мідним ефесом, шкіряними піхвами та шкіряним темляком, який мав кисть із червоної та зеленої вовни, на лосиній вибіленій портупей з лопаттю, а також пістолет, який, як і у гатчинських козаків, висів із правого боку на білій карабінній перев'язі⁴.

Трохи пізніше, 1794 року, Платон Зубов подав імператриці Катерині II свій проект про заснування кінної артилерії, «щоби на-

Рядовий кінної артилерії гатчинських військ
1793 року⁵

дати кінноті у її діях, що швидко і стрімко просувається, таку ж допомогу, яку звичайна артилерія надає піхоті». В результаті генералові Мелессіно було доручено сформувати одну роту кінної артилерії (надалі — ще п'ять таких самих рот при 70 гарматах), а при успіхові справи — збільшити склад кінної артилерії до 20 рот при 280 гарматах⁶.

Мелессіно, який зберігав у таємниці польові маневри кінної артилерії, вигадав для неї особливу строкату уніформу: капелюх із білим плюмажем, червоний мундир із чорними лацканами та жовті рейтузи в обтяжку, які входили у низькі чоботи з острогами.

Зі вступом Павла на престол, створена раніше у Гатчині кінна рота була доповнена особовим складом із кінної гвардії та з польової кінної артилерії, сформованої 1795 року при Катерині II. 9 листопада 1796 року її включили до складу лейб-гвардії Артилерійського батальйону. Ця подія стала надалі відзначатися як день створення лейб-гвардії Кінної артилерії⁸.

Передбачалося, що у бою гвардійська кінна рота буде прикривати своїм вогнем розгортання кавалерії, виступаючи уперед перед атакою, щоби підготувати умови для

успішного наступу, а у випадку невдачі — прикривати відступ, розділившись по флангах і ведучи почергово вогонь.

1798 року було визначено штат гвардійського Артилерійського батальйону, в якому на три піших роти припадала одна кінна (а також піонерна, понтонна і фурштадтська команди). 1799 року новий командир лейб-гвардії Артилерійського батальйону Аракчев запровадив новий штат. Тепер на 5 піших рот припадала одна кінна.

1803 року лейб-гвардії Артилерійський батальйон, шефом якого був великий князь Михайло Павлович, уже складався з двох рот батарейних, двох легких та однієї кінної. У легких та кінній ротах було по п'ять 12-фунтових однорогів та 6-фунтових гармат.

Лише 25 березня 1805 року кінна рота була виведена з батальйону, щоб існувати окремо. 27 квітня вона стала окремою військовою частиною під назвою лейб-гвардії Кінної артилерії⁹. Надалі кінні артилеристи особливо добре зарекомендували себе у битві при Аустерліці. Вони також брали участь у битві при Фрідланді, де лейб-гвардії Кінно-артилерійська рота під командуванням полковника

Рядовий кінної артилерії 1794–1796 років⁷

Костенецького зробила все, щоби зменшити масштаби поразки російської армії.

Внаслідок цього бойового досвіду, 22 вересня 1811 року, роту, що була основою лейб-гвардії Кінної артилерії, розділили на дві, у кожній з яких залишилось по чотири 12-фунтових однорогів і 12-фунтових гармат. З цього часу вони отримали назву лейб-гвардії Кінної артилерії Кінно-легка 1-ша батарея та Кінно-легка 2-га батарея.

У війні з французами 1812 року Кінна артилерія чудово проявила свої бойові властивості. Визначну мужність і вміння артилеристи виявили під час Бородінської битви та в ході Закордонного походу російської армії 1813 року. Під час цього походу 21 жовтня 1813 року у м. Вільно з Гвардійського артилерійського резерву було сформовано ще одну кінну роту.

3 19 серпня 1814 року лейб-гвардії Кінна артилерія складалася з трьох батарей: батареїної та двох легких, сформованих на основі утвореної ще 1812 року команди при шести гарматах та — 1813 року — кінної роти. Тепер штат передбачав наявність у кожній легкій батареї по чотири 12-фунтових однорогів та 6-фунтових гармати, а у батареїної — по чотири півпудових однорогів та 12-фунтових гармат середньої пропорції¹⁰.

3 призначенням великого князя Костянтина командувачем польської армії і створенням при ньому гвардійського загону у Варшаві, 16 липня 1814 року з двох батарей лейб-гвардії Кінної артилерії було виділено чотири гармати, на основі яких сформувавали при цьому загоні гвардійську Кінно-артилерійську півбатарею.

15 серпня 1817 року Костянтин провів реорганізацію своєї гвардії у Варшаві, в результаті чого були сформовані лейб-гвардії Подільський кірасирський полк та лейб-гвардії Уланський царевича полк. Півбатарею, яка знаходилася при них, перетворили на лейб-гвардії Кінної артилерії Кінно-легку № 3 батарею¹¹, розташовану у Гройці. Старшинство¹² для новоутвореної батареї визначили з 9 листопада 1796 року, як і для кінно-артилерійських батарей, із яких вона була створена. Батареїним святом стало 6 грудня — день пам'яті святого Миколи Чудотворця. А на знак поваги до того, що батарея була сформована з частин, які відзначилися

у війні 1812 року, та які були нагороджені — Георгіївськими срібними сурмами з написом «За відзначення при поразці та вигнанні ворога поза межі Росії 1812 року», подібні відзнаки були надані і новій батареї¹³.

Батарея з 1823 року, разом із польською Позиційною батареєю кінної артилерії польсько-королівської гвардії, складала бригаду гвардійської кінної артилерії при Кінній дивізії гвардії Резервного корпусу, який перебував під командуванням великого князя Костянтина (польсько-російське гвардійське з'єднання у складі спільної польсько-російської армії цього періоду). Під час спільних тренувань, стрільб та маневрів обидві батареї під командуванням російського гвардії полковника (пізніше генерал-майора) Герштенцвейга¹⁴ дуже зблизились одна з одною, досягши високої військової майстерності.

3 початком повстання 29 листопада 1830 року¹⁵ у Варшаві, батарея, що знаходилася у Скерневицях, не змогла взяти участь у подіях першого, трагічного для російської гвардії у Варшаві, періоду.

Надалі, в ході польсько-російської війни 1830–1831 років, на відміну від своїх «побратимів» з польської армії, лейб-гвардії Кінно-легка № 3 батарея не мала нагоди повною мірою проявити свої високі бойові властивості. Практично весь час вона або була у резерві, або діяла на другорядних напрямках.

3 початком бойових дій, 24 січня 1831 року, батарея у складі гвардійського загону великого князя Костянтина, що входив до резерву російської армії під командуванням Дібіча, зосередилася в районі Бялостока. Далі, за планом головнокомандувача, 25 січня вона перейшла до Суража, а з 26 січня, дуже повільно, рухалася в напрямку до Високо-Мазовецька (у район між Соколами та Суражем)¹⁶. Її шлях пролягав до Нуру, а далі, через Стердиню, до Сасолова. Тут батарея зупинилася через перевтому особового складу (великий князь Костянтин навіть не виконав розпорядження Дібіча про пересування резерву у Седльце). Однак невдовзі резерв (у тому числі й батарея) таки були пересунуті до Сухожобрева¹⁷.

У ході бою при Калушині гвардія царевича утворила середню колону військ і рухалася по шосе. Активних бойових дій проти неї поляки не вели¹⁸.

Лише у битві при Грохові 13 лютого 1831 року військовослужбовці батареї отримали можливість відзначитися. У цей час батарея входила до складу 3-го резервного кавалерійського корпусу генерала графа Вітта¹⁹. Під час боїв за Ольховий гай Дібіч вирішив посилити російську піхоту у гаю, а справа висунув 3-ю кірасирську дивізію з лейб-гвардії Уланським цісаревича полком. Їх завданням було обхідним маневром кавалерії допомогти оволодіти гаєм, а також ударом важкої кавалерії розірвати фронт поляків, що відступали, і спробувати відкинути їхній правий фланг до боліт біля Брестського шосе. В ході маневру генерал Толь під керівництвом Герштенцевейга з 24-х кінних та 8-ми піших гармат утворив батарею, до числа якої увійшла і лейб-гвардії Кінно-легка № 3 батарея. Гармати висунули на передові позиції і відкрили вогонь. Під прикриттям обстрілу лейб-гвардії Уланський цісаревича та Кірасирський принца Альбрехта полки стали шикуватися у бойовий порядок.

Обійшовши гай, пішла в атаку кавалерія, підтримана вогнем артилерії. Улани цісаревича кинулися вперед, але, через широку канаву біля позицій поляків, які вели інтенсивний вогонь, вони були змушені зупинитися. Граф Толь, який перебував у цьому місці, наказав підвести до самої канави кінну батарею, яка своїм картечним вогнем змусила поляків відступити, очистивши шлях уланам. Історик Пузиревський, на жаль, не вказує номер цієї батареї. Цілком імовірно, що це була саме лейб-гвардії Кінно-легка № 3 батарея: беручи до уваги її тісні зв'язки з гвардійською кавалерією російської Варшавської гвардії, до якої належав лейб-гвардії Уланський цісаревича полк.

Під час цієї зухвало-відважної атаки Кірасирського принца Альбрехта полку під командуванням полковника барона Мейендорфа та командира 1-го дивізіону підполковника Зона артилеристи вели інтенсивний вогонь по польських позиціях.

Фрагмент плану битви при Грохові 13 лютого 1831 року

Результатом битви став безладний відступ польської армії до Праги і Варшави²⁰.

Під час наступних бойових дій батарея виконувала другорядні завдання і у серйозних боях участі більше не брала.

Після здебільшого невдалих для російської армії бойових дій супроти польських військ лейб-гвардії Кінно-легка № 3 батарея до 1 квітня розташувалася в Устжемі (неподалік од Радзиня, де перебував штаб гвардійського загону під командуванням генерала графа Курути)²¹.

Під впливом цих негараздів імператор Микола I змінив загальний план ведення війни супроти Польщі й війська змушені були передислокуватися. Тому до середини травня батарея разом із лейб-гвардією Уланським цісаревича полком перебувала у Коцьку, будучи готовою повернутися до Радзиня, «якщо вони не будуть потрібні генералові барону Крейцу», який у цей час провадив бойові дії супроти польського генерала Хжановського²².

Потім, до кінця червня, батарею передали у розпорядження головнокомандувача резервної армії у Віленській губернії²³. У червні, у складі загону графа Курути, батарея діяла у Литві, де, на Понарських висотах у Вільно, брала участь у битві проти польських військ Гельгуда, який настував на Вільно з метою захоплення міста. Батарея знаходилася за правим флангом позиції російських військ, разом із лейб-гвардією Подільським кірасирським та лейб-гвардією Уланським цісаревича полками. В активній фазі бою артилеристи участі не брали, лише попервах кинулися переслідувати поляків, що відступали, та й то недовго²⁴.

Далі її передали до складу гвардійського загону генерал-лейтенанта Кноррінга, який ішов на посилення генерала Крейца²⁵. Під командуванням останнього батарея брала участь у переслідуванні загону польського генерала Ролянда аж до його переходу прусського кордону. Надалі, у складі загону генерала Крейца, гвардійський загін Кноррінга вирушив у Королівство Польське на з'єднання з основними силами російської армії. Переправившись через Віслу за наказом фельдмаршала Паскевича, загін Крейца розділили на дві частини. Лейб-гвардії Кінно-легка № 3 батарея була призначена

разом із лейб-гвардією Уланським цісаревича, лейб-гвардії Подільським кірасирським полками та 1-м драгунським полком (із загону Анрепа) до складу загону Кноррінга. Останній отримав розпорядження рухатися через Коло до Каліша для відновлення ладу у краї та збирання продовольства. Дійшовши до Пйотркува, він 21 серпня 1831 року отримав розпорядження зайняти Красневице. По тому війська загону, включно з лейб-гвардією Кінно-легкою № 3 батареєю, здебільшого виконували поліцейські функції з охорони комунікаційної лінії російської армії від Плоцька до переправи²⁶.

Після завершення польсько-російської війни батарея продовжила своє існування у складі лейб-гвардії Кінної артилерії російської імператорської гвардії. 22 лютого 1834 року вона отримала назву Гвардійської Кінної артилерії лейб-гвардії Кінно-легкої № 3 батареї. З 11 листопада 1860 року вже називалася Гвардійської Кінної артилерії лейб-гвардії Кінно-полегшеною № 3 батареєю, з 7 квітня 1867 року — Гвардійської Кінної артилерії 3-ю батареєю, а з 17 серпня 1870 року артилеристи стали іменуватися Гвардійської Кінно-артилерійської бригади 3-ю батареєю.

З 17 листопада 1855 року до 20 травня 1869 року шефом батареї був генерал-ад'ютант барон Корф. 25 листопада 1870 року шефом батареї призначили великого князя Георгія Михайловича.

Батарея відзначилася під час російсько-турецької війни 1877–1878 років, за що 17 квітня 1878 року її військовослужбовці отримали на головні убори знак із написом «За відзначення під час Турецької війни 1877–1878 років». Наказом імператора від 28 березня 1879 року замість цих знаків батареї надали нові, з написом «За Філіппополь 4 січня 1878 року»²⁷.

Перед Першою світовою війною батарея входила до складу 2-го дивізіону лейб-гвардії Кінної артилерії і вважалася відкомандированою до Варшави. Вона знаходилася при гвардійській кавалерійській бригаді з лейб-гвардії Уланського його величності полку та лейб-гвардії Гродненського гусарського полку. У такому складі артилеристи 1914 року взяли участь у війні. Підтримуючи Варшавську гвардійську кавалерійську бригаду, артилеристи брали участь:

- у 1914 році в Галицькій битві, Варшавсько-Івангородській та Ченстоховсько-Краківській операціях;
- у березні–серпні 1915 року — в бойових діях і сторожовій охороні в районі рік Дністер, Прут та Серет, а у серпні–грудні — в наступальних та оборонних боях у районі Джуринського джерела та сіл Базар і Кашиловце;
- у 1916 році у Ковельській та Володимир-Волинській операціях;
- у січні–квітні 1917 року, у складі бригади, артилеристи перебували у резерві в районі Рівного, а з квітня по жовтень — у сторожовій охороні в районі ріки Стохід і села Гримайлів.

19 травня 1915 року вони увійшли до складу сформованої Зведено-кавалерійської дивізії (лейб-гвардії Уланський його величності та лейб-гвардії Гродненський гусарський полки, 1-й та 2-й Заамурські кінні полки). При цьому разом із гвардійцями до артилерії дивізії увійшов 1-й Кінно-гірський артилерійський дивізіон.

4 квітня 1916 року лейб-гвардії Уланський його величності та лейб-гвардії Гродненський гусарський полки були вилучені зі складу Зведено-кавалерійської дивізії і, разом із гвардійськими козачими полками, склали Зведену гвардійську кавалерійську дивізію (сформована згідно з наказом від 13 квітня 1916 року). Після 23 березня 1916 року батарея увійшла до складу Зведеної гвардійської (3-ї) кавалерійської дивізії, склавши (з 16 травня 1916 року), разом із лейб-гвардії 6-ю Донською козакою його величності батареєю, 3-й дивізіон лейб-гвардії Кінної артилерії. У складі дивізіону батарея у червні–липні 1916 року вела бойові дії біля села Обруст Віленської губернії, а у грудні — біля села Дорошина. У січні 1917 року артилеристи відзначилися в боях біля села Бронники.

Після лютневої революції в Росії, 22 березня 1917 року, наказом військового міністра були скасовані шефські назви частин, тому батарея стала просто 3-ю гвардійською Кінно-артилерійською батареєю.

У кінці жовтня 1917 року батарею, у складі окремої гвардійської кавалерійської бригади з гвардійського Варшавського уланського полку та гвардійського Гродненського гусар-

ського полку, відправили у Москву на підтримку частин, які чинили опір більшовикам. Однак бригаду було зупинено у Гжатську, де почалася її українізація. Гвардійські улани стали Сердюцьким Запорізьким полком, Гродненські гусари — полком імені гетьмана Петра Сагайдачного. Гвардійська кінно-артилерійська батарея отримала назву Гвардійської української запасної імені Тараса Григоровича Шевченка батареї. У грудні 1917 року ешелони української бригади скерували за маршрутом Гжатськ–Орша–Могилів–Київ, однак дорогою з Орші до Могилева більшовики зупинили і роззброїли більшу частину бригади. Але кінним артилеристам вдалося проскочити до Києва, де вони на початку січня 1918 року були розформовані і демобілізовані на станції Мотовилівка під Києвом. Частина колишніх гвардійських кінних артилеристів увійшла до складу української армії і надалі воювала за Україну на фронтах визвольної війни²⁸.

* * *

У збірці живопису Львівського історичного музею перебувають чотири полотна роботи Юзефата Лукашевича із зображеннями військовослужбовців лейб-гвардії Кінної артилерії Кінно-легкої № 3 батареї. Картини дають чудове уявлення про те, як виглядала уніформа цього типу гвардійської артилерії.

При формуванні лейб-гвардії Кінної артилерії Кінно-легкої № 3 батареї вона отримала однострій за зразком лейб-гвардії Кінної артилерії у Санкт-Петербурзі. Його основу складав темно-зелений мундир із чорним приборним сукном (оксамитом — у офіцерів; та сукном — у нижніх чинів) із запровадженими 1814 року такими ж темно-зеленими рейтузами з червоними лампасами²⁹.

З 26 червня 1814 року всі стройові чини отримали однобортний темно-зелений мундир із дев'ятьма гудзиками (замість раніше визначених для них двобортних мундирів). 12 травня 1817 року для гвардійської кінної артилерії запровадили до мундирів червоні, на обшлагах, суконні клапани, з такими ж лацканами, які тоді були визначені для гвардійської пішої артилерії, тобто чорними (у нижніх чинів плісовими, а у офіцерів — оксамитовими), з червоною випушкою³⁰.

2 березня 1818 року новосформована у Варшаві лейб-гвардії Кінної артилерії Кінно-легка № 3 батарея отримала власні розрізнення на однострій (до того вони носили загальні для лейб-гвардії Кінної артилерії знаки розрізнення). Загалом воно залишилося попереднім, однак на ківерах було запроваджено продовгастий помпон (султанчик), за кольором етишкету, тобто у нижніх чинів — червоний, а у офіцерів — срібний. Також на ківерному гербі святого Георгія (герб Московії, що стала 1721 року Російською імперією) замінили на зображення герба Великого князівства Литовського (литовський вершник, або «Погоня»)³¹.

Це нововведення було визначене задля приведення уніформи гвардійської кінної артилерії російської Варшавської гвардії та польської Позиційної батареї кінної артилерії гвардії до єдиного зразка. Поляки вже носили на ківерах продовгасті султанчики, тож і російські гвардійські кінні артилеристи їх отримали (з 23 квітня 1820 року подібний атрибут запровадили для всієї російської гвардійської кінної артилерії). Після цього різниця в однострої між польськими та російськими гвардійськими кінними артилеристами стала мінімальною. Вони розрізнялися лише за ківерними гербами. Однак залишається певною загадкою — навіщо потрібно було імператорові Олександру I та великому князеві Костянтину (саме він, напевно, був ініціатором таких змін) змінювати державний герб Росії на ківері на герб юридично не існуючого Великого князівства Литовського? Серйозних історичних досліджень, підтверджених документально, на сьогодні, на жаль, немає. Можна лише сподіватися, що у майбутньому когось зацікавить ця тема, і ми отримаємо бажану відповідь...

Через два тижні, 18 березня 1818 року, для відрізнєння батареї № 3 від аналогічних батарей № 1 та № 2 у Санкт-Петербурзі, для останньої змінили вигляд нарукавних клапанів: вони стали темно-зеленою кольору з червоною випушкою, тоді як першим двом залишили червоні³². Та тут постає нова загадка. На всіх полотнах Лукашевич зображає гвардійських кінних артилеристів саме з червоними клапанами, а не з темно-зеленими з червоною випушкою. Навряд чи це було помилкою маляра, бо ж його працю оглядав та

контролював сам великий князь Костянтин, якого, за свідченням очевидців, й менші порушення форми одягу приводили до шалу. Це питання також, поки що, залишається без відповіді та потребує додаткових досліджень, із залученням архівів Варшави, Москви та Санкт-Петербурга.

Подібну уніформу батарея носила ще до 1 травня 1824 року, коли було змінено вигляд деталей ківерів кінних артилеристів. Стройові чини стали носити ківер, вищий від попередніх, а етишкети — ширші. Етишкет отримав петлю для застібки її на гудзик правого погону. Це забезпечувало солдатів від втрати ківера на скаку. Крім того, на ківері замість продовгуватого султанчика запровадили круглий помпон (червоний у нижніх чинів, та срібний — у офіцерів)³³.

Тому, на підставі аналізу деталей уніформи лейб-гвардії Кінної артилерії Кінно-легкої № 3 батареї, зафіксованих на полотнах, можна зробити висновок, що вони були намальовані Лукашевичем на замовлення великого князя Костянтина у період між 1820-м та 1824-м роками.

На збережених полотнах Лукашевича зображено чотирьох військовослужбовців лейб-гвардії Кінної артилерії Кінно-легкої № 3 батареї. На першому (Ж-579) зображений невідомий обер-офіцер батареї. Це легко визначити по золотим еполетам на його плечах, офіцерському срібному султанчику, коліщатку та етишкету на ківері, офіцерському темляку шаблі, золотий перев'язі із срібним протравником та офіцерському срібному шарфі. На комірі офіцера бачимо не петлиці, як у солдатів, а спеціальне шитво гвардійської кінної артилерії, первісно запроваджене для них 27 березня 1809 року.³⁴

Коням офіцерів у цей період хвості підрізали. На офіцерському вальтрапі, замість вензеля імператора Олександра I, який розміщали у нижніх чинів, гаптувались срібні андріївські зірки (символ імператорської гвардії) з гаптованими на золотому тлі у центрі чорними двоголовими орлами³⁵. Також вальтрап обшивався подвійним золотим галуном із червоною випушкою.

На жаль, офіцер не має жодних особистих відзнак (медалей, орденів та ін.). Тому неможливо визначити його ім'я та прізвище, адже таких обер-офіцерів у батареї було

Фрагмент зображення молодого обер-офіцера в мундирі гвардійської кінної артилерії

кілька. Можливо, у Варшаві, в історичному архіві, могли чудом зберегтися папери Лукашевича, у яких він занотував імена офіцерів, унтер-офіцерів та солдатів, яких приводили до нього для зображення на полотнах тих чи інших частин армії великого князя Костянтина, якщо, звісно, вони не втратились у пожежі 1944 року.

На другому полотні (Ж-588) зображено унтер-офіцера, феєрверкера батареї, що легко можна визначити по золотому галуни, нашитому по верхньому краю коміра та обшлагів. Кисть, належного для нижніх чинів червоного етишкету, в'язалася з біло-чорно-помаранчевих ниток. Також унтер-офіцери мали на ківерах спеціальне унтер-офіцерське колищатко, а темляк мав червону гайку.

На третьому полотні (Ж-1621) ми бачимо зображення бомбардира — навідника гармати. Тому у нього при загальній формі, встановленій для нижніх чинів, по верхньому краю обшлагів нашито золотий галун.

Четверте полотно (Ж-583) показує нам сурмача батареї. Мундир сурмача обшивався жовтим басоном із червоною ниткою посередині, а на плечах додатково нашивали так звані крильця з червоного сукна, також обшитого басоном. У руках у сурмача одна з пам'ятних срібних сурм з георгіївськими стрічками, які були подаровані батареї на пам'ять про подвиги 1812 року. Добре бачимо орден св. Георгія на розтрубі. На грудях сурмача — медаль на пам'ять про Вітчизняну війну 1812 року, що свідчить про його участь у боях цього часу. Як і належить сурмачеві, він сидить на коні, який відрізнявся мастю від інших коней у батареї: сурмачі їздили на сірих чи білих конях.

Викликає подив розміщення декоративних нашивок із басону на уніформі сурмача. 1820 року їх стали нашивати щільніше, майже одна до одної, а на крильцях нашивали басон не у прямому, як раніше, а у дотичному до нижнього краю напрямку. Також стали обшивати галуном усі чотири краї коміра³⁶. Однак на картині ми бачимо, що нашивки на крильцях — прями, галуни на рукавах нашиті не щільно.

Фрагмент зображення сурмача Кінної артилерії Кінно-легкої № 3 батареї

Портрет невідомого обер-офіцера лейб-гвардії Кінної артилерії Кінно-легкої № 3 батареї у повній парадній уніформі. 1820–1824 роки. Полотно, олія, 75х60 см. Львівський історичний музей

Портрет унтер-офіцера (фесрверкера) лейб-гвардії Кінної артилерії Кінно-легкої № 3 батареї у повній парадній уніформі. 1820–1824 роки. Полотно, олія, 75х60 см. Львівський історичний музей

Портрет бомбардира (навідника гармати) лейб-гвардії Кінної артилерії Кінно-легкої № 3 батареї у повній парадній уніформі. 1820–1824 роки. Полотно, олія, 75х60 см. Львівський історичний музей

Портрет сурмача лейб-гвардії Кінної артилерії Кінно-легкої № 3 батареї у повній парадній уніформі.
1820–1824 роки. Полотно, олія, 75х60 см. Львівський історичний музей

Тож стає очевидною суперечність зображення з тим, як наприкінці 1820 року мав виглядати сурмач батареї. Єдиним припущенням, здатним пояснити це, є створення картин на самому початку 1820 року, коли зміни ще не встигли запровадити у військах.

Остання картина (Ж-608) показує штаб-сурмача лейб-гвардії Кінної артилерії у формі одягу часів правління імператора Миколи I. Те, що це власне штаб-сурмач, унтер-офіцер, свідчать галуни по краях коміра та обшлагів, унтер-офіцерське колишатко та етишкет, про які ми вже згадували раніше у коментарях до портрета феєрверкера батареї.

Уважний розгляд полотна свідчить, що штаб-сурмач не належить до складу лейб-гвардії Кінної артилерії Кінно-легкої № 3 батареї: насамперед через російський (а не литовський) ківерний герб, із зображенням святого Георгія, а не «Погоні». Крім

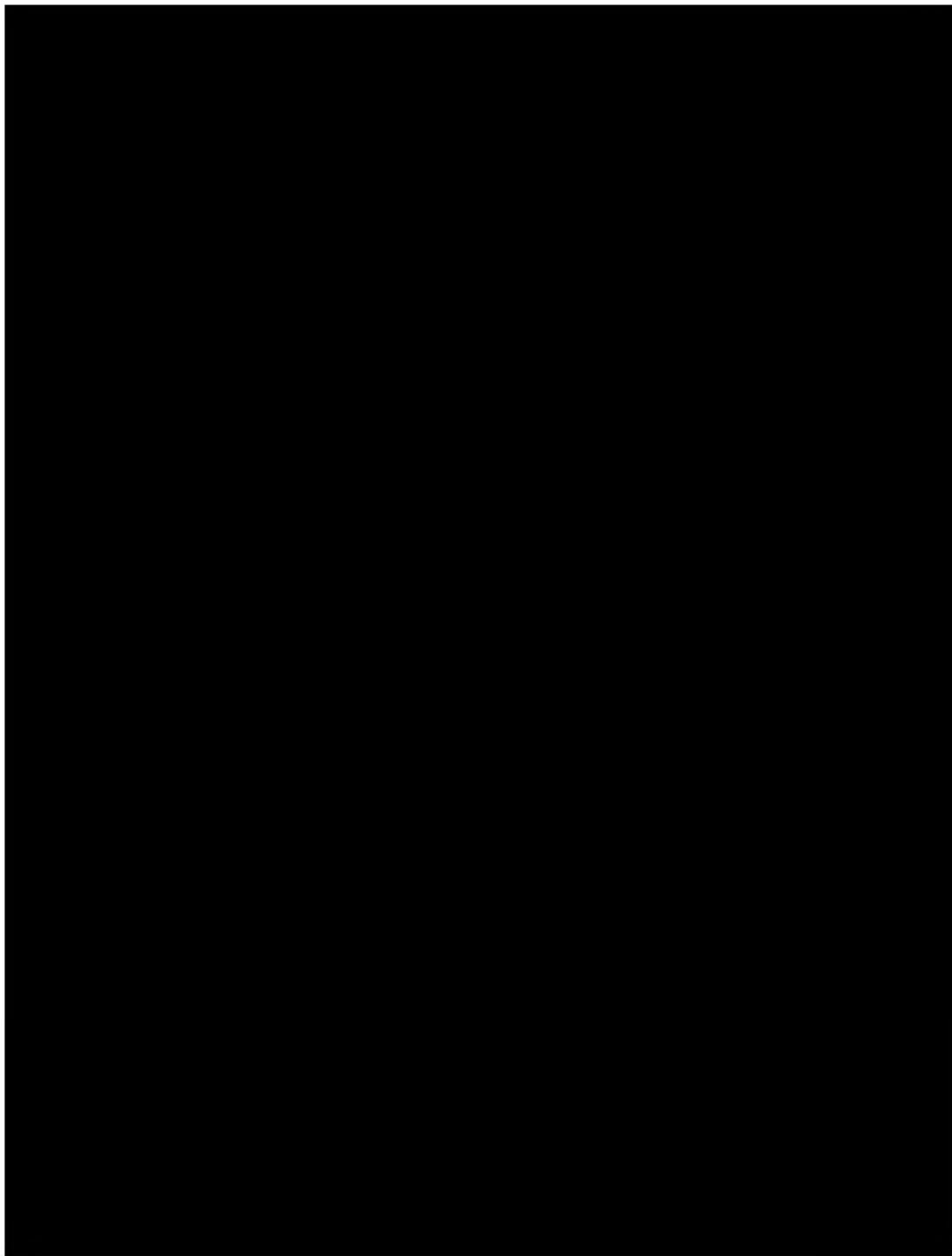
Фрагмент зображення штаб-сурмача часів правління Миколи I

того, біла випушка по краях суконних клапанів обшлагів і така ж випушка по краях крилець свідчить про належність штаб-сурмача до лейб-гвардії Кінної артилерії Кінно-легких № 1 та 2 батареї. Подібні відзнаки до них були запроваджені 21 березня 1818 року³⁷. З 28 грудня 1833 року вони залишилися лише у батарейній та 1-й легкій батареї³⁸.

За особливостями ківера (запровадженого 9 лютого 1828 року) єдиного зразка із визначеними для лейб-гвардії Драгунського та Кінно-егерського полків, але з червоним помпоном та етишкетом, а також за ківерним гербом нового зразка, визначеного 24 квітня 1828 року для гвардійської пішої артилерії, а 20 грудня 1828 року запровадженого для всієї гвардійської кінної артилерії, можна стверджувати, що картина з'явилася не раніше 1829 року³⁹. Водночас верхня межа можливого року створення полотна, через незначні зміни в однострої цього типу артилерії, може бути означена лише умовно: приблизно кінець 30-х – 40-ві роки XIX сторіччя.

Важливість цього полотна Лукашевича полягає в тому, що воно свідчить про роботу художника не лише над зображенням військовослужбовців Війська Польського та Варшавської гвардії імператорів Олександра I та Миколи I, але й Санкт-Петербурзької гвардії Миколи I. Це важливо насамперед тому, що у збірках польських та російських музеїв зберігається доволі багато неатрибутованих узагалі або ж сумнівно атрибутованих картин, намальованих у манері, що нагадує Лукашевича. Цілком імовірно, що частина з них також належить Лукашевичеві. Але це лише робоча гіпотеза, поки що нічим не підтверджена, і яка потребує серйозної дослідницької праці в музеях Варшави, Москви та Санкт-Петербурга.

У будь-якому випадку Львівський історичний музей володіє цілком унікальною не лише для України, а й для усїєї Східної Європи та Росії колекцією картин Юзефата Ігнація Лукашевича, яка дає змогу детально ознайомитися з тим, як виглядали історичні персонажі драматичних подій, що розгорнулися на початку 30-х років XIX сторіччя в Польщі.

Портрет сурмача лейб-гвардії Кінної артилерії Кінно-легких № 1 та № 2 батарей у повній парадній уніформі. Орієнтовно з 1829 до початку 1840-х років. Полотно, олія, 75х60 см.
Львівський історичний музей

Примітки

- ¹ Павло Петрович мав звання генерал-адмірала, тобто формально керував усім військово-морським флотом Російської імперії.
- ² Историческое описание одежды и вооружения российских войск. Часть пятая. — Москва, 2009. — С. 81.
- ³ Там само. — С. 81, 82.
- ⁴ Там само. — С. 85.
- ⁵ Историческое описание одежды и вооружения... — Планшет № 910.
- ⁶ Абаза В. А. История лейб-гвардии Конной артиллерии. — СПб, 1896. — С. 21, 22.
- ⁷ Историческое описание одежды и вооружения... — Планшет № 708.
- ⁸ Российская императорская гвардия. — СПб, 2005. — С. 199.
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ Абаза В. А. История лейб-гвардии Конной артиллерии. — СПб, 1896. — С. 23, 25–28, 72.
- ¹¹ Российская императорская... — С. 201.
- ¹² Старшинство — дата, від якої вели відлік створення військової частини: це визначало престижність служби в частині.
- ¹³ Российская императорская... — С. 201.
- ¹⁴ Герштенцвейг Данило Олександрович (1790–1848), генерал артилерії. Учасник російсько-турецької війни 1806–1812 років та кампаній 1812–1814 років. З 1815 року служив у гвардійській кінній артилерії у Варшаві під командуванням великого князя Костянтина. Генерал-майор (1826), черговий генерал Головного штабу великого князя Костянтина (1830). Відзначившись 1831 року у Польщі, був підвищений до генерал-лейтенанта і призначений начальником артилерії Гвардійського корпусу (за даними із: Російський архив. История Отечества в свидетельствах и документах XVIII–XX вв. Альманах: Вып. XIII. — Москва, 2004).
- ¹⁵ Тут і далі дати подані за Григоріанським календарем.
- ¹⁶ Польско-русская война 1831 г. Составил Генерального штаба генерал-майор Пузыревский. Издание 2-е, переработанное, исправленное и дополненное. Том 1. — СПб, 1890. — С. 66, 69.
- ¹⁷ Там само. — С. 74,77.
- ¹⁸ Там само. — С. 83.
- ¹⁹ Польско-русская война... Том 2. Приложения. — СПб, 1890. — С. 15.
- ²⁰ Польско-русская война... Том 1. — СПб, 1890. — С. 99–112.
- ²¹ Польско-русская война... Том 2. Приложения. — СПб, 1890. — С. 23.
- ²² Там само. — С. 33.
- ²³ Там само. — С. 51.
- ²⁴ Польско-русская война... Том 1. — СПб, 1890. — С. 324, 328.
- ²⁵ Польско-русская война... Том 2. Приложения. — СПб, 1890. — С. 59.
- ²⁶ Польско-русская война... Том 1. — СПб, 1890. — С. 391.
- ²⁷ Российская императорская... — С. 209.
- ²⁸ Дярябин А. И. Первая мировая война 1914–1818. Кавалерия Российской Императорской Гвардии. — Москва, 2000. — С. 10–12, 24.
- ²⁹ Историческое описание одежды и вооружения российских войск. Том 16. — СПб., 1901. — С.15–21.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ Там само.
- ³² Там само.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Там само.
- ³⁵ Запроваджені ще 17 грудня 1803 року.
- ³⁶ Историческое описание одежды и вооружения... Том 16. — СПб., 1901. — С.15–21.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ Историческое описание одежды и вооружения российских войск. Том 24. — Новосибирск, 1944. — С. 14–17.
- ³⁹ Там само.

29-й окремий розвідувальний орден Червоної Зірки батальйон: історія та символіка

Михайло Слободянюк

Частина почала формуватися 10 січня 1943 року у Московському військовому окрузі як 78-й окремий мотоциклетний батальйон. Основою формування стали особовий склад 14-го окремого учбового мотоциклетного полку та 46-го окремого учбового автобронеполку¹. До 9 квітня 1943 року батальйон перебував у складі Московського військового округу та проходив навчання і бойове злагодження підрозділів, отримував та освоював техніку, готувався до відправки на фронт. У квітні його передали до складу Степового фронту, де він перебував до липня 1943 року². Далі 78-й мотоциклетний батальйон передали до складу військ Воронежського фронту, де він уперше взяв участь у бойових діях, пройшовши бойове хрещення³. У серпні 1943 року батальйон передають до складу 18-го танкового корпусу 5-ї гвардійської армії, бойового з'єднання, яке прославилася у важких боях на полях Курської битви, і було виведене на відпочинок та доукомплектування⁴.

З'єднання сформували у червні 1942 року як 18-й танковий корпус Резерву Верховного Головнокомандувача⁵. До його складу увійшли 110-а, 180-а та 181-а танкові бригади і 18-а мотострілецька бригада⁶. Першим командиром корпусу став видатний український полководець Другої світової війни генерал-майор Іван Данилович Черняхівський (з 15 червня до 25 липня 1942 року)⁷.

Вже 9 липня 1942 року новоутворений корпус перекинули на фронт до складу 60-ї армії (II-го формування) Воронежського фронту⁸. У складі армії танкісти до жовтня 1942 року вели оборонні бої на лівому березі р. Дон, північніше Воронежа. В ході боїв із 18-го танкового корпусу вилучили 18-у мо-

тострілецьку бригаду, а у вересні включили 52-й окремий мотоциклетний батальйон⁹.

1 жовтня 1942 року корпус вивели з боїв до Приволзького військового округу на переформування¹⁰. За цей період 18-й танковий корпус отримав нові танкові і мотострілецькі бригади, перелік яких не змінювався до кінця війни. Тепер він складався з 110-ї, 170-ї та 181-ї танкових та 32-ї мотострілецької бригад¹¹. Також до складу корпусу включили 53-ю окрему інженерно-мінну роту (виведена з нього наприкінці березня 1943 року), 22-ю окрему автотранспортну роту підвозу паливно-мастильних матеріалів (ПММ), 139-у польову танкоремонтну та 104-у польову авторемонтну бази та 2133-ю військово-поштову станцію¹².

28 листопада 1942 року корпус передали до Південно-Західного фронту (II-го формування), де він був задіяний у контрнаступі під Сталінградом з метою оточення угруповання супротивника¹³. В грудні 1942 року корпус взяв участь у Середньодонській операції (16–30 грудня) проти німецьких військ, що намагалися деблокувати оточені під Сталінградом війська фельдмаршала Паулюса. В ході боїв 8 грудня 1942 року корпус передали до 1-ї гвардійської армії (III-го формування). У січні 1943 року корпус вів наступальні дії в Донбасі. В цей час бойовий склад корпусу посилили 1-м окремим автоброневим батальйоном¹⁴. Залучений до Рухомої оперативної групи Південно-Західного фронту (II-го формування), корпус форсував р. Сіверський Донець і, просунувшись більш ніж на 200 км, до 19 лютого вийшов на підступи до Дніпропетровська. Однак, після контрудару супротивника, на початку березня він змушений був відступати до Сіверського

Донця. Під час боїв з корпусу забрали 52-й окремий мотоциклетний батальйон та 1-й окремий автоброневий батальйон¹⁵.

З 24 березня 1943 року корпус виводять із підпорядкування фронту і передають до з'єднань Резерву Ставки ВГК, а у квітні — до Степового фронту¹⁶. Тут, готуючись до наступних боїв у районі Курської дуги, корпус посилили 1000-м винищувально-протитанковим артилерійським полком та 292-м мінометним полком, а у травні — 36-м гвардійським мінометним полком та 1694-м зенітно-артилерійським полком. Далі, у червні 1943 року, до складу корпусу увійшов 736-й окремий винищувально-протитанковий дивізіон¹⁷. Також до корпусу були включені 419-й окремий батальйон зв'язку, 115-й окремий саперний батальйон, 119-а окрема рота хімізахисту, авіаланка зв'язку, 45-й польовий автохлібозавод¹⁸. Тоді, певний час, 78-й окремий мотоциклетний батальйон залишався окремо від корпусу, у складі військ Степового військового округу РВГК¹⁹.

До кінця червня 1943 року повністю готовий до боїв 18-й танковий корпус передали до складу окремих з'єднань Резерву ВГК, а 10 липня 1943 року він увійшов до 5-ї гвардійської танкової армії Воронежського фронту²⁰.

У період оборонної операції під Курськом у складі 5-ї гвардійської танкової армії 18-й танковий корпус узяв участь у знаменитій атаці під Прохоровкою, яку радянська історіографія подавала як найбільшу танкову битву Другої світової війни. Однак дослідження битви, проведені військовими істориками в останні роки, виявили, що це не відповідає дійсності. Зранку 12 липня 1943 року корпус, разом з іншими танковими з'єднаннями 5-ї гвардійської танкової армії, було кинуте у контратаку в районі радгоспу «Октябрський». Німецька сторона (танкова дивізія СС «Ляйбштандарт») знала про плановану атаку з повідомлень своєї армійської розвідки та з даних радіоперехоплення, а тому підготували потужну протитанкову оборону. Радянські танкові бригади, що наступали, потрапили під потужний зустрічний вогонь із місця. Врешті більшість радянських танків (до 56%), що брали участь у контрнаступі, були знищені. Хоча героїчними зусиллями 18-го танкового корпусу все ж було прорвано оборону танкової дивізії СС

«Ляйбштандарт», утім наступ було зупинено діями німецьких підрозділів, які отримали підкріплення з боку танкової дивізії СС «Мертва голова». Врешті 5-а гвардійська танкова армія була змушена відійти на вихідні позиції, залишивши поле бою за німцями. Ця героїчна самозгубна атака радянських танкістів хоча й сприяла остаточній відмові німецького командування продовжувати наступ, однак обійшлася величезними втратами у танках, САУ та особовому складі, особливо в офіцерах²¹.

Надалі, незважаючи на втрати, 18-й танковий корпус брав участь у контрнаступі радянських військ у Білгород-Харківській наступальній операції (3–23 серпня), будучи переданим разом із 5-ю гвардійською танковою армією 9 серпня 1943 року до Степового фронту. Просунувшись на глибину до 120 км, 10 вересня корпус у складі 5-ї гвардійської танкової армії був виведений до Резерву Ставки ВГК²². У серпні бойовий склад корпусу посилювався завдяки приєднанню до нього 78-го мотоциклетного батальйону, а у жовтні — 1543-го самохідно-артилерійського полку. В цей же час замість виведеного зі складу корпусу 36-го гвардійського мінометного полку до нього передали 106-й гвардійський мінометний дивізіон²³.

7 жовтня 1943 року 18-й танковий корпус (як і досі, у складі 5-ї гвардійської танкової армії) включають до Степового фронту, який із 20 жовтня стали іменувати 2-м Українським фронтом²⁴. Тут із жовтня до грудня 1943 року він веде бої з метою розширення плацдарму на р. Дніпро південно-східніше Кременчука, а далі виводиться у резерв фронту. За ініціативність і самовідданість під час цих боїв і за визволення міста Знамянка (9 грудня 1943 року) 18-й танковий корпус, а також 110-а та 181-а танкові бригади отримали, згідно з наказом Верховного Головнокомандувача від 10 грудня 1943 року, почесні найменування «Знамянські»²⁵.

З початку 1944 року корпус бере участь у Кіровоградській наступальній операції (5–16 січня). За мужність у запеклих боях наказом Верховного Головнокомандувача від 8 січня 1944 року 170-а танкова бригада, 1543-й самохідно-артилерійський, 1000-й винищувально-протитанковий артилерійський, 292-й мінометний та 1694-й зенітно-артилерійський

полки отримали почесні найменування «Кіровоградські»²⁶. Далі корпус веде бої у ході Корсунь-Шевченківської (24 січня – 17 лютого) та Умансько-Ботошанської (5 березня – 17 квітня) наступальних операцій. Наприкінці лютого зі складу корпусу вибув 1543-й важкий самохідно-артилерійський Кіровоградський полк²⁷.

У травні 1944 року 18-й танковий Знам'янський корпус вивели з підпорядкування 5-ї гвардійської танкової армії, і він став рухомим танковим з'єднанням у безпосередньому підпорядкуванні 2-го Українського фронту²⁸.

Напередодні проведення Ясько-Кишинівської наступальної операції (20–29 серпня 1944 року) корпус включили до складу 6-ї танкової армії²⁹. 24 липня 1944 року командир 18-го танкового корпусу генерал-майор танкових військ В. Полозков вручив батальйонові Бойовий Прапор.

У подальших боях, у результаті яких була практично знищена німецька група армій «Південна Україна» та виведена з війни Румунія, 18-й танковий корпус діяв у складі рухомої групи 6-ї танкової армії у напрямку Бухареста. 31 серпня 1944 року частини корпусу, у взаємодії з 5-м механізованим корпусом та іншими з'єднаннями 53-ї армії, вступили в столицю Румунії — Бухарест. Відзначившись у цих боях, корпус та його частини отримали державні нагороди.

У цей час додатково до 18-го танкового корпусу включили 363-й гвардійський важкий самохідно-артилерійський полк, а у вересні — 452-й легкий артилерійський полк³⁰. У такому складі 18-й танковий корпус залишався до закінчення боїв у Європі протягом Другої світової війни.

У вересні 1944 року корпус, долучений до 53-ї армії (II-го формування)³¹, продовжив наступ на захід і наприкінці вересня вийшов на румуно-угорський кордон, північно-західніше Арада. У жовтні корпус відзначився в Дебреценській наступальній операції (6–28 жовтня 1944 року), а далі — у Будапештській наступальній операції 2-го Українського фронту (29 жовтня 1944 року – 13 лютого 1945 року), в ході якої було оточене і знищене велике угруповання німецько-угорських військ. Наприкінці жовтня корпус передавали до складу 3-го Україн-

ського фронту, де він брав участь у відбитті контрудару німецько-угорських військ з метою деблокади Будапешта. За мужність і героїзм в цих боях наказом Верховного Головнокомандувача № 064 від 5 квітня 1945 року корпусові присвоїли почесну назву «Будапештський»³². Також Указом Президії Верховної Ради СРСР від 5 квітня 1945 року (за даними з історичного формуляру частини, вручення нагороди відбулося 9 квітня 1945 року) 78-й окремий мотоциклетний батальйон був нагороджений орденом Червоної Зірки. На честь цієї події було встановлено День частини — 9 квітня.

На завершальному етапі війни 18-й танковий Знам'янсько-Будапештський корпус брав участь у Балатонській операції (6–15 березня 1945 року), в ході якої був зірваний наступ 6-ї танкової армії СС. А з 16 березня — у Віденській наступальній операції (до 15 квітня 1945 року), в результаті якої була захоплена столиця Австрії — Відень.

Бої в Другій світовій війні 18-й танковий Знам'янсько-Будапештський Червонопрапорний орденів Суворова і Кутузова корпус завершив у складі:

- 110-ї танкової Знам'янської Червонопрапорної орденів Суворова, Кутузова і Олександра Невського бригади;
- 170-ї танкової Кіровоградської Червонопрапорної орденів Суворова і Кутузова бригади;
- 181-ї танкової Знам'янської Червонопрапорної орденів Суворова і Кутузова бригади;
- 32-ї мотострілецької Корсунської Червонопрапорної орденів Кутузова і Богдана Хмельницького бригади;
- 363-го гвардійського важкого самохідно-артилерійського Старокостянтинівського полку;
- 1438-го самохідно-артилерійського Знам'янського полку;
- 452-го легкого артилерійського Корсунського Червонопрапорного полку;
- 1000-го винищувально-протитанкового артилерійського Кіровоградського полку;
- 292-го мінометного Кіровоградського полку;
- 1694-го зенітного артилерійського Кіровоградського ордена Червоної Зірки полку;

- 106-го окремого гвардійського мінометного Червонопрапорного ордена Олександра Невського дивізіону М-13;
- 78-го мотоциклетного ордена Червоної Зірки батальйону;
- 115-го саперного орденів Кутузова і Богдана Хмельницького батальйону;
- 419-го окремого батальйону зв'язку, 119-ї окремої роти хімзахисту та підрозділів тилового та технічного забезпечення³³.

Після завершення війни 18-й танковий корпус передислокували в Україну, де він розташувався у містечку Гайсин Вінницької області, залишившись у Резерві Верховного Головнокомандування. При цьому з нього вибули 363-й гвардійський важкий самохідно-артилерійський, 1438-й самохідно-артилерійський, 1000-й винищувально-проти-танковий артилерійський полки³⁴.

Сам корпус у другій половині 1945 року був переформований у 18-у танкову Знам'янсько-Будапештську Червонопрапорну орденів Суворова і Кутузова дивізію Резерву ВГК³⁵. До складу дивізії увійшли усі чотири бригади корпусу, переформовані у танкові і мотострілецький полки з тими ж номерами, що і бригади. При цьому 32-й мотострілецький полк розташували в Тульчині³⁶, а танкові — в Гайсині³⁷. 452-й легкий артилерійський полк перетворили у 485-й гаубичний артилерійський Корсунський Червонопрапорний дивізіон (у Тульчині). Також до складу дивізії включили 292-й мінометний Кіровоградський полк (в Тульчині), 1694-й зенітно-артилерійський Кіровоградський ордена Червоної Зірки полк (у Тульчині), 106-й окремий гвардійський мінометний Червонопрапорний ордена Олександра Невського дивізіон М-13 (у Тульчині), 78-й мотоциклетний ордена Червоної Зірки батальйон (у Гайсині), 115-й саперний орденів Кутузова і Богдана Хмельницького батальйон (у селі Ладжин Гайсинського району), 419-й окремий батальйон зв'язку (в Гайсині), 139-у польову танкоремонтну та 104-у польову авторемонтну бази (у Гайсині), 45-у польову хлібопекарню (польовий автохлібо завод, ву Гайсині) та 2133-у військово-поштову станцію³⁸.

Додатково до складу дивізії включили 85-й гвардійський важкий танко-самохідний Радомський Червонопрапорний орденів Кутузова і Олександра Невського полк (в Гайсині-

ні, ймовірно перетворений з 344-го гвардійського важкого самохідно-артилерійського полку)³⁹. 119-а окрема рота хімзахисту була перетворена на взвод хімзахисту у складі управління дивізії, а на базі 22-ї окремої роти підвозу ПММ створили 689-й окремий автомобільний батальйон (в Гайсині, 15 березня 1946 року переформований у 287-у автотранспортну роту підвозу)⁴⁰. Також для дивізії сформували 209-й окремий медико-санітарний батальйон (спочатку дислокувався в Тульчині, але далі його перевели до Гайсини)⁴¹. Авіаланку зв'язку передали до Військово-Повітряних сил.

З формуванням 8-ї механізованої армії 18-у танкову дивізію передали до її складу⁴², але у зв'язку з тим, що в армії опинилися три танкові дивізії (замість потрібних за штатом двох) було прийнято рішення 18-у танкову дивізію розформувати. Розформування відбулося до 30 квітня 1947 року⁴³. При цьому деякі частини не скоротили, а передали до інших з'єднань Прикарпатського військового округу:

- до 24-ї стрілецької дивізії (III-го формування) передали 181-й танковий Знам'янський Червонопрапорний орденів Суворова і Кутузова полк (переведений до Львова) та 78-й мотоциклетний ордена Червоної Зірки батальйон (розташований у селі Свидниця Краковецького району Львівської області, неподалік од Яворова)⁴⁴. Одночасно до складу батальйону включили розвідувальний підрозділ дивізії, що раніше знаходився у її складі — 8-й мото-розвідувальну роту (II-го формування), яка 1945 року була перетворена шляхом перейменування 369-ї окремої розвідувальної роти 294-ї стрілецької дивізії у Львові, перейменованої у цей же період на 24-у стрілецьку дивізію (III-го формування). Формально рота вважалася розформованою від 15 квітня 1947 року;
- до 15-ї гвардійської стрілецької дивізії передали 170-й танковий Кіровоградський Червонопрапорний орденів Суворова і Кутузова полк (до Володимира-Волинського)⁴⁵;
- до 97-ї гвардійської стрілецької дивізії передали 110-й танковий Знам'янський Червонопрапорний орденів Суворова,

Кутузова і Олександра Невського полк (до Славути)⁴⁶.

85-й гвардійський важкий танко-самохідний Радомський Червонопрапорний орденів Кутузова і Олександра Невського полк 10 квітня 1947 року вибув до Таврійського військового округу⁴⁷, а всі інші частини та підрозділи дивізії розформували⁴⁸.

У складі 24-ї стрілецької дивізії (III-го формування) батальйон розташувався у селі Свидниця Краковецького району Львівської області, але 20 жовтня 1953 року був передислокований до Львова у казарми на вул. Стрийській, 88 (в/ч 135)⁴⁹. 1954 року батальйон перейменували у 78-й окремий розвідувальний орден Червоної Зірки батальйон⁵⁰. 15 червня 1957 року, при перетворенні 24-ї стрілецької дивізії у мотострілецьку, батальйон перетворили у 99-у окрему розвідувальну орден Червоної Зірки роту⁵¹, яку перевели у казарми на вул. Боженка, 3.

Роту частини залишалася нетривалий час, адже вже 1 травня 1962 року вона знову стала 29-м окремим розвідувальним орден Червоної Зірки батальйоном⁵², який передислокували до тієї ж Свидниці, тепер вже Яворівського району Львівської області⁵³. А 1 червня 1972 року батальйон знову перевели до Львова⁵⁴, але 1977 року передислокували вже до міста Рава-Руська Нестерівського району Львівської області⁵⁵.

1991 року батальйон перейшов до складу Збройних сил України, а його особовий склад 19 січня 1992 року склав присягу на вірність народові України.

При зарахуванні до складу Збройних сил України від отримав назву «29-й окремий розвідувальний батальйон». Однак Указом Президента України від 30 жовтня 2000 року № 1173/2000 йому повернули нагороду, і він отримав назву «29-го окремого розвідувального орден Червоної Зірки батальйону». Надалі були спроби його розформувати, однак 2003 року він був перетворений у 29-й окремий орден Червоної Зірки батальйон розвідки та РЕБ, передислокований до Яворова і підпорядкований командувачеві військ Західного оперативного командування. При цьому до його складу включили розформовану 1455-у окрему роту радіоелектронної боротьби (мотострілецької дивізії). Остання була

сформована у складі 24-ї мотострілецької дивізії до 1 грудня 1984 року⁵⁶.

Дуже швидко, вже до кінця 2004 року, батальйон перетворили у 29-й окремий розвідувальний орден Червоної Зірки батальйон, перепідпорядкували командувачеві 13-го армійського корпусу та перевели до міста Рівного, де він перебуває і по сей день.

* * *

Перший зразок власної символіки підготували у батальйоні 1996 року, на вимогу створеної Геральдичної комісії Прикарпатського військового округу, яка готувала пропозиції щодо наруканних емблем частин ПрикВО для подання до Міністерства оборони України. Загалом надійшли два малюнки (мал. 1, 2), які відрізнялися кольористикою. В коментарях до емблем указувалося, що птах (орел) означає цілеспрямованість, активність, оперативність, точність визначення об'єктів (цілей), які підлягають розвідці; кинджал — потаємність збройної дії; блискавка — раптовість, швидкість та точність ведення розвідки, а щит — надійний захист.

Однак я, тоді — секретар Геральдичної комісії, відхилив ці пропозиції, головне через

Фото 1. Знак на території батальйону із зображенням емблеми 29-го ОРБ та РЕБ

те, що вони не відповідали створеним раніше нарукавним емблемам інших частин 24-ї механізованої дивізії (7-го та 310-го механізованих полків). Тому разом із іншими пропозиціями щодо нарукавних емблем частин 24-ї механізованої дивізії, розробленими у цей час за єдиним принципом мною, була і емблема для 29-го окремого розвідувального батальйону (мал. 3, 4). Однак у ході опрацювання пропозицій, я вирішив, що вона не відповідає вимогам, і 8 листопада 1996 року переробив малюнок. Тепер він базувався на раніше створеній нарукавній емблемі 310-го механізованого полку цієї ж дивізії (мал. 5). Таке рішення було прийняте через те, що полк та 29-й окремих розвідувальний батальйон були розташовані в одному і тому ж військовому містечку у місті Рава-Руська Жовківського району Львівської області. Створений ескіз (мал. 6) і був поданий на розгляд до Міністерства оборони України, але відповіді командування ПрикВО так і не отримало.

Емблема сподобалася в батальйоні, тому неодноразово подавалася на затвердження у 1997 та 1998 роках (мал. 7, 7а). Фортчна стіна на емблемі як полку, так і батальйону означала місто Рава-Руська, в гербі якого саме й зображена стіна з брамою. Цей проєкт було подано на затвердження до Міністерства оборони України вдруге, 1998 року (мал. 8), втім також безрезультатно.

30 червня 2000 року командування частини вирішило виготовити власну нарукавну емблему, для чого звернулося до ТзОВ «Юля» у Львові. Основою комп'ютерної розробки ескізу емблеми став раніше створений мій, дещо вдосконалений малюнок. Перший варіант емблеми, виготовлений 3 липня 2000 року на синьому та чорному сукні (мал. 9, 10) та його камуфльований варіант (мал. 11), не цілком сподобався командуванню частини. Заперечення стосувалися зображення кажана, у якого, як вважали в батальйоні, були надто довгі вуха. Тому зробили новий варіант, із зображенням кажана, яке сподобалося керівництву.

Після узгодження деталей емблему готовили у новому вигляді 14 серпня 2000 року, як у кольоровому, так і у захисному варіантах (мал. 12, 13, 14). Пізніше з'явилися гаптовані варіанти емблеми (мал. 15). Майже одночасно (24 листопада 2000 року) за мою

пропозицією для солдатів батальйону підготували прапорець на берет, у якому замість стандартної емблеми механізованих військ зробили розвідувальну (мал. 16).

Виготовлена емблема у березні 2003 року подавалася командуванням батальйону на затвердження до Военно-геральдичної служби Генерального штабу Збройних сил України⁵⁷, однак підтримана не була⁵⁸. Та незважаючи на ці обставини, нарукавну емблему охоче носили військовослужбовці частини, використовуючи її також в оздоблені території, грамот, рекламних проспектів, які мали на меті залучити на службу до батальйону військовослужбовців за контрактом.

У період перетворення частини у 29-й окремих батальйон розвідки та РЕБ до нього включили 1455-у окрему роту РЕБ, яка на той час вже мала власну символіку. Перший її варіант також був поданий до Геральдичної комісії ПрикВО 1996 року (мал. 17). За тих самих умов, що й проєкт емблеми 29-го орб, я був змушений його відхилити. Натомість до Міністерства оборони України було подано інший, мій ескіз, який було розроблено в єдиній системі нарукавних емблем 24-ї механізованої дивізії (мал. 18). Дещо змінені варіанти цієї емблеми вживалися в роті з різною метою, а також подавалися на затвердження 1997 (мал. 19) та 1998 (мал. 20) років. Подана на затвердження до Міністерства оборони України 1998 року від Західного ОК емблема також повторювала цей малюнок (мал. 21), однак підтримана не була.

27 липня 2001 року я ініціював створення комп'ютерного варіанту емблеми (мал. 22), однак емблема так і не була виготовлена. Лише 2008 року невелику партію виготовили в ТзОВ «Юля», щоби зберегти для історії створену систему нарукавної емблематики вже розформованої на той час 24-ї механізованої дивізії та 1455-ї окремої роти РЕБ (мал. 23). З перетворенням частини на 29-й окремих батальйон розвідки та РЕБ нову символіку вже не розробляли, а лише змінили напис у попередньому малюнку (фото 1).

Після передачі батальйону до складу 13-го армійського корпусу у мене з'явилась ідея створити нову версію емблеми, з урахуванням місця його дислокації (м. Рівне) та системи нарукавних емблем частин корпусу. 15 листопада 2005 року було створено ескіз

Мал. 1

Мал. 2

Мал. 3

Мал. 4

Мал. 5

Мал. 6

Мал. 7

Мал. 7а

Мал. 8

Мал. 9

Мал. 10

Мал. 11

Мал. 12

Мал. 13

Мал. 14

Мал. 15

Мал. 16

Мал. 17

Мал. 18

Мал. 19

Мал. 20

Мал. 21

Мал. 22

Мал. 23

Мал. 24

Мал. 25

Мал. 26

Мал. 27

Мал. 28

Мал. 29

Мал. 30

Мал. 31

Мал. 32

Мал. 33

Мал. 34

Мал. 35

Мал. 36

(мал. 24), а 5 грудня 2005 року — його удосконалена версія, з додаванням стрічок нагороди частини — ордена Червоної Зірки (мал. 25). Тепер факт дислокації у Рівному відображала міська брама з герба міста Рівне.

Зусилля довести справу до завершення поновили 2006 року, напередодні святкування 65-ї річниці з дня створення 13-го армійського корпусу. Новий ескіз, підготовлений 6 лютого 2006 року, повторював попередній, за винятком тла емблеми, яке було малиновим, а не чорним, як раніше (мал. 26). Також у емблемі, на вимогу командування, знову з'явився напис назви частини. Однак командування (а саме командир батальйону, якому показав ескіз заступник командира корпусу з виховної роботи полковник О. Кумечко) не виявило бажання отримати офіційно затверджену нарукавну емблему. Впродовж кількох років у батальйоні застосовували стару емблему, яку виготовляли у ТзОВ «Символіка» (Львів). При цьому дещо змінився її вигляд: облямівка стала синьою, а не червоною; за моєю порадою додали стрічки ордена Червоної Зірки, а також змінили вигляд захисного варіанту емблеми (мал. 27, 28). Іноді емблему виготовляли і з попередньою червоною облямівкою (мал. 29). Крім того, комбінат з пошиву форми одягу військоторгу Рівного налагодив виготовлення нарукавних емблем батальйону у себе. Гаптовані емблеми (мал. 30) за якістю значно поступалися тим, що були виготовлені у Харкові, однак великого вибору у військовослужбовців батальйону не було.

Лише 26 вересня 2007 року виникли сприятливі умови для остаточного доопрацювання нарукавної емблеми 29-го окремого розвідувального батальйону. Менеджер

З. Галишинець зміг зв'язатися з командуванням частини, яке захотіло не лише створити свою удосконалену нарукавну емблему, а й затвердити її у встановленому порядку у начальника Генерального штабу — Головнокомандувача Збройних сил України.

Велику допомогу надали начальник Відділу військової символіки і геральдики Генерального штабу Збройних сил України Олександр Муравйов та його заступник Микола Чмир. Спочатку на розгляд командування батальйону подали варіант, раніше розроблений мною. Однак командування частини захотіло залишити стару форму емблеми. Додатково в частині підбрали собі девіз «Неможливого не буває». Робоча група, до якої ввійшов я, З. Галишинець та Р. Крупа (дизайнер), 9 жовтня 2007 року підготувала остаточний ескіз нарукавної емблеми, яку ухвалили в батальйоні та погодили з фахівцями Відділу військової символіки та геральдики Генерального штабу Збройних сил України. Після цього я підготував документацію на затвердження, яку, після проходження експертизи у Відділі військової символіки і геральдики Генерального штабу Збройних сил України, передали до частини. Однак із невідомих причин документація так і не потрапила до Генерального штабу... Пізніше емблему таки замовили у ТзОВ «Символіка»: спочатку у полімерному варіанті (мал. 31, 32), а далі — і у гаптованому (мал. 33, 34).

На завершення наведемо кілька прикладів так званої «дембельської» творчості військовослужбовців батальйону, які, відслуживши в частині строкову службу, звільнялись у запас. Серед них погони з номером батальйону (мал. 35), а також емблема військової розвідки (мал. 36). Щодо останньої, то військовослужбовців не турбувало, що це нарукавна емблема конкретного підрозділу з Одеси, яка жодного відношення до них не мала. Вона їм сподобалась, і годі... Лише були змінені кольори: тепер зображення гаптувалося білими нитками, а не помаранчевими — як в оригіналі.

Загалом, нарукавна символіка 29-го окремого розвідувального ордена Червоної Зірки батальйону на сьогодні, після переформування 24-ї механізованої дивізії у 24-у окрему механізовану бригаду, залишається єдиним реально існуючим при-

кладом системного вирішення проблеми символіки полків та батальйонів цієї ди-

візії, які стали частиною історії Збройних сил України.

Примітки

- ¹ Історичний формуляр 29-го окремого розвідувального ордена Червоної Зірки батальйону.
- ² Боевой состав Советской Армии. Часть III (январь-декабрь 1943 года). — Москва, 1972. — С. 98, 122, 148, 176.
- ³ Там само. — С. 194.
- ⁴ Там само. — С. 224.
- ⁵ Приложение к директиве Генерального штаба 1956 года № 168780. Перечень № 4 управлений корпусов, входивших в состав Действующей армии в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. — Москва, 1956. — С. 98.
- ⁶ Боевой состав Советской Армии. Часть II (январь-декабрь 1942 года). — Москва, 1966. — С. 134.
- ⁷ Командование корпусного и дивизионного звена Советских Вооруженных Сил периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. — Москва, 1964. — С. 73.
- ⁸ Боевой состав Советской Армии. Часть II... — С. 147.
- ⁹ Там само. — С. 193.
- ¹⁰ Там само. — С. 226.
- ¹¹ Там само.
- ¹² Приложение к директиве Генерального штаба 1956 года № 168780. Перечень № 4... — С. 98.
- ¹³ Боевой состав Советской Армии. Часть II... — С. 239.
- ¹⁴ Боевой состав Советской Армии. Часть III (январь-декабрь 1943 года). — Москва, 1972. — С. 16.
- ¹⁵ Там само. — С. 65.
- ¹⁶ Там само. — С. 97.
- ¹⁷ Там само. — С. 177.
- ¹⁸ Приложение к директиве Генерального штаба 1956 года № 168780. Перечень № 4... — С. 98.
- ¹⁹ Боевой состав Советской Армии. Часть III... — С. 176.
- ²⁰ Там само. — С. 177, 194.
- ²¹ Див.: Замулин В. Засекреченная Курская битва. Неизвестные документы свидетельствуют. — Москва, 2008.
- ²² Боевой состав Советской Армии. Часть III... — С. 264.
- ²³ Там само. — С. 280.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ Освобождение городов в период Великой Отечественной войны от немецко-фашистских войск и войск империалистической Японии 1941–1945 гг. (Справочник). — Москва, 1969. — С. 75.
- ²⁶ Там само. — С. 99, 100.
- ²⁷ Боевой состав Советской Армии. Часть IV (январь-декабрь 1944 года). — Москва, 1988. — С. 47.
- ²⁸ Там само. — С. 169.
- ²⁹ Там само. — С. 260, 261.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ Там само. — С. 289.
- ³² Освобождение городов в период Великой Отечественной войны... — С. 274.
- ³³ Архів ЗахОК (ПрикВО). — Ф. 898. — О. 42411с. — С. 1, 2.
- ³⁴ Там само. — Справа 1. — С. 104, 105, 77, 78.
- ³⁵ Там само. — С. 99.
- ³⁶ Там само. — С. 24.
- ³⁷ Там само. — С. 102, 103.
- ³⁸ Там само. — Справа 1, 2.
- ³⁹ Там само. — Справа 1. — С. 102.
- ⁴⁰ Там само. — С. 258.
- ⁴¹ Там само. — Справа 2.
- ⁴² Там само. — Справа 1. — С. 99.
- ⁴³ Там само.
- ⁴⁴ Там само. — С. 103, 170.
- ⁴⁵ Там само. — С. 103.
- ⁴⁶ Там само.
- ⁴⁷ Там само. — С. 102.
- ⁴⁸ Там само. — Справа 1, 2.
- ⁴⁹ Директива ГШ ЗС СРСР від 6.07.1953 р. № 557209.
- ⁵⁰ Директива ГШ ЗС СРСР від 6.05.1954 р. № орг(2)64428.
- ⁵¹ Директива ГК СВ від 12.03.1957 р. № ош(1)243667.
- ⁵² Директива ГК СВ від 5.03.1962 р. № ош(1)300362.
- ⁵³ Директива ГШ ЗС СРСР від 27.06.1962 р. № 76158.
- ⁵⁴ Директива ГШ СВ від 15.04.1972 р. № 453/1/0526 та від 15.05.1972 р. № 453/1/0698.
- ⁵⁵ Директива ГШ ЗС СРСР від 7.07.1977 р. № 312(2)0207.
- ⁵⁶ Директива МО СРСР від 15.02.1984 р. № 314(1)00210.
- ⁵⁷ Директива Начальника Генерального штабу ЗС України від 25.01.2003 р. № ВГС/20 та начальника штабу Головного командування Сухопутних військ від 30.01.2003 р. № 116/826.
- ⁵⁸ Архів Відділу військової символіки і геральдики Генерального штабу Збройних сил України.

УКРАЇНЦІ У БИТВІ ПІД ГРЮНВАЛЬДОМ: спроба історичної реконструкції

Олег Соломаха

Нещодавно, у літку минулого року ми мали нагоду стати свідками широкого відзначення у Польщі 600-ліття грандіозної середньовічної битви в районі селищ Грюнвальд і Таненберг, що була однією із найбільших в Європейській історії і є чи не найяскравішою подією в історії кількох східноєвропейських націй. Цю битву можна назвати «битвою народів»: через велику кількість представників народів, які брали в ній участь. Це, зокрема, поляки, литовці, жмудь, білоруси, українці (тоді — русини), татари, молдавани та вірмени, з одного боку, та німці, австрійці, французи — з іншого. Останні ж, як і багато інших рицарів, були «гостями» в армії Тевтонського ордену і відзначались тим, що перебували на власному утриманні. Чехи, угорці і волохи як найманці воювали з обох сторін. Також і поляки перебували у складі обох армій. Цілком можливо, що й німці, які становили на той час більшу частину населення Львова, могли брати участь у складі львівської хоругви¹.

Ян Длугош згадує на ім'я лише одного українського рицаря — Івана Сушика із Романова, якого нагородив двома селами король Владислав Ягайло на полі Грюнвальдської битви, «в якій [той] кров свою пролив». Віддаленість тих часів та брак прямих свідчень змушує нас, аби спробувати відтворити те, як міг виглядати цей український рицар, застосувати непрямий метод реконструкції. З цією метою звернемо увагу на структуру, озброєння та тип захисних обладунків польсько-литовських військ, до складу яких і входили мешканці українських земель.

У тодішній Польській державі та залежних від неї землях основним військовим підрозділом була «хоругва». «Хоругва» склада-

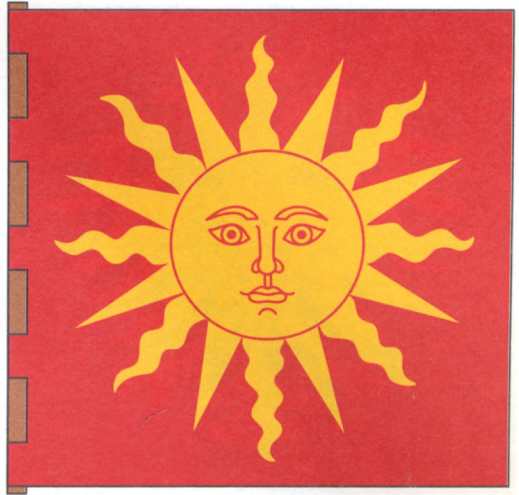
лася із 50–120 «списів по два–п'ять воїнів у кожному»². Крип'якевич наводить цифру від 200 до 600 бійців³. «Спис» складався із броньованого рицаря і його свити, розмір якої залежав од його доходу. Для покращення управління військами здійснювались заходи для вирівнювання ударної сили хоругв. Зазвичай, це робилося завдяки об'єднанню невеликих рицарських загонів або ж шляхом підсилення воїнами із резервів короля.

Хоругва виставлялася дворянським родом або ж територіальною одиницею (містом, замком). Ця організація була відпрацьована ще з часів правління Казимира Великого з середини XIV ст., коли були визначені військові зобов'язання шляхти, і базувалася на системі загальної мобілізації. За королівським закликом уся церковна, міська і сільська влади повинні були збирати озброєні заго-ни. При такій практиці мобілізовані рицарі повинні були забезпечити продовольством себе і свої заго-ни, в результаті чого в тилу тягнулися чисельні неорганізовані валки з возів, які сповільнювали рух війська. На стоянках вози складались у так званий вагенбург — укріплений табір позаду лінії військ, який випадку необхідності можна було використовувати як укріплення.

Знамена в польській армії були європейського типу, з використанням системи західноєвропейської геральдики з деякими незначними відмінностями. Наприклад, у Польщі кілька родин одного шляхетського роду могли мати один і той самий герб (на Заході — лише старший син, а інші мусили вносити в герб певні зміни). Рід міг володіти також девізом, який іноді приймався як ім'я цього роду. В Грюнвальді, наприклад, Флоріан Коритниця із роду Єліта, виночерпій

із Сандомира і каштелян Віслиці, воював у відбірному загоні під Великим знаменом Кракова. Його предок, інший Флоріан, був убитий на службі у короля Владислава Короткого в битві при Пловді проти Тевтонського ордену 1311 року. Як свідчить переказ, смертельно поранений Флоріан лежав, понизаний трьома списами, намагаючись заправити кишки в розпоротий живіт. Тому король дав Флоріану і його нащадкам родовий герб із трьох пересічених списів на червоному полі і «Jelita» (кишки) як девіз і родове ім'я.

Оскільки король Владислав Ягайло був найвищим командувачем союзного війська, безпосередньо перед вторгненням у Пруссію він призначив Зиндрама Машковіча, шляхтича із Кракова, командувачем польської армії. Зиндрама описують як рицаря «середнього зросту, але великого серцем», тому бився він під Великим знаменом Кракова, знаменоносцем якого був Марціж Врацімовіч. Тож увесь цвіт польської шляхти воював тоді у цій хоругві. Польським авангардом командував Збігнев Бжезі, маршал корони і штатний знаменоносець королівського знамена на чолі армії. При Грюнвальді штандарт, який безпосередньо помічав позицію короля, був уділений іншому, а Збігнев очолив групу із трьох хоругв, сформованих із найманців. У хоругві святого Георгія під його безпосереднім керівництвом служили чехи і морави, а сам він ніс герб «Гонча» («Goncza»), призначений для відкриття битви⁴.

Так міг виглядати стяг Подільських хоругв

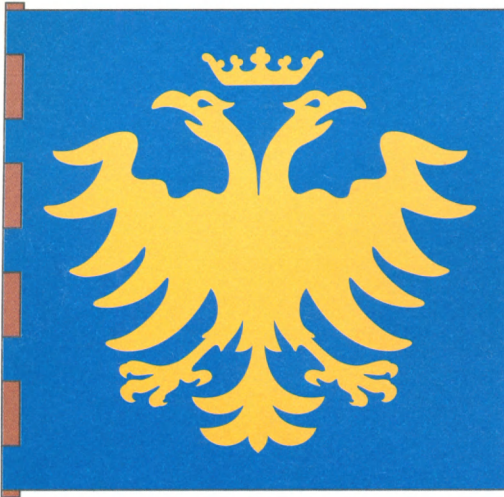
Польське військо прийшло на битву в складі 50 хоругв: із них Ян Длугош називає 7, які виставили українські землі, що входили до складу Польського королівства. Ось вони: Львівська, Галицька, Перемиська, Холмська і 3 Подільські⁵. Очевидно, що переважно бойовий склад цих хоругв утворювали українці. Хіба що у Львівській хоругви ситуація могла бути дещо іншою⁶. Український історик Денис Зубрицький, відомий дослідник Львова, наводить такі відомості про населення міста на початку XV ст., а точніше 1407 року: «Найбільше було німців, значна кількість русинів, декілька татар і поляків»⁷.

Реконструкція знамена Львівської хоругви

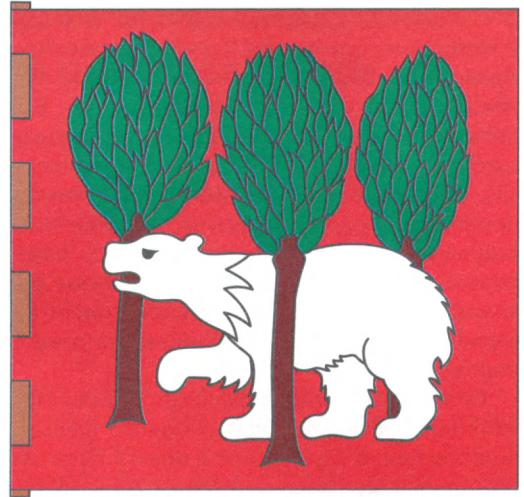
Знамено Галицької хоругви

Знамено Перемиської хоругви

Львівська хоругва мала на своєму знамені зображення на голубому полі лева із короною, який підіймається на скелю. Значну кількість хоругв із Поділля (аж три) Длугош пояснює великою заселеністю краю⁸. На той час Поділля охоплювало чималі території, а тому і основну бойову масу цих загонів становили місцеві мешканці. Всі три подільські хоругви мали на своєму гербі зображення сонячного лика на червоному полі. Галицька хоругва мала на своєму гербі зображення чорної галки із короною на білому полі. Єдиний, відомий нам на ім'я український рицар, — Іван Сушик — власне й належав до цієї хоругви. Перемиська хоругва мала на своєму гербі жовтого двоголового орла, який дивиться обома головами в різні напрямки; орел був розміщений на лазуровому (синьому) полі. Холмська хоругва мала на своєму гербі зображення білого ведмедя, який стоїть між двома зеленими деревами на червоному полі⁹. Чомуś Ян Длугош не називає ще Жидачівську і Теревовельську хоругви. Можливо, літописець просто «забув» про них згадати: це можна пояснити тим, що сам Длугош не був свідком Грюнвальдської битви і свою «Історію Польщі» почав писати через кілька десятків років після війни із Тевтонським орденом.

Деяку інформацію про армію Польської держави можна почерпнути й у хроністів із тевтонського боку. Так, один із хроністів ордену з тривогою повідомляв, що король польський найняв найманців із Богемії, Мо-

Знамено Холмської хоругви

равії й інших земель, які, «відмовившись від честі і Бога, пішли супроти християн, аби знищити Пруську землю». Ягайло зумів завербувати дві хоругви, повністю укомплектовані із чехів: в хоругві Яна Ячіна переважали морави, а хоругву Гневоша із Далевіць склали чехи, морави і сілезці. Перший перебував під командою Яна Сокола Ламберга і його ад'ютанта Яна Жижки, майбутнього героя гуситських воєн. А другий виступав під знаменом святого Георга. Ці наймані хоругви були розміщені в самому центрі строю між польськими і литовськими арміями¹⁰.

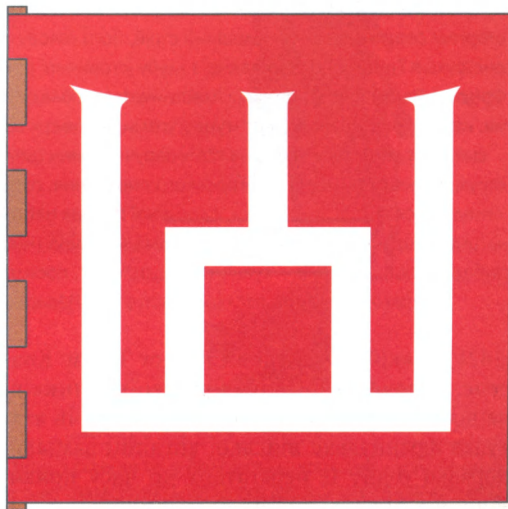
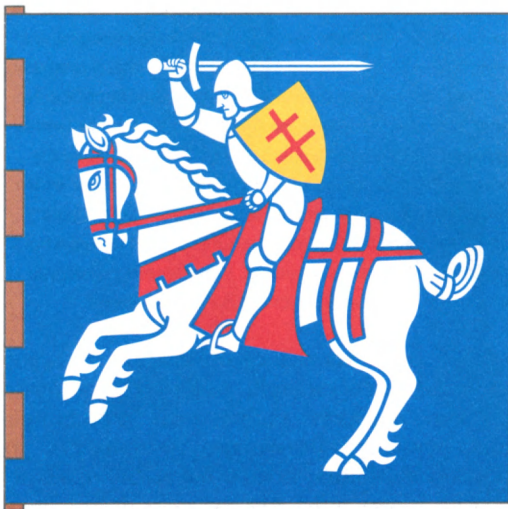
Основний брак у структурі польської армії — нестачу легкої кінноти — було компенсовано литовськими військами. Як писав тевтонський хроніст, король Ягайло «зібрав татар, русинів, литвинів і самогітів (жмудинів) супроти християнського світу». Хоча, напевно, все було інакше. Допоки литовські і польські війська не об'єдналися 1 липня, армія Вітовта існувала лише як неорганізована сукупність рицарів і загонів. І лише 6 липня він розділив своє військо на хоругви, наказуючи кожному підрозділові організуватися біля свого знамена і коритися свому керівникові. Він також дав розпорядження, що в бою легше озброєних воїнів слід було розмістити в центр кожної хоругви, які повинні були битися в компактному строю з невеликими проміжками між підрозділами, а між самими хоругвами відстань вже мала бути значнішою.

Великий князь Олександр Вітовт привів на поле битви 40 хоругв. Вони склалися із українців, білорусів, жмудинів, татар, незначну частину війська склали вірмени і молдавани. Із литовських хоругв — 30 використовували геральдичну фігуру «Погоня» — кінного мечника на різноманітних кольорових полях. Інші литовські хоругви мали геральдичний знак, відомий як «Стовпи Гедиміна» (родовий герб литовського правителя Гедиміна). Власну хоругву в литовському війську очолював молодший брат короля Ягайла Сигізмунд Корибут, а три «смоленські» (1 власне смоленська і 2 білоруські — оршська і мстиславська) — князь Симеон Лінгвен під стягом із зображенням архангела Гавриїла.

Із 40 литовських хоругв Длугош поіменно називає 21: Віленську, Трокську, Гродненську, Ковенську, Лідську, Полоцьку, Вітебську, Новогрудську, Волковийську, Медницьку, Брестську, Пінську, Київську, Стародубську, Дорогичинську, Мельницьку, Кременецьку, Смоленську, хоругву князя Сигізмунда Корибута, хоругву князя Семена Лінгвена Мстиславського і хоругву якогось Георгія (Юрія). Із них, відповідно, Київська, Кременецька, Стародубська і Дорогичинська безпосередньо були українськими. Решта 19 хоругв не названі. При такому національному складі доцільно називати воїнів Вітовта не литовцями, а радше «литвинами», тобто громадянами Литви¹¹.

Відомо, що господар Молдови Олександр Добрий (а до молдовських володінь входила і Північна Буковина) надіслав загін воїнів на підтримку своєму суверену, королю Владиславу. У тому загоні могло бути чимало руських бояр і витязів (так у Молдові називали представників рицарського стану)¹². Загони татар із Золотої Орди (помилково названі в західних джерелах монголами) билися під командою Джелал ел Діна, сина хана Тохтамиша. Його Вітовт, у подяку за допомогу, пізніше підтримав у його спробах відновити лідерство в Золотій Орді. Кількість татар при Грюнвальді нині налічується в 5 тисяч воїнів (правда трапляються числа від 300 чоловік до 40 тисяч)¹³.

Хоча на той час рицарська кавалерія поступово втрачала своє значення, у битві при Грюнвальді більшість хоругв були кінними, а піхота — нечисельною. Так, на момент цієї битви між Англійським та Французьким королівствами тривала Столітня війна (1337–1453), у ході якої важкоозброєні рицарі йшли в бій спішеними разом із піхотою, а суто кінні рицарські битви стали рідкістю. Прикладом цього можуть слугувати знамениті битви при Кресі (1346), Пуатьє (1356) і Азенкурі (1415), де менш чисельне спішене англійське рицарство разом із своїми знаменитими лучниками перемагало французьку армію, яка славилася своїм чисельним і блискучим рицарським військом. Про це свідчить і битва при Боже

Під знаменами із гербами «Погоня» та «Колони» брали участь у битві під Грюнвальдом литовські війська, у т.ч. українські Київська, Кременецька, Стародубська і Дорогичинська хоругви

Сучасна військово-історична реконструкція типового європейського озброєння і обладунку часу битви під Грюнвальдом–Таненбергом, див. зліва направо: обозний воїн польського війська, одягнений у типовий для початку XV сторіччя середньовічний чоловічий стрій, його голову захищає капелін чеського типу, одягнений на шаперон (реконструкція Григорія Гайдукевича з клубу історичної реконструкції «Аквилон»); рицар Тевтонського ордену знамена Фрідріха Валенрода у повному пластинчатому обладунку, ноги захищені металевими наголінниками та сабайонами, на голові шолом-бацинет «гундсгугель», а поверх обладунку одягнений геральдичний сюркот із гербом Тевтонського ордену, в руках воїна півтораручний меч (реконструкція Олександра Олешка з клубу історичної реконструкції «Аквилон»); воїн бюргерського ополчення, озброєний бойовою сокирою на довгому ратищі, захист якого складається із довгої кольчуги, одягненої поверх акітона (стыгоаної одягу, яку носили задля додаткового захисту), нагрудної кіраси типу «ломбард», шолома-капеліна («шапеля») німецького зразка (одягненого поверх кольчужного гауберга), панцершосів — сукняного захисту ніг, посиленого металевими наколінниками, та металевих рукавиць — «піскових годинників» (реконструкція Назара Капка з клубу історичної реконструкції «Аквилон»)

(1421), у якій англійський герцог Томас Кларенс, не дочекавшись підходу своїх лучників, на чолі кінних важкоозброєних рицарів атакував французьке військо: англійці зазнали поразки (одну із небагатьох до часу появи Жанни д'Арк), а сам герцог загинув¹⁴.

Для участі в своїх північно-східних хрестових походах Тевтонський орден запро-

шував своїх гостей-хрестоносців. Поїздки європейських рицарів у Пруссію набули, по суті, вигляду такого собі «хрестоносного туризму». Безумовно, це призвело до розповсюдження нових озброєнь і захисних обладунків: на той час відмінність була пов'язаною радше із ціною, аніж із національною належністю рицарів. Винятком

Важкоозброєний воїн Галицької хоругви: корпус рицаря захищає панцир типу бригантини, а поверх нього бачимо котту із гербом Галицької землі; на голові — шолом-бацинет типу «гундсгугель», до якого приєднана кольчужна бармиця, метою якої був захист шиї і плечей; озброєння складається з меча і баклера — невеликого круглого щита для пішого рукопашного бою, а також із кинджала-ронделя. У воїна немає рицарського пояса, тож він ще не посвячений у рицарі дворянин — гермек (реконструкція Олега Соломахи з клубу історичної реконструкції «Подільська Хоругва»)

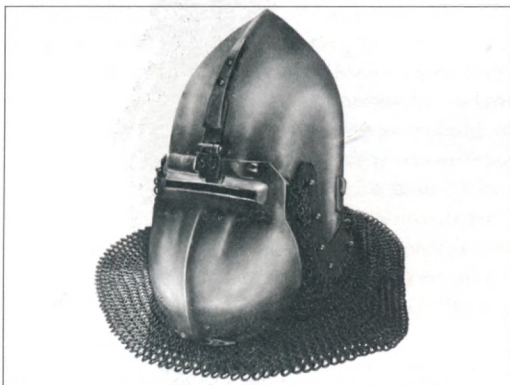
хіба що було литовське військо, що історично формувалось під іншим впливом. Стиль же обладунків тевтонських рицарів, а також рицарів із польських земель був практично однаковим, чимало знамен із обох боків були червоно-білими, а більшість команд вигукувалось по-польськи. З огляду на це, щоби запобігти путанині, до початку битви король Владислав Ягайло наказав своїм воїнам прив'язати для розпізнавання по пучку соломи до своїх рукавів¹⁵.

Власне період XIV–XV ст. характеризується вестернізацією армії Польської держави та підконтрольних їй земель, що вочевидь стосувалося й зброї та обладунків. Правда цікавим винятком зі загальної тенденції були рицарі Мазовії на північному сході Польщі: вони за своїм екіпіруванням більше нагадували литовських воїнів¹⁶.

Дворяни із обох сторін здебільшого використовували шоломи типу бацинет, із забралом, яке кріпилося на петлях і могло підніматися. При цьому тенденція була спрямована на застосування меншої кількості деталей за рахунок більших і міцніших пластин. У цей період повсюдно в Європі були особливо популярними забрала типу гундсгугель (т. зв. «собача морда»). Дзьобоподібне забрало і загострена верхівка такого шолома були покликані відбити удар супротивника. У вжитку були й високохудожні і складніші «великі

бацинети», які ніколи не ставали предметом масового виробництва. Захисні обладунки для рук і ніг здебільшого були суцільнометалевими, латними. Герб носився на щиті і на котті (легкій полотняній одежині, яку одягали поверх обладунку). Бідніші рицарі замість кірас могли носити бригантини — панцир із сукна чи шкіри, із внутрішнього боку якого приклепувались металеві пластини. Каски, які називалися шапелями «shapel de fer» чи «kettle-hat», були дешевшою альтернативою бацинетам. Наколінники були для багатьох бідних рицарів єдиним латним обладунком після шолома, а решта його захисту складала шкіряні деталі та кольчуга. А цілком бідні обходилися лише кольчугою¹⁷.

Невід'ємною деталлю рицарського екіпірування був рицарський пояс, який складався із численних латунних пластинок, приклепаних на шкіряну основу. Такий пояс одягався поверх обладунку на бедрах. До нього могли бути підвішені меч і кинджал. В інших випадках — меч і кинджал кріпилися до ще одного, звичайного пояса, а власне рицарський пояс був не більше ніж рицарською прикрасою. Коні найзнатніших рицарів були закриті пишними попонами, на яких було нашито або ж намальовано їх геральдичні герби. Основною зброєю для застосування в кінному бою був спис, а також меч, булава чи бойова сокира¹⁸.

Бацинет «Клапвізор»: прототип цього шолома був знайдений на території Польщі. Шолом відзначається своєрідним забралом із одною оглядовою щілиною, замість традиційних двох; такі шоломи входили до рицарського обладунку під час битви під Грюнвальдом–Таненбергом. Сучасна військово-історична реконструкція, робота львівських майстрів

Ці рукавиці — т. зв. «піскові годинники» — використовувалися повсюдно в Європі як рицарями, так і простими піхотинцями в період між 1350-ми і 1420-ми роками. Свою назву отримали від манжету, який за формою нагадував пісковий годинник. Сучасна військово-історична реконструкція, робота львівських майстрів

Броня рицарів, що складала основу литовської армії, суттєво відрізнялася за зовнішнім виглядом, будучи, утім, по-своєму ефективною. Тут, без сумніву, проглядалися східні впливи і переважали кольчуга і луската броня; окрім того, литвини практично не носили котг. Подібно до найпростішої німецької броні, їхні кольчужні обладунки були зміцнені залізними пластинами. Найпомітнішою частиною литовського озброєння був шолом округлої або ж конічної форми, який звужувався в передній частині і мав кольчужну бармицю. Кольчуги також широко застосовувалися для захисту ніг разом із шкіряними черевиками. Також характерними були так звані «малі литовські щити».

Такі щити були майже прямокутними із вертикальним кілем, який виступав уперед. Татарські ж підрозділи в армії Вітовта виступали в традиційному «монгольському» стилі: стьогані халати, шкіряні чоботи, рукавиці, жилети¹⁹.

Беручи до уваги сказане вище, можна припустити, що озброєння і обладунк українського рицаря у битві при Грюнвальді-Таненберзі мало чим відрізнявся від поширених у тогочасній Європі зразків. Отже, один із героїв цієї битви — Іван Сушик із Романова — цілком міг виглядати так, як пропонує автор статті у його реконструкції обладунку важкоозброєного воїна Галицької хоругви.

Примітки

- ¹ Але, швидше за все, основу Львівської хоругви складала найманці (ймовірно — чехи).
- ² Таненберг, 1410 г. Крах тевтонского ордена // Военно-исторический альманах «Новый Солдат». — 2002. — № 94. — С. 11
- ³ Крип'якевич І. Історія українського війська (Від княжих часів до XX ст.). 4 вид. — Львів, 1992. — С. 142.
- ⁴ Таненберг, 1410 г. Крах тевтонского ордена... — С. 11–12.
- ⁵ Длугош Ян. Грюнвальдская битва. — Москва, 1962. — С. 50.
- ⁶ З огляду на поданий далі національний склад міста, а також на особливий привілей городян, які були звільнені від воєнної повинності.
- ⁷ Шишка О. В. Наше місто — Львів. — Львів, 2002. — Ч. 1. — С. 27.
- ⁸ Однак є свідчення, що частково подільські хоругви формувались із чеських найманців.
- ⁹ Длугош Я. Грюнвальдская битва. — Москва, 1962. — С. 52.

¹⁰ Таненберг, 1410 г. Крах тевтонского ордена... — С. 12.

¹¹ Там само. — С. 12–13.

¹² Відейко М. Ю. Грюнвальд: хоругви зі Сходу. — Київ, 2010. — С. 10.

¹³ Таненберг, 1410 г. Крах тевтонского ордена... — С. 13.

¹⁴ Генрих V и покорение Франции. 1416–1453 // Военно-исторический альманах «Новый Солдат». — 2002. — № 26. — С. 8.

¹⁵ Таненберг, 1410 г. Крах тевтонского ордена... — С. 14.

¹⁶ Польские Рыцари. 966–1500 // Военно-исторический альманах «Новый Солдат». — 2002. — № 203. — С. 30.

¹⁷ Таненберг, 1410 г. Крах тевтонского ордена... — С. 14.

¹⁸ Келли Ф. Швабе Р. История костюма и доспехов. От крестоносцев до придворных щеголей. — Москва, 2007. — С. 95–96.

¹⁹ Таненберг, 1410 г. Крах тевтонского ордена... — С. 14.

Два бачення бою під Задвір'ям

Северин Турчин

Чимало народів залюбки відшукували у власній історії аналог легендарного подвигу трьохсот спартанців на чолі з царем Леонідом, які загинули, але не скорилися ворогові. Українці пишаються мужністю захисників острова Гайок під Берестечком — «їх там триста, як скло, товариства лягло». Наші ж західні сусіди називають польськими Фермопілами бій загону під командуванням капітана Б. Зайончковського з підрозділами 6-ї кавалерійської дивізії 1-ї Кінної армії, який відбувся 17 серпня 1920 року поблизу станції Задвір'я неподалік Львова.

Цей загін сформували з числа добровольців-львів'ян, звільнених від призову, а також військовослужбовців регулярної армії, які самовільно приєдналися до нього. У піхотному батальйоні капітана Зайончковського налічувалося 8 офіцерів і 519 вояків, а в кулеметному — 4 офіцерів і 132 вояків¹. Після поранення ротмістра Р. Абрагама командував загоном, до складу якого входили також підрозділи кавалерії та артилерії, ротмістр Т. Криницький.

Згідно з рапортом останнього, батальйон капітана Зайончковського, разом із кулеметним батальйоном, виявився відрізаним од головних сил внаслідок злочинної недбалості командира XI бригади полковника Шеміота, який не попередив підпорядкованих йому добровольців про відступ². Не маючи зв'язку з головними силами, капітан Зайончковський вирішив повертатися назад. Однак було вже надто пізно. Надвечір 17 серпня 1920 року поблизу станції Задвір'я шлях його воякам заступили підрозділи 6-ї кавалерійської дивізії, яку очолював Й. Апанасенко.

Відстрілюючись до останнього набоя, 318 добровольців разом зі своїм командиром

назавжди залишилися на полі бою³. Решта попали в полон, і лише одиницям вдалося врятуватися. Згодом визначили імена 278 полеглих, останки ж 40 осіб ідентифікувати не вдалося⁴.

У міжвоєнний період легенда про польські Фермопіли широко розійшлася Другою Річчю Посполитою. На місці бою з'явилися пам'ятний знак і цвинтар, які й сьогодні можна помітити з вікон потяга. Львівську вулицю Садівничу перейменували на Задвужанську (польською *Zadwórze* — Задвір'я, сьогодні це вулиця В. Антоновича). 1929 року львівський художник Станіслав Качор-Батовський відтворив епізод бою під Задвір'ям на полотні. Ця картина яскраво відображає дух посвяти і готовність до боротьби на смерть.

Однак це не єдине полотно, присвячене бою під Задвір'ям. У фондах Львівського історичного музею зберігається твір з такою ж назвою пензля радянського художника Михайла Добронравова. Присланий до Львова уродженець російського Белгорода і вихованець Харківського художнього інституту⁵ створив свою картину 1946 року.

Існує версія, що культ бою під Задвір'ям, як і все, що так чи інакше нагадувало про події радянсько-польської війни 1920 року, невмововно дратувало радянського диктатора Й. Сталіна. Маршал Г. Жуков свідчив, що у липні 1944 року верховний головнокомандувач настирливо квапив своїх полководців якнайшвидше оволодіти містом Лева: «Треба спершу взяти Львів, а потім думати про Сандомир... Вісла від вас нікуди не втече. Закінчайте швидше справу зі Львовом»⁶. Тоді воєначальники дивувалися зайвій із їхньої точки зору наполегливості «кремлівського горянина». Столиця Галичини ось-

ось повинна була опинитися й за декілька днів справді опинилася в руках радянських військ.

Нервову реакцію Сталіна можна пояснити його власним невдалим досвідом 1920 року. Тоді він, як член Революційної Військової Ради Південно-Західного фронту, також був переконаний, що незабаром львівською бруківкою зацокають копита коней армії С. Будьонного. Однак того спекотного серпня все сталося інакше — вежі Львова залишилися для червоних кіннотників маревом на горизонті. Сталін не міг не відчувати власної провини, не міг забути власної ганьби.

Після Другої світової війни підлеглі, вловлюючи настрій вождя усіх народів, навпередки підчищали і переписували історію. Водночас із перейменуванням вулиці Задвужанської у Сталінградську побачила світ картина М. Добронравова. Вдивляючись у невиразні, майже карикатурні постаті польських вояків, годі позбутися враження, що цей твір покликаний спалювати легенду польських Фермопіл. Виникає запитання,

чи має зображений радянським художником епізод щось спільного з дійсністю?

Гортаючи щоденник письменника І. Бабеля, який особисто брав участь у бою під Задвір'ям, мимохіть зароджується думка, що радянський художник читав його записи: «Мій перший бій, бачив атаку... полки несуться в атаку, шашки на сонці... Що було? Поле, пилюка, штаб коло рівнини... Гримить ура, поляки розчавлені»⁷. Схоже, саме цей епізод зображено на картині.

Однак цитований уривок стосується подій, які відбулися у першій половині дня 17 серпня 1920 року. Бій із батальйоном добровольців відбувся щойно надвечір. Він запам'ятався І. Бабелю не стільки тривалістю чи впертим опором супротивника, скільки кривавою різаниною, яку після бою влаштували червоні кіннотники: «Ми перейшли залізницю поблизу Задвір'я. Поляки пробиваються вздовж залізниці до Львова. Атака ввечері коло ферми. Побойще. Їздимо з военкомом вздовж лінії, благаємо не рубати полонених, Апанасенко умиває руки... Я не дивився на обличчя,

Бій під Задвір'ям. Худ. С. Качор-Батовський, 1929 рік. Музей Войска Польського, Варшава

Бій під Задвір'ям. Худ. М. Добронравов, 1946 рік. Львівський історичний музей

заколювали, пристрілювали, трупи вкриті тілами, одного роздягають, другого пристрілюють, стогін, крики, хрипіння... Пекло. Як ми несемо свободу, жах»⁸.

Зрозуміло, такого радянський художник зобразити не міг. Тож розглядаючи розташовані поруч репродукції картин С. Качора-Батовського і М. Добронравова, розумієш, що легенди живуть окремим життям, яке мало пов'язане з дійсністю. Того серпневого

надвечір'я 1920 року на невеликому клаптику землі під Задвір'ям водночас витали велич і нищість, доблесть і боягузтво, посвята і недбальство, сила духу і безглузда жорстокість. Кожне з полотен, слугуючи власній меті, пропонує лише певні компоненти цієї складної, драматичної мішанини. Щоби відчутти справжній подих тогочасних подій, слід значно глибше зануритися у вивчення тогочасної воєнної історії нашого краю.

Примітки

¹ ДАЛО. Ф. 257. — Оп. 2. — Спр. 360. — Арк. 4.

² ДАЛО. Ф. 257. — Оп. 2. — Спр. 360. — Арк. 1–3.

³ Nisicja S. Smentarz obrońców Lwowa. — Wrocław-Warszawa-Kraków, 1990. — S. 241.

⁴ ДАЛО. Ф. 257. — Оп. 1. — спр. 596. — Арк. 6.

⁵ Енциклопедія Львова / За ред. А. Козицького. — Т. 2. — Львів, 2008. — С. 110–111.

⁶ Жуков Г. Воспоминания и размышления: У 2 т. — Т. 2. — Москва, 2002. — С. 243–244.

⁷ Бабель И. Конармейский дневник 1920 года. Цит. за виданням на сайті <http://militera.lib.ru>

⁸ Там само.

Summary

Lviv Military Almanac *The Citadel* is a military and historic periodical aimed to consider important military and political events that produced a notable impact on development of culture and arts, science and technologies, and warfare in Ukraine.

The fourth issue of the almanac begins, as always, with the **Military History** section that this time consists of four articles. In the first one — *1809. The Fight for Galicia* — its author continues to depict the Austrian-Polish battle for control over, making special emphasis on the first period of the military actions. The second article *A Bridge-Hunting in the Ukrainian-Polish War of 1918–1919* describes a little-known but rather important tactical moment of the war: a competition for the bridges over Dnister river. In the next one, *The 4th Mechanized Corps of the Red Army: The History of Development*, there is a continuation of the story about this great military formation of The Red Army being on the threshold of Soviet-German war, and the main attention is paid to an armament of the corps. The last article, *New Materials Toward the Activities of Polish Nationalistic Clandestine Organization in Lviv (1943–1944)*, tells us about a recently found Lviv hold of documents and ammunition of a Polish organization which date back to the II World War and throw new light on tactical ways of fighting and strategic purposes of Polish nationalistic clandestine organization.

Under the title *A Notification About the Death of Dmytro Hrytsay, a Sheff of the General Staff of Ukrainian Insurgent Army* the **Document** section presents one of the documents of Ukrainian insurrectional movement during and after the II World War, and a commentary on it.

In the **Uniformology** section there is a research on a Mounted Artillery of Russian Imperial Guards that is based upon a unique picture collection of Józef Łukaszewicz in Lviv historical museum.

The **Military Symbols** section is represented by an article about history and symbols of 29th Independent Reconnaissance Battalion of Ukrainian Military Forces.

An article *Ukrainians in the Battle of Grunwald* that is given in the **Military and Historic Reconstruction** section is a kind of endeavour to recreate an appearance, an armament and an equipment of a participant of the Battle of Grunwald-Tannenberg which had taken place in 1410.

The **Pinacotheca** section contains an article *Two Views on the Fight of Zadvirya* and its author, basing on the two pictures created by Polish and Russian painters, tries to impartially depict one of the many fights between Polish and Soviet armies in 1920.

Військово-історичне періодичне видання

**Цитаделя:
Львівський мілітарний альманах**

Редакція: Олег Фешовець (головний редактор), Олександр Дедик (заступник головного редактора), Михайло Слободянюк (заступник головного редактора), Микола Чмир, Ярослав Тинченко, Андрій Гречило.

Літературний редактор: Олег Фешовець
Коректор: Наталія Романяк
Дизайнер: Галина Гінайло
Верстальник: Дмитро Савінов
Фотограф: Тарас Гіп

Підписано до друку 14.08.2010. Формат 70x100 1/16
Папір офсетний. Гарнітура Minion Pro.
Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 9,24. Зам. 3-011/009.

Видавництво «Астролябія», ТзОВ
Адреса: а/с 66, Львів 79000 Україна
Тел.: + 38032 243 56 72
Факс: + 38032 243 56 71
Моб. тел.: + 38050 431 54 64
Ел. пошта: info@astrolabium.com.ua
Web-сторінка: <http://www.astrolabium.com.ua>
Свідоцтво про внесення до державного реєстру видавців ДК № 967

The Citadel: Lviv Military Almanac / Editorial staff: Oleh W. Feschowetz (chief editor), Alexander H. Diedyk (deputy editor), Mykhailo W. Slobodyanyuk (deputy editor), Mykola W. Chmyr, Yaroslav Y. Tynchenko, Andriy B. Hrechyllo. — Year 2010, Part 2 (4). — 114 p. [Ukrainian language edition]

Military and historic periodical aimed to consider important military and political events that produced a notable impact on development of culture and arts, science and technologies, and warfare in Ukraine.

In this issue: the continuation of the research concerning the fight for Galicia in 1809; the bridge-hunting in the Ukrainian-Polish War of 1918–1919; the armament and location of the 4th mechanized corps of the Red Army on the threshold of Soviet-German war; the new materials toward the activities of Polish nationalistic clandestine organization in Lviv in 1943–1944; the commentary on a notification about the death of Dmytro Hrytsay, a sheff of the General Staff of Ukrainian Insurgent Army, in 1945; the mounted artillery of Russian Imperial Guards in a picture collection of Lviv historical museum; 29th Independent Reconnaissance Battalion of Ukrainian Military Forces; Ukrainians in the Battle of Grunwald-Tannenberg; two artistic views of one and the same fight of Zadvirya in 1920.

ISSN 2074-0921

ISO Title: Citadelâ. L'vivs'kij militarnij al'manah

ЧИТАЮЧИ АЛЬМАНАХ, ЗНАТИМЕШ, ЯК УТРИМАТИ СВОЮ ЦИТАДЕЛЬ

На фото: в уніформі часу Першої світової війни на тлі Брюховицького форту дослідник фортифікацій та реконструктор Максим Ющенко (м. Київ). Фото Олександра Волкова (м. Львів)

У ЦЬОМУ ВИПУСКУ:

Битва за Галичину 1809 року (продовження)

Гонитва за мостами під час українсько-польської війни 1918–1919 років

4-й механізований корпус Червоної Армії
напередодні радянсько-німецької війни (продовження)

Щодо розміщення підрозділів 4-го механізованого корпусу
Червоної Армії у Львові

Нові матеріали до діяльності польського націоналістичного підпілля
у Львові у 1943–1944 роках

Повідомлення про загибель шефа Головного Військового Штабу УПА
Дмитра Гриця у 1945 році

Кінна артилерія російської імператорської гвардії у збірці живопису
Львівського історичного музею

Про історію і символіку 29-го окремого розвідувального
батальйону Збройних Сил України

Українці у битві під Грюнвальдом: спроба історичної реконструкції

Два художні бачення бою під Задвір'ям 1920 року

ISSN 2074-0921

04>

9 772074 092007